

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Інтернаціональна природа марксистсько-ленінської партії

Роль В. І. Леніна в розробці концесійної політики Радянської держави (1918—1920 рр.)

Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України

Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945—1955 рр.). На допомогу викладачу історії

Д. М. Бантиш-Каменський

Вбивство Л. Пятакова

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста

Костомаров. Мазепа

4'90

М. В. Коваль (головний редактор), **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський**, **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносів**, **О. О. Кучер**, **Л. О. Лещенко**, **В. Ю. Мельниченко**, **М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка**, **М. І. Панчук**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. А. Смолій**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **О. А. Спирін**, **В. П. Чугайов**, **І. М. Хворостяний**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **О. В. Галата**, **Ю. С. Ганжуров**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **А. І. Романенко**, **В. В. Стехун**, **П. Г. Яковенко**, **Н. А. Ярko**

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор **М. В. Коваль**,

канд. іст. наук **О. Ю. Гаврилюк**,

канд. іст. наук **В. М. Ричка**

Літ. прес.

Художній редактор В. П. Литвиненко
Технічний редактор Н. Є. Лобич
Коректор Є. І. Міхнов

Здавн до набору 12.02.99. Підп. до друку 29.03.99.
ВФ 02697. Формат 70x108/16. Папір. друк № 1. Вис.
друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл-
від арк. 16,32. Тираж 15 580 пр. Зам. 5-21. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня ім. Іллі Кавчука
252004 Київ 4, вул. Радика 4

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 4 (349)

КВІТЕНЬ 1990

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

120-річчя з дня народження В. І. Леніна

- Орлов В. М. Інтернаціональна природа марксистсько-ленінської партії 3
Громов А. В. Роль В. І. Леніна в розробці концесійної політики Радянської держави (1918—1920 рр.) 14
Гребенніков В. М. Більшовики в боротьбі проти впливу реакційної ідеології на пролетаріат (1907—1914 рр.) 23

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Тараник В. П. Мемуари про діяльність В. І. Леніна в листопаді 1917 р. 32

ПОВІДОМЛЕННЯ

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Гломозда К. Ю., Яневський Д. Б. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України 43

Питання історичного краєзнавства

- Рибаків М. О. Вигурівщина — Троєщина — околиця Києва 55

* * *

- Киян О. І. (Кіровоград). Співробітництво М. І. Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії 63

- Беттяр І. О. (Москва). Створення ООН і США 73

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Коваль М. В. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945—1955 рр.) 80

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

- Кравченко В. В. (Харків). Д. М. Бантиш-Каменський 88

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Вбивство Л. Пятакова 95

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Кот С. І. Відбудова пам'яток архітектури на Україні в 1943—1945 рр. 100

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Волковинський В. М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста (*продовження*) 108

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Ралле І. В. Сторінка з історії Маріїнського палацу в Києві 120
Семенова А. В. Родина Капністів і рух декабристів 121

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

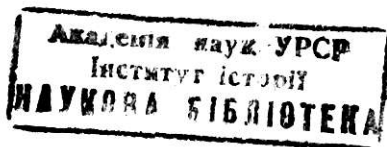
Костомаров М. І. Мазепа (*продовження*) 126

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Зубалій О. Д., Траф'як М. В. (*Тернопіль*). Л. А. Нагорная. Ленинские уроки правды 142
Шморгун П. М., Лук'янчук Л. Я. Поступь Великого Октября 144
Касьянов Г. В. Проблемы исторической демографии СССР 146
Кашенко С. Г. (*Сімферополь*), Вікторов А. М. (*Сімферополь*), Шаповалова О. А. (*Сімферополь*). В. А. Широков. Бурям навстречу 147
Овсієнко О. Ф. Н. Н. Ансимов. Борьба большевиков против политической тайной полиции самодержавия (1903—1917 гг.) 148
Шманько Г. І. (*Ужгород*), Сюсько І. М. (*Ужгород*). С. В. Виднянский. Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества 149
Маковська Н. В. Ю. И. Шаповал. Контраргумент — правда 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Дудко І. П. (*м. Городня Чернігівської обл.*). Там, де друкувалася праця Ілліча 154
Казьмирчук Г. Д., Каревін О. С. Науково-практична конференція, присвячена декабристському руху 154
Петухов М. Я. Фотодокументи розповідають 155
Кузнецов В. І. Зустріч в Інституті історії АН УРСР з головним редактором газети «Уорлд в'ю» (*Шрі Ланка*) Д. Пірісом 156
Теми дисертацій і монографій 156
Шерман Ісай Львович 158

120-річчя з дня народження В. І. Леніна

В. М. Орлов (Київ)

Інтернаціональна природа марксистсько-ленінської партії

Розглядаються питання інтернаціоналістської природи марксистсько-ленінської партії, показано її несумісність з федеративним принципом побудови партії, увага акцентується на небезпеці федералістських тенденцій у сучасних умовах.

На календарі історії — сто двадцять річниця від дня народження В. І. Леніна. Цього року вона відзначається комуністами та всіма радянськими трудящими в умовах напруженої перебудовчої роботи, активної підготовки до XXVIII з'їзду КПРС. Ленінські ідеї, звільнені від догматичного тлумачення, збагачені сучасними досягненнями суспільної думки, досвідом соціалістичного будівництва та усього світового розвитку є надійною основою діяльності КПРС, революційного оновлення радянського суспільства. У живій спадщині ленінських ідей та справ надзвичайної актуальності набувають нині положення про інтернаціоналістський характер Комуністичної партії, досвід їх перетворення у політичну практику. Різко зросла необхідність поглиблення теоретичного осмислення цих питань, їх творчого збагачення стосовно до сучасних умов та завдань революційного оновлення радянського суспільства. Цього потребує й та обставина, що протягом багатьох років вказані питання вважалися такими, що начебто назавжди відійшли в історію і втратили свою практично-політичну значимість. В результаті їх знання стало привілеєм вузького кола спеціалістів, а у широких верствах громадськості, у тому числі партійної, склалася явна недооцінка їх ролі та значення.

* * *

Пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм є не просто однією з сторін ідеології Комуністичної партії, а виявом самої суті партії, її відданості ідеям боротьби за інтереси робітничого класу, революційне перетворення суспільства на комуністичних засадах. К. Маркс і Ф. Енгельс, обґрунтовуючи принципи пролетарського інтернаціоналізму, показали, що спільність інтересів, умов праці й боротьби робітників усіх національностей диктують необхідність їхніх єдиних дій, взаємної допомоги та підтримки. Без інтернаціонального об'єднання своїх рядів робітничий клас не може здійснити своєї всесвітньо-історичної місії. Вже у «Маніфесті Комуністичної партії» вказувалося, що комуністи «відстоюють спільні, незалежні від національності інтереси усього пролетаріату», що «вони завжди є представниками інтересів руху в цілому»¹.

Питання про інтернаціоналістський характер партії вже на зорі її створення стало в центрі уваги революціонерів Росії. Виявляючи величезну енергію, самовідданість, творчий підхід, більшовики на чолі з Ле-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 4.— С. 421.

ніним провели гігантську роботу по пошуку найбільш життєздатних і доцільних форм партійної організації, вперше у практиці революційного руху виробили та запровадили інтернаціоналістський тип політичної партії країни. Відображаючи потреби робітничого класу й трудящих усіх націй та народностей Росії, лєнінська партія виникла і розвивалася на базі узагальнення досвіду не лише російського, а й усього світового робітничого, національно-визвольного та демократичного руху. «До «інтернаціоналістської», тобто справді революційної і послідовно революційної, тактики робітничий клас і робітнича соціал-демократична партія Росії підготовлені всією своєю історією», — відзначав Ленін².

Володимир Ілліч всебічно розкрив суть та зміст інтернаціоналізму в нову епоху історичного розвитку, показав, що головне в ньому — це забезпечення даного принципу на ділі, перетворення його у керівництво до дії. Він підкреслював, що інтернаціональний характер Комуністичної партії нашої країни обумовлений самим походженням та призначенням робітничого класу, його марксистської партії, загальними вимогами революційної епохи, особливостями формування та діяльності такої партії у багатонаціональній країні. «Проклята» історія самодержавства, зазначав Володимир Ілліч, залишила, як величезне зло у спадщину відчуженість та недовір'я робітників різних національностей країни. Тому першочергове значення мало їх згуртування під єдиним прапором революційної соціал-демократії.

Спираючись на досвід російського та міжнародного революційно-визвольного руху, Ленін глибоко розробив принцип інтернаціоналістської цілісності Комуністичної партії, розкрив його життєво важливе значення, особливо для умов багатонаціональної країни. Він показав, що пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм як корінний принцип, визначає сам тип партії та втілюється в усіх сферах її життя й діяльності — в ідеології, політиці, складі, організації та побудові партії. Адже як організація єдиномисльців, об'єднання передових представників робітничого класу, трудящих, партія керується єдиним інтернаціональним марксистсько-лєнінським вченням. Її політика покликана органічно поєднувати розв'язання національних та інтернаціональних питань, розглядати їх у тісному та нерозривному зв'язку і взаємозалежності. Для Комуністичної партії принципово неприйнятні будь-яка національна обмеженість, місництво, корпоративність, відомчість. Вона боролася і відкидала будь-які прояви як великодержавного шовінізму, так й місцевого націоналізму, виступала як проти недооцінки спільних завдань, так і нехтування «периферією», досвідом місцевих організацій.

Інтернаціоналістський характер Комуністичної партії знаходить своє втілення в її багатонаціональному складі. З часу свого утворення наша партія діє як єдина централізована інтернаціоналістська організація робітників і трудящих усіх національностей країни. Всі місцеві її організації в районах, населених людьми будь-якої національності, завжди будувалися за територіально-виробничою ознакою й постійно вели і ведуть роботу в середовищі багатонаціональної маси трудящих даної місцевості.

Вже під час утворення революційної марксистської партії в Росії виявилися два принципово різні підходи до побудови партії з точки зору врахування національних особливостей її діяльності: класово-пролетарський, інтернаціоналістський, який послідовно проводив Ленін та його прихильники, і другий — дрібнобуржуазний, націоналістичний, що його відстоювали лідери «Загального єврейського робітничого союзу в Росії і Польщі» (Бунд). У боротьбі з бундівцями, меншовиками, різного роду націоналістами Ленін, більшовики показали несумісність інтернаціоналістських принципів побудови Комуністичної партії з побудовою її на принципах федералізму, відособленості й такої автономії місцевих

² Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу // Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 250.

організацій, яка означала б необов'язковість підкорення їх партійному центру. «...Ми повинні виступати як єдина, централізована, бойова організація, — писав В. І. Ленін, — ми повинні спиратися на весь пролетаріат, без різниці мови й національності, згуртований спільним постійним розв'язанням теоретичних і практичних, тактичних і організаційних питань, а не створювати організацій, які йдуть окремо, кожна своїм шляхом, не ослабляти сили свого натиску дробленням на численні самостійні політичні партії, не вносити відчуженість і відособленість, з тим, щоб потім лікувати штучно прищеплену собі хворобу пластирями пресоїції»³.

Питання про інтернаціоналістський тип партії та принципи її побудови завжди вимагали до себе з боку керівництва партії, її кадрів та усіх комуністів великої уваги й постійного піклування про їх творче збагачення та практичне втілення. Особливо великого, справді вирішального значення ці питання набули під час утворення партії, появи республіканських компартій, а також у зв'язку з організацією Союзу РСР.

Вже на I з'їзді РСДРП партія, «щоб знищити всяку думку про її національний характер, дала собі назву не руської, а російської»⁴. Під час підготовки II з'їзду РСДРП Ленін пропонував записати в резолюції II з'їзду партії: «З'їзд рішуче відкидає федеративний принцип побудови Російської партії і підтверджує організаційний принцип, покладений в основу статуту 1898 р., тобто автономію національних с.-д. організацій...»⁵, що знайшло відображення в резолюції з'їзду.

В гострій полеміці з прихильниками федералізму в партії Ленін вказував: «...Федерація шкідлива, федерація суперечить принципам соціал-демократії... бо вона узаконює осібність і відчуженість, зводить їх у принцип, у закон»⁶. Підкреслюючи неприйнятність федералізації та її шкідливість для революційної боротьби, Ленін вказував: «Ми за демократичний централізм, безумовно. Ми проти федерації»⁷. На II з'їзді РСДРП Ленін та його прихильники дали рішучу відсіч спробам бундівців перетворити партію у федеративне об'єднання національних соціал-демократичних партій та відстояли інтернаціоналістичні основи партії нового типу, принципи її національної політики. З'їзд відкинув претензії Бунду на визнання його «єдиним представником єврейського пролетаріату». Невдовзі керівництво Бунду відмовилось від федералістського підходу у партійному будівництві, фактично визнавши його помилковість.

Спроби будувати партійні організації на принципах федералізму, крім Бунду, здійснило Головне правління соціал-демократії Польщі та Литви. У листопаді 1902 р. проект створення РСДРП на федеративних основах було схвалено III з'їздом Соціал-демократії Польщі та Литви. Однак минуло небагато часу і члени цієї партії та її керівництво переконалися на досвіді у неспроможності федеративного устрою партії. Вже IV з'їзд цієї партії висловився за злиття з РСДРП і зняв вимогу федерації. На IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП Соціал-демократію Польщі і Литви (як і Бунд) було прийнято до РСДРП.

Інтернаціональна єдність партії, заснована на ленінських принципах, стала однією з найважливіших умов повалення самодержавства, перемоги соціалістичної революції.

У післяжовтневий період у зв'язку з утворенням у складі нашої партії комуністичних партій радянських республік різко зросло значен-

³ Ленін В. І. Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові // Там же.— Т. 7.— С. 118.

⁴ Ленін В. І. До єврейських робітників // Там же.— Т. 10.— С. 253.

⁵ Ленін В. І. Проект резолюції про місце Бунду в РСДРП // Там же.— Т. 7.— С. 235.

⁶ Ленін В. І. II з'їзд РСДРП: Промова в питанні про місце Бунду в РСДРП, 20 липня (2 серп.) // Там же.— С. 254.

⁷ Ленін В. І. Лист С. Г. Шаумяну, 6.XII. 1913 // Там же.— Т. 48.— С. 230.

ня базових інтернаціоналістських принципів. Вже в 1918 р. такі партії з'явилися на Україні, у Туркестані, Литві, Білорусії, Латвії, Естонії. Їх доля, як й усієї партії, залежала від того, які принципи будуть покладені в основу внутрішнього життя цих організацій та їх стосунків з центральними партійними органами: інтернаціоналістські чи федералістські, чи то будуть незалежні компартії, які лише у чомусь погоджують свої дії з ЦК партії та між собою, чи, маючи певну самостійність, вони стануть складовими частинами єдиної партії, її місцевими організаціями. З ініціативою утворення якісно нового партійного об'єднання, що базується на ленінських, інтернаціоналістських принципах виступили більшовики України.

Ленін постійно аналізував і спрямовував процес формування компартій радянських республік, вироблення й зміцнення між ними інтернаціоналістських взаємовідносин у складі єдиної партії, а між компартіями республік і Центральним Комітетом партії — відносин, що базуються на принципі демократичного централізму. Ці питання не раз обговорювалися на засіданнях ЦК РСДРП(б)—РКП(б) з представниками місцевих партійних організацій. У гострій боротьбі з сепаратистськими, націоналістичними настроями та помилками, що проявилось у пропаганді частини партійних працівників утворити відокремлену від РКП(б) партію, більшовики України відстоювали ленінські принципи партійного будівництва в республіканській організації, рішуче висловились за зміцнення єдності Комуністичної партії. В рішенні I з'їзду КП(б)У вказувалося: «Об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну, в місцевих питаннях, Комуністичну партію України з своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але яка входить в єдину Російську Комуністичну партію з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської Комуністичної партії, а в питаннях загальнополітичних — ЦК РКП»⁸. Утворення й оформлення КП(б)У стало великим вкладом більшовиків України в утворення ленінських принципів інтернаціоналізму в усій партії, у зміцнення єдності рядів комуністів у період, коли у цьому стала відчуватися особливо гостра проблема — на порозі повної драматизму громадянської війни та іноземної інтервенції. Створення Компартії України, як й компартій інших радянських республік, ознаменувало новий етап у будівництві нашої партії, обумовлений перемогою соціалістичної революції і перетворенням партії у провідну політичну силу суспільства. Важливе значення в утвердженні ленінської спрямованості цього процесу мали рішення VIII з'їзду РКП(б), який спеціально розглядав питання про комуністичні партії національних республік і визначив їх становище.

Виявляючи високу принциповість і творчість, комуністи нашої країни виробили та випробували в найрізноманітніших умовах активної революційної боротьби і будівничої діяльності найбільш доцільну й ефективну для багатонаціональної країни організацію партії, її структуру, що базується на принципах демократичного централізму та інтернаціоналізму і дає змогу найповніше враховувати національні, культурні, побутові й інші особливості всіх народів нашої країни, забезпечує роль Комуністичної партії як великої інтегруючої сили.

Визнавши принципову неприпустимість поширення форм федеративного державного устрою на партійне будівництво, партія рішуче відкинула федералізм як принцип своєї побудови, як такий, що суперечить інтернаціональній її природі, інтересам її єдності. При створенні компартій радянських республік було чітко визначено, що вони є складовими частинами єдиної партії, що остання має єдиний для усіх її організацій Центральний Комітет, рішення якого обов'язкові для усіх частин партії, незалежно від національного їх складу, спільні Програму та

⁸ Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 23.

Статут. За компартіями республік з самого початку їх існування визнавалися права обласних комітетів, що діють з врахуванням місцевих та національних особливостей. Будучи інтернаціональними за своїм складом, вони вели роботу серед усього населення даної республіки, незалежно від національності. У назвах компартій республік відображено територію їх діяльності.

Поняття «обласні комітети» вже в наші дні дехто намагається використати для тверджень про «обмеження» прав національних компартій. Але у той час воно не співпадало з розумінням обласних комітетів, що діють нині, оскільки в адміністративно-територіальному устрої країни області виникли значно пізніше. Цей термін означав тоді визначення окремої автономної, організаційної частини партії. Разом з удосконаленням адміністративно-територіального устрою країни функції та права республік і областей та їх партійних організацій наповнювалися неоднаковим за обсягом змістом. Як свідчать усі наступні статuti партії, прерогативи компартій союзних республік визначалися значно ширше, ніж обласних парторганізацій. При цьому постійно підтверджувався корінний принцип: самостійність в рамках цілісної партії при єдиній її Програмі, Статуті, політиці. Інша справа, що ці права в умовах культу особи та застою багато у чому не реалізовувалися.

В Компартії союдної республіки як складової частини єдиної партії країни було знайдено таку організацію, що дає змогу досить повно поєднувати місцеві національні особливості та загальнопартійні інтереси. Її існування та функціонування, як і партійних організацій інших національних державних утворень, надають КППС як єдиній інтернаціоналістській партії такий політичний зміст та організаційні структури, що найкращим чином відповідають як характеру партії, так й конкретним умовам багатонаціональної країни та її різних регіонів.

Розв'язуючи питання про устрій республіканських партійних загонів, їх місце в єдиній об'єднуючій організації та стосунки з керівними загальнопартійними органами, партія не виходила з якогось загального шаблону, а намагалася максимально враховувати конкретні умови тієї або іншої республіки, її роль у вирішенні загальнопартійних і загальнодержавних питань. Це переконливо виявилось під час вирішення питань партійного будівництва в РРФСР.

У зв'язку з утворенням в 1922 р. єдиної федеративної держави—Союзу РСР — питання про статут республіканських партійних організацій, і насамперед партійних організацій Росії, знову викликало загальнопартійну увагу. На XIV з'їзді партії спеціально обговорювалася проблема, пов'язана з відмінністю становища партійної організації Російської Федерації від партійних організацій інших республік. Враховуючи те, що перша вже тоді займала в партії в цілому винятково значне місце і відігравала величезну роль, XIV з'їзд ВКП(б) дійшов висновку, що утворення російської партії, отже, російського ЦК створило б загрозу єдності партії, оскільки фактично привело б до виникнення двох паралельних керівних органів. З'їзд визнав за доцільне, щоб керівництво крайовими та обласними організаціями, які працюють на території РРФСР, здійснювалося безпосередньо через ЦК партії.

ЦК КППС і пізніше не раз звертався до питань поліпшення партійного керівництва обласними та крайовими партійними організаціями РРФСР. Відповідно до настанов XX з'їзду партії для забезпечення більш конкретного та оперативного партійного керівництва в Російській Федерації ЦК КППС у 1956 р. створив особливий партійний орган — Бюро ЦК КППС по РРФСР. Положення про нього було введено до Статуту партії. Цей орган проводив чималу роботу, але після десятирічного існування його було ліквідовано на тій підставі, що він нібито став паралельним з ЦК КППС органом по Російській Федерації.

Однак проблеми, які спонукали до створення Бюро ЦК по РРФСР та шукати шляхи істотного поліпшення партійного керівництва в рес-

публіці, не лише залишилися, а ще більше загострилися. Тому грудневий (1989 р.) Пленум ЦК КПРС відповідно до платформи ЦК КПРС «Національна політика партії в сучасних умовах» знову повернувся до цього питання, утворив Російське Бюро ЦК КПРС, якому доручено координацію діяльності обласних і крайових партійних організацій РРФСР, спрямовану на реалізацію політики КПРС, здійснення контролю за виконанням рішень з'їздів та конференцій партії, Пленумів і Політбюро ЦК КПРС.

Питання про утворення керівного органу партійних організацій Російської Федерації має загальнопартійне, загальносоюзне значення. Історична роль Росії, її політична вага, економічний потенціал, величезна територія, багатонаціональний склад та інші фактори обумовлюють ключове значення проблем Росії для КПРС, усього Союзу РСР, для долі перебудови в країні. На території РРФСР проживає 51,2% населення країни, живуть і працюють 54,5% комуністів країни, діє 46% усіх первинних парторганізацій, у тому числі більшість великих організацій КПРС. РРФСР об'єктивно була і залишається могутнім консолідуючим фактором усього Союзу РСР. Зміцнення цієї її ролі багато в чому залежить від вмілого розв'язання проблем партійного будівництва.

Обговорення та вирішення питання про створення керівного органу партійних організацій РРФСР ще раз висвітлює значення інтернаціонального принципу побудови та функціонування КПРС, характер взаємовідносин між місцевими партійними організаціями, компартіями республік та центральними керівними органами партії. ЦК КПРС підтвердив принципову неприйнятність федералізації партії, вказав на необхідність таких кроків у партійному будівництві, які підносять роль КПРС як єдиної політичної організації, найважливішої інтегруючої сили радянського суспільства.

Особливою гостроти ці питання набули у зв'язку з ХХ з'їздом Компартії Литви, який прийняв «Декларацію про самостійність Комуністичної партії Литви», постанову «Про статут Компартії Литви», а також Програму та Статут КПЛ. Аналіз «литовської ситуації» дає можливість виявити причини та умови виникнення федералістських тенденцій в КПРС на сучасному етапі, можливі наслідки цих тенденцій для партії, країни, справи революційного оновлення радянського суспільства, дає змогу зробити певні висновки з цих подій.

У «литовській ситуації» наочно знайшла відображення величезна небезпечність пасивності, в якій перебуває певна частина партійних організацій та їх керівних органів, скутості у партійній роботі, орієнтації на старі шаблони та мірки, неспроможності володіти політичною ситуацією, реалізовувати курс КПРС на перебудову. Вона показує, що відступ від партійної лінії, як це сталося з керівництвом Компартії Литви, угоди з націоналістичними, сепаратистськими силами, поступки їхнім вимогам, неминуче ведуть до переходу на їхні позиції, на шлях розколу КПРС, роздріблення партійних сил. Саме логіка постійних поступок привела керівництво КПЛ до повної відмови від попередніх власних рішень, в яких давалася реальна оцінка ходу подій. А це, у свою чергу, породило розгубленість у багатьох комуністів, підштовхнуло процес розмежування партійних організацій, трудящих республіки за ідейно-політичними поглядами та національною ознакою, привело до посилення виходу з рядів КПРС, різкого скорочення прийому до партії, зменшення кількості низових партійних ланок, питомої ваги робітників серед партійних вождів. Розгорнулася масова заміна негодних кадрів, цькування комуністів, що не згодні з курсом «на повну самостійність». При підтримці ЦК КПЛ в республіці здійснено заходи і прийнято законодавчі акти, що суперечать Конституції СРСР і спрямовані на розрив федеративних зв'язків з Союзом РСР.

Характерними, певною мірою показовими, виявилися хід формування опозиційних сил у Литві та особливості їх тактики та організації.

Ставлячи своєю метою дискредитацію соціалізму і в кінцевому підсумку його повалення, опозиція вміло використовувала бурхливу динаміку суспільних процесів, гнучко пристосовувалася до перебудовних лозунгів. Спекуючи на політичній та моральній невідповідності населення до радикальних та швидких змін, прагнучи позбавити його можливості зрозуміти суть змін, що відбуваються, опозиція, особливо «Саюдіс», створений за участю відомих творчих, наукових працівників, у тому числі членів партії, в ім'я «парламентського» захоплення влади вдається навіть до пропаганди лозунгів перебудови. Водночас цілеспрямовано здійснюється курс на демонтаж соціалістичних завоювань у Литві.

Всіляке обмеження прихильниками сепаратизму плюралізму, придушення інакодумства, нав'язування своєї монополії на істину, використання тактики поіменного голосування з принципових питань, обструкція тих, хто голосував за єдність з КПРС, однобічний підхід при обранні секретарів ЦК Копартії Литви — такі прийоми застосовувалися для створення антидемократичних умов на XX з'їзді Компартії Литви і протягування сепаратистських рішень. Активно проводилася також лінія на замовчування та перекручення позиції ЦК КПРС.

«Литовська ситуація», мабуть, більше, ніж будь-яка інша за час, що минув з 20-х років, висвітлила суть федералізації партії, показала її особливості в сучасних умовах і тому дала можливість вже тепер побачити її шкідливість і небезпечність, можливі негативні наслідки.

Ідея федералізації КПРС мотивується її прихильниками тим, що нині оновлення партії нібито можливе лише через «національне відродження», що сама партія має стати виразницею «не якоїсь метафізичної суті, а національного життя, прагнень народу». Виходячи з цього, дехто пропонує змінити статус республіканських партійних організацій шляхом переходу від єдиної КПРС, що базується на принципах демократичного централізму та інтернаціоналізму, до «союзу партій», побудованого на федеративних засадах. Характерна риса ідеї федералізації КПРС — посилена експлуатація національної самосвідомості, спекуляція на ній.

Перебудова викликала бурхливе піднесення національної самосвідомості усіх народів СРСР, їх прагнення не лише зберегти, а й примножити національні цінності, що йдуть з глибин історії. Підтримуючи цей процес і рішуче засуджуючи грубі перекручення ленінської національної політики, ті деформації, що були допущені в минулому, КПРС високо оцінює національні почуття, їх роль та значення для здоров'я кожної нації та народу, враховує велику ідею національної незалежності для масової свідомості. Разом з тим важливо бачити й те, що в умовах зниження життєвого рівня народу, посилення соціальних суперечностей в суспільстві, коли національні почуття особливо загострюються і пронизують економіку, політику, культуру, ідеологію, особливо небезпечним стає вірус націоналізму. При нестачі політичної культури, високій емоційній напрузі зростає можливість проникнення цієї хвороби у національну свідомість народу. Націоналізм паразитує на природних національних почуттях, на національному відродженні, зв'язаних з перебудовою, веде свою політичну гру на деформаціях минулого. Типовим для націоналістичних маніпуляцій є прагнення до нагнітання емоцій та придушення у свідомості людей усього раціонального, ідеалізація свого кровного та пошук ворога у зовнішньому національному — в образі «центру», «руці Москви» або у людях іншої національності.

Сепаратистські, відверто антирадянські елементи, які діють сьогодні в деяких республіках, ставлячи своєю метою реставрацію буржуазних порядків, активно стимулюють відцентрові тенденції, усіма засобами стверджують у суспільній свідомості ідею відокремлення від Союзу РСР і досягнення за будь-яку ціну державної незалежності. В умовах, коли ці тенденції в деяких регіонах країни з ряду причин стали домінуючими, частина кадрів партії, місцевих і центральних партійних та

державних органів в ім'я досягнення єдності нації виступила в ролі «націонал-комуністів», «націонал-популістів», що прагнуть використати «національну» тему як метод завоювання довір'я в широких масах. Це штовхнуло керівників КПЛ на абсолютизацію самостійної державності, зведення до неї усього багатства марксистсько-ленінської ідеї самовизначення націй, до сповзання на шлях сепаратизму, відмови від принципових позицій, до вихолощування суті інтернаціоналізму і спроб створити «національну Компартію» республіки.

Отже, висхідна ідея прихильників федералізації КПРС — ідея про партію як «виразницю національного життя» — ґрунтується, принаймні, на хибних поглядах та ілюзіях про гадані переваги, які нібито має одержати народ республіки чи іншого регіону, що відокремиться від СРСР, на поступках сепаратизмові та націоналізмові.

Прихильники федералізації партії механічно переносять на КПРС принципи державного федеративного устрою, ігнорують специфіку й особливості партії як політичного феномена, марксистсько-ленінського політичного авангарду робітничого класу, усього суспільства. Вони не хочуть бачити специфіки принципів партійного будівництва, їх відмінні від засад державного устрою. «Федералісти» недооцінюють авангардну роль партії, виходять із пріоритетності держави перед партією, по суті, виступають за одержавлення партії.

Федералізація є не лише кроком організаційного характеру, відмовою від інтернаціоналізму в структурі та побудові партії, а й актом програмного, ідейно-політичного характеру, що неминуче веде «в ім'я єдності нації» до докорінної ревізії основоположних цінностей партії, смислу соціалістичного вибору партії та народу. Не випадково в ході пропагандистських кампаній за створення окремої від КПРС Компартії Литви прихильники цього акту засуджували більшовизм як явище політичного життя. У програмі КПЛ нема навіть згадки про ленінізм. В ній, як і в Статуті КПЛ, виявилися розмитими ленінські ідейні основи партії, відкинуті принципи пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, а насущні соціально-економічні та національно-культурні проблеми народу зведені до питання про державну самостійність.

Як свідчить досвід ще дореволюційної Австро-Угорщини, де федералізація привела до виникнення цілого ряду соціал-демократичних партій, побудованих за національною ознакою, логічним кроком у розвитку ідеї федералізації партії є наступний поділ за національною ознакою інших політичних та громадських організацій, намагання ділити за цим же критерієм трудові колективи та усе суспільство в цілому, пряме блокування робітничих партій з буржуазно-націоналістичними партіями та організаціями.

Виникає реальна загроза переродження партій, що стають на шлях відокремлення. Ознаки цього вже несе на собі Компартія Литви, що проголосила свій вихід із КПРС. Дедалі більше зв'язуючи себе з фактично націоналістичними за своєю суттю рухами та організаціями, вона на своєму XX з'їзді втілила у життя резолюцію четвертої сесії сейму «Саюдісу» (квітень 1989 р.) про самостійність компартії республіки. В Литві набирає сили процес розчинення частини КПЛ у рухах та організаціях сепаратистського гатунку. Відособленські настрої стають все більше переважаючими в громадських організаціях республіки. Вийшов з ВЛКСМ як самостійна організація з своєю програмою і статутом комсомол Литви, виділилися із загальносоюзних структур вісімнадцять професійних та творчих спілок, інших громадських об'єднань республіки.

Водночас вже виникло ряд буржуазних політичних формувань, в їх числі й відверто авторитарних, які проповідують сепаратизм, антирадянщину, намагаються дискредитувати соціалізм, КПРС та Радянську Армію. Претендуючи, як й КПЛ, на відображення національних інтересів литовського народу, ці партії посилюють свій тиск на Компартію Лит-

ви, створюють реальну загрозу її існуванню взагалі. Тим самим спростовується теза прихильників федералізації партії про те, що для збереження політичних позицій компартій республік, їх авторитету в народі, ролі як провідної сили соціалістичного оновлення необхідна лише їх повна незалежність. Навпаки, саме така «незалежність», відхід від єдиної партії створює загрозу принципним основам цих партій, самому їх існуванню.

Реалізація федералістських ідей та відмови від принципу інтернаціональної цілісності та єдності КПРС перетворила б партію в аморфний федеральний клуб, який складається з окремих самостійних партійних груп. Допустити це — значить свідомо повести справу до розчленування Союзу РСР.

На грудневому (1989 р.) та лютневому (1990 р.) Пленумах ЦК КПРС ще раз переконливо доведено, що економічний та політичний сепаратизм, розрив зв'язків з СРСР при надзвичайно високому рівні інтеграції, поділу праці, який склався в Союзі, може лише згубити насамперед того, хто піде на це, і ніякого матеріального благоденства ні тепер, ні в перспективі йому принести не зможе і не принесе. Навпаки, реалістична оцінка дає змогу передбачати різке падіння життєвого рівня населення такого регіону. Сепаратизм, що в партійному будівництві знаходить свій вираз у федералізації партії, створює пряму загрозу історичним завоюванням як того регіону, де він бере верх, так і в цілому всіх народів Союзу РСР. Отже, партія, що обстоює ідею такого відокремлення, не може вважати себе висловлювачем національних, корінних інтересів свого народу.

Членів партії, які стають на таку позицію, не може виправдати й те, що в деяких регіонах ідею відокремлення підтримує більшість їх населення. Не можна повністю й завжди отожднювати позиції Комуністичної партії та широких верств населення. Адже, не відкидаючи значення колективного розуму народних мас, не слід забувати й про існування охлократичних поглядів цих мас, живучість забобонів. Досвід свідчить, що ейфорія, породжена піднесенням національної самосвідомості, проходить, а концепція про «незалежний національний дух» як головну умову побудови щасливого життя раніше чи пізніше має виявити свій відірваний від реалій сенс.

Комуністична партія покликана виражати не тимчасові, перехідні, групові, а корінні інтереси усіх трудящих, відображати не середній рівень свідомості мас, а бути їх авангардом, найбільш послідовним виразником прогресивних прагнень свого народу.

Щодо міжнаціональних відносин, то показником, за яким слід розрізняти національне від націоналістичного, є ставлення до іншого народу та інтересів усього суспільства. У першому випадку є вміння органічно їх узгоджувати, у другому — чітко виділяється національне чванство. Завдання партії саме й полягає у послідовній боротьбі проти будь-яких проявів націоналізму та шовінізму, проти різних форм сепаратизму. Її обов'язок: завжди бачити, з якою метою і якою ціною прагнуть забезпечити єдність нації.

Висунута КПРС платформа «Національна політика партії в сучасних умовах» відкриває широкі перспективи в оновленні радянської федерації, розкритті творчого потенціалу кожного народу СРСР. Вона творчо збагачує основне положення національної політики КПРС — марксистсько-ленінську ідею самовизначення націй, розкриває її як складний багатоплановий процес утвердження національної гідності, зміцнення політичної самостійності, економічного та соціального прогресу, розвитку мови та культури. Глибинний смисл сучасної платформи КПРС з національного питання — визначення оптимальних форм співвідношення інтернаціонального та національного в сучасних умовах, забезпечення можливостей для вільного та всебічного розвитку кожної радянської нації та зміцнення єдності Союзу РСР.

Федералізація КПРС створює пряму загрозу існуванню Союзу РСР не лише тим, що ослаблює єдину партію та поглиблює відцентрові тенденції в країні, а й тим, що розвиток сепаратистських тенденцій, нерозривно зв'язаних з федералізацією, неминуче виводить ці дії за рамки радянських законів та Конституції СРСР. Саме в контексті цього, очевидно, можна розглядати рішення Верховної Ради Литовської РСР (січень 1990 р.) про заборону діяльності Комітету Конституційного нагляду Верховної Ради Союзу РСР на території Литовської РСР, яке було прийняте вже після грудневого (1989 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Характерно й те, що реалізуючи федералістські ідеї, їх прихильники вдаються до недемократичних методів і дій. Це й не дивно: роз'яснення комуністам й безпартійним справжньої суті федералізації партії та її можливих наслідків, активна участь широких мас в обговоренні цих питань навряд чи зробило б можливою «литовську ситуацію», швидко розвіяла б міфи про удавані «переваги» федералізації. Тому рішення XX з'їзду КПЛ базуються на прямих порушеннях ленінських принципів і норм партійного життя та є неправомірними з організаційно-статутної точки зору, нехтуванням права кожного комуніста самому (і тільки самому!) вирішувати питання, в якій він буде партії — КПРС чи КПЛ, яка порвала з КПРС.

Федералізація, як й сепаратизм в цілому, підштовхує центральні партійні та державні органи на вжиття надзвичайних заходів, створює загрозу розширенню демократії, гласності, плюралізму та усім іншим складовим перебудови в нашій країні. Саме тому, всупереч розрахункам сепаратистів, які намагаються одержати підтримку своїм діям на Заході, керівники найбільших держав та світова громадськість не підтримують їхні дії, розглядають існування єдиного Союзу РСР як могутній фактор стабілізації й прогресу в усьому світі.

Федералізація партії як програма дій утопічна. За логікою свого запровадження вона розрахована на однонаціональне середовище. Але його, як відомо, нема і не може бути як у країні в цілому, так й в кожному її регіоні. Проте прихильники федералізації настійливо намагаються втілити у життя свої задуми, що штовхають партію та народ у безвихідь.

Небезпечність федералізації — у спекуляціях на проявах масової свідомості, її стереотипах, в її стихійності та руйнівних наслідках, а також в тому, що далеко не всі в партії до кінця усвідомлюють можливі деструктивні наслідки федералізації КПРС. Серед тих же, хто відчуває нині вже зростаючу небезпеку, чимало таких, які не знають як протистояти цій політичній стихії і тому рухаються туди, куди ця стихія заволікає.

Посилення федералістських тенденцій в КПРС стало сигналом, що сповістив про необхідність рішучого прискорення перебудови внутріпартійного життя. Стало очевидним, що партія більше не може дозволяти собі відставання від темпів подій та змін, ініціатором яких вона сама стала.

Один з найважливіших напрямів перебудови КПРС — істотна зміна становища місцевих партійних організацій, насамперед, республіканських. Це передбачає перш за все ліквідацію грубих порушень та деформацій, що були припущені тут у роки культу особи та застою, рішучу відмову від того становища, коли автономію компартії республік та місцевих партійних організацій було зведено нанівець і вона фактично мала формальний характер. Разом з тим наповнення радянської федерації реальним політичним та економічним змістом вимагає нових підходів і до партійного будівництва. Йдеться про забезпечення справжньої самостійності компартіям республік в рамках єдиної КПРС та істотне розширення прав місцевих парторганізацій.

Серед першочергових проблем, що їх невідкладно слід розв'язати, такі, як надання широкої самостійності компартіям республік в політич-

ній сфері, забезпечення їх найактивнішої участі у виробленні єдиного загальнопартійного політичного курсу КПРС та творчого втілення його на практиці у своїх республіках. Доцільно, щоб у межах загальної партійної програми компартії республік мали свої політичні програми. Життя вимагає їхньої широкої самостійності в кадровій політиці, у вирішенні питань організаційної структури, внутріпартійних відносин, матеріально-фінансового характеру. Ці та інші заходи покликані сприяти найбільш повному врахуванню національних особливостей, місцевої специфіки і можливостей кожного району та спільних, інтернаціональних цінностей, з тим, щоб своєчасно реагувати на потреби трудящих того чи іншого регіону, забезпечувати у будь-якій ситуації гармонійне поєднання національного та інтернаціонального у складній палітрі суспільного життя.

Найважливішим рубежем, за який в ході своєї перебудови партія не може виходити, є збереження її інтернаціональної цілосності, єдиної загальнопартійної структури. Лише за цих умов КПРС здатна виконати свою роль політичного, інтелектуального та морального авангарду радянського багатонаціонального суспільства.

Зміцнення інтернаціональної єдності КПРС діалектично пов'язане з процесами, що розгортаються в країні в ході перебудови. Розширення політичних та економічних прав, самостійності республік, регіонів, автономних утворень, що нині відбувається, необхідність здійснення децентралізації, яка спрямована на включення енергії та зусиль усіх народів у прискорення соціально-економічного розвитку країни, може проходити успішно лише тоді, коли партія посилюватиме свою консолідуючу роль, об'єднуватиме усі народи навколо цілей та завдань революційного оновлення суспільства. Не можна не враховувати й того, що нині соціальна творчість має багато в чому ще зазнає впливу історичних стихій, політичних емоцій, часто-густо переходить за межі демократичних норм. Саме тому творчість має потребує спрямовуючих зусиль політичного авангарду, його розуму, політичної волі, виховної та організаторської роботи.

Лише інтернаціонально цілісна і єдина КПРС здатна не допустити дальшого розвитку міжнаціональних конфліктів, які, на жаль, стали реальним явищем нашого життя, добитися консолідації усіх народів Союзу РСР на платформі революційного оновлення нашого суспільства.

Бути політичним авангардом — важка і відповідальна, але необхідна робота. Щоб довести своє право на це, КПРС радикально змінює свої функції, рішуче відмовляється від командних методів керівництва, прагне бути спроможною ясно і чітко відбивати у своїй політиці те, що народ усвідомлює, діяти політичними методами, переконанням, ідейним впливом, беручи участь через комуністів в усіх процесах життя суспільства. Це втілено у платформі ЦК КПРС до XXVIII з'їзду партії.

Авангардна роль партії вимагає посилення її теоретичної роботи, озброєння комуністів та всіх радянських людей сучасною науково обґрунтованою концепцією соціалізму, осмислення з нових позицій багатьох проблем внутрішнього життя та світового розвитку.

Час вимагає рішучої активізації діяльності комуністів, низових ланок партії. Сьогодні кожний комуніст повинен ділом та словом активно захищати партію, послідовно відстоювати її ідеї, бути завжди з людьми, вміло переконувати їх і вести за собою, завойовувати їх симпатії своєю чесністю, порядністю, високою ідейністю та діловитістю.

Нині в країні нема сил, спроможних, як КПРС, так широко та повно інтегрувати цілі різних соціальних груп, усіх національностей країни, успішно вести пошук загальнонаціональної згоди на базі перебудови. В авангардній ролі КПРС — доля перебудови.

Одержано 23.01.90

Рассматриваются вопросы интернационалистской природы марксистско-ленинской партии, показана ее несовместимость с федеративным принципом построения партии, показана опасность федералистских тенденций в современных условиях.

А. В. Громов (Київ)

Роль В. І. Леніна в розробці концесійної політики Радянської держави (1918—1920 рр.)

Досліджується теоретична і організаційна діяльність В. І. Леніна по формуванню концесійної політики Радянської держави у перші післяжовтневі роки. Підкреслюється актуальність досвіду здійснення концесійної політики для сучасної зовнішньоекономічної діяльності.

Як відомо, Х з'їзд РКП(б) (1921 р.) прийняв рішення про перехід до нової економічної політики, яку теоретично обґрунтував В. І. Ленін. Фактично це був перехід до нових методів соціалістичного будівництва. Однак в роки культу особи Сталіна, в умовах адміністративно-командної системи управління залучення закордонного капіталу у формі концесій для розвитку господарства нашої країни, як і вся нова економічна політика, часто трактувалися лише як тактичний маневр, тимчасова поступка приватному капіталу. Така позиція зрештою призвела до зневажливого ставлення до ленінських ідей непу в цілому, до досвіду концесійної політики зокрема. Саме тому на нинішньому етапі перебудови найважливішим перспективним напрямом в історичних дослідженнях є всебічне відновлення ленінської концепції соціалізму. В зв'язку з цим вивчення досвіду концесійної політики набуває особливої актуальності в умовах перебудови зовнішньоекономічної діяльності СРСР і вироблення оптимальних форм здійснення економічних зв'язків із зарубіжними країнами.

Інтерес до конкретних питань концесійної політики Радянської республіки з боку дослідників виявився ще в 20-ті роки. В той час з'явилися праці, в яких аналізувалося значення концесій для розвитку народного господарства нашої країни, розглядалися дані про становище концесійних підприємств, визначалися перспективи використання закордонного капіталу в економіці Країни Рад¹. В роки культу особи Сталіна інтерес до цієї теми помітно зменшився. З 30-х до кінця 50-х років не було написано жодної ґрунтовної праці з цього питання. Наукове дослідження цієї теми підмінювалося догматичним твердженням про те, що ленінське вчення про держкапіталізм не знайшло в нашій країні практичного застосування.

Певне поживлення у висвітленні проблеми відбулося лише на рубежі 50-х — 60-х років, головним чином завдяки дослідженням економістів, які розглядали концесії в руслі використання форм держкапіталізму в перехідний період. В наступний період з'явилися і праці істориків з цієї теми². Однак головну увагу автори зазначених праць зверта-

¹ Иоэльсон М. Итоги и задачи нашей концессионной политики // Большевик. — 1925. — № 8. — С. 46—60; Янин М. Новые черты в концессионной политике // Плановое хозяйство. — 1925. — № 7. — С. 29—54; Дергачева Н. П. Концессии. — Л., 1925. — 76 с.; Иоффе А. А. Итоги и перспективы концессионной политики и практики СССР // Плановое хозяйство. — 1927. — № 1. — С. 75—87; Радонежский Д. Концессионная промышленность Союза ССР // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. — М.: Л., 1927. — С. 277—283 та ін.

² Касьяненко В. И., Морозов Л. Ф., Шкаренков Л. К. Из истории концессионной политики Советского государства // Ист. СССР. — 1959. — № 4. — С. 33—

тали на фактичну сторону питання, тобто на хід переговорів з західними концесіонерами, діяльність концесійних підприємств і т. п. При цьому деякі з них результати і уроки концесійної політики, зокрема Л. Ф. Морозов, розглядали в основному на базі догматичних сталінських висновків і оцінок середини 20-х — 30-х років із залученням нових фактів. Поза полем зору дослідників (за винятком В. О. Шишкіна) залишилась також діяльність В. І. Леніна, партії і уряду в справі розробки принципів концесійної політики в період 1918-1920 рр. Практично майже не аналізувалася позиція В. І. Леніна, Радянського уряду щодо економічного значення концесій, яке полягало у використанні виробничо-технічного досвіду капіталістичних країн. Цим питанням і присвячена дана стаття.

Ідеї використання передового закордонного виробничого досвіду за допомогою концесій належало важливе місце в ленінському плані міжнародних економічних відносин Радянської республіки. Концесії В. І. Ленін розглядав перш за все як «один із засобів залучення до Росії технічної допомоги більш передових у цьому відношенні країн, на протязі того періоду, коли існуватимуть поряд соціалістичні і капіталістичні держави»³⁻⁵. Шляхом здачі підприємств, копалень, лісових ділянок в концесію закордонному капіталу Радянська держава розраховувала прискорити відбудову і розвиток виробничих сил країни, використати кращий досвід роботи західноєвропейських і американських підприємств. Концесії мали сприяти розширенню виробництва товарів, нагромадженню коштів в держбюджеті за рахунок податків і прибутків концесійних підприємств, зменшенню безробіття та зростанню кадрів промислового пролетаріату. В кінцевому рахунку концесії були спрямовані на зміцнення соціалістичної економіки і сільського господарства.

Після укладення Брестського миру Радянський уряд приступив до розробки планів розвитку економічних відносин з капіталістичними країнами, у тому числі і на концесійних основах. У спогадах про В. І. Леніна нарком закордонних справ Г. В. Чичерін, оцінюючи радянсько-німецькі відносини в «брестський період», писав, що саме тоді Ленін «вперше оформив великореально свої плани залучення закордонного капіталу і надання йому великих концесій. Я мав на цю тему ряд надзвичайно цікавих розмов з Володимиром Іллічем»⁶.

Вперше питання про концесії в загальній формі порушується в «Плані розвитку економічних відносин між Радянською Росією і Сполученими Штатами Америки», розробленим Комісією по зовнішній торгівлі при Комітеті господарської політики ВРНГ у травні 1918 р. До складу комісії входили: Г. І. Оппоков (А. Ломов) — голова, В. І. Ленін, М. Г. Бронський, І. Е. Гуковський, М. О. Лур'є (Ю. Ларін), В. П. Мілютин, В. В. Оболенський (Н. Осинський), К. Б. Радек, В. М. Смирнов⁷. Цим планом передбачалося надання американському капіталу концесій на експлуатацію натуральних багатств Росії, а саме: використання вугільних копалень, водних багатств Східного Сибіру і півночі європейської частини Росії, а також участь у залізничному і водотран-

59; Яковлев Б. М. О деятельности В. И. Ленина по осуществлению концессионной политики Советского государства (осень 1920 г.—1922 г.) // *Вопр. ист. КПСС.*—1969.— 8.— С. 32—45; Шишкин В. А. Советское государство и страны Запада в 1917—1923 гг.; *Очерки истории становления экономических отношений.*—Л., 1969.— 439 с.; Шишкин В. А. В. И. Ленин и внешнеэкономическая политика Советского государства (1917—1923 гг.).—Л., 1977.— 370 с.; Морозов Л. Ф. Иностранные капиталовложения в СССР в переходный период // *Вопр. истории.*—1986.— № 9.— С. 16—30.

³⁻⁵ Ленін В. І. Американським робітникам // *Повне збір. творів.*— Т. 39.— С. 184.

⁶ Чичерін Г. В. Ленин и внешняя политика // *Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине.* В 5-ти т.—М., 1984.— Т. 3.— С. 492—493; *Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника, 1870—1924.*—М., 1974.— Т. 5.— С. 455.

⁷ Декреты и постановления по народному хозяйству // *Народное хозяйство.*—1918.— № 3.— С. 46.

рисні для нас не буде, якщо німці ці умови приймуть»¹³⁻¹⁵. Таким чином, перші кроки в розробці концесійної політики, що були зроблені при активній участі В. І. Леніна, спиралися на серйозні наміри виробити найбільш припустимі умови концесійної угоди. У зв'язку з цим і «План розвитку економічних відносин між Радянською Росією і Сполученими Штатами Америки», і тези про умови відновлення торгівлі з Німеччиною можна розглядати як першу спробу в загальній формі обґрунтувати концесійну політику Радянської держави.

Наступним етапом в розробці концесійної політики став період підготовки до I з'їзду Рад народного господарства РРФСР. В оголошеній на з'їзді програмі економічних відносин з Заходом, яка була вироблена 23 травня 1918 р. на засіданні Президії ВРНГ за участю В. І. Леніна¹⁶, вперше зроблена спроба визначити загальні умови надання концесій. На з'їзді цю програму, складену з 8-ми пунктів, у доповіді «Економічні наслідки Брестського миру» виклав К. Б. Радек. Її принципи положення, які залишились незмінними на всіх етапах здійснення концесійної політики, зводились до такого: угоди про концесії укладались на певний строк, територіальне їх розташування не повинно створювати певних сфер впливу закордонних держав у Росії, концесіонери зобов'язувались додержуватися норм радянського законодавства¹⁷. У доповіді на з'їзді М. Г. Бронського «Наші завдання у зовнішній торгівлі» підкреслювалось, що Радянська держава розглядає концесії як засіб використання закордонного науково-технічного досвіду. Вказуючи на неможливість ефективного використання лише своїми силами природних багатств країни, доповідач відзначив, якщо західні країни нададуть в цій справі Країні Рад необхідну технічну допомогу — забезпечать машинами, устаткуванням, надішлють інструкторів, стане можливим спільне використання натуральних багатств Росії. Він також зауважив, що завдяки концесіям з'явиться можливість організувати роботу за допомогою передових методів праці і сучасної техніки¹⁸. Таким чином, у доповіді Бронського концесії вже прямо зв'язувались з проблемами відбудови промисловості і підвищенням продуктивності праці в народному господарстві.

Радянський уряд намагався, передусім, залучити закордонний капітал в ті галузі народного господарства, де не було можливості впоратися своїми силами.

Після закінчення роботи I з'їзду Раднаргоспів організаційні питання концесійної політики були розглянуті на засіданнях Ради Народних Комісарів. Це було пов'язано з необхідністю закріплення прийнятої з'їздом програми співробітництва з капіталістичними країнами на концесійних началах спеціальним урядовим декретом, а також із завданням її реалізації. 28 травня 1918 р. на засіданні РНК під головуванням В. І. Леніна була заслухана доповідь наркома фінансів І. Е. Гуковського про порядок надання концесій. Постановою Раднаркому голові Комітету господарської політики ВРНГ Ю. Ларіну доручалось підготувати проект декрету про порядок надання концесій і внести його в Раднарком. Цією ж постановою були намічені і головні положення декрету: право укладати концесійні угоди дає тільки Раднарком, створюється особлива комісія при ВРНГ, куди передаються всі концесійні пропозиції, які надійшли¹⁹. Аналіз документів РНК показав, що з незрозумілих причин проект декрету, підготовлений Ларіним і направлений на ім'я

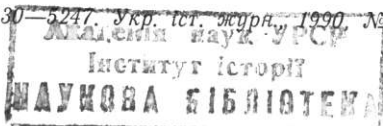
¹³⁻¹⁵ Ленін В. І. А. А. Иоффе і В. Р. Менжинському, 24 травня 1918 р. // Повне зібр. творів.— Т. 50.— С. 80.

¹⁶ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— Т. 5.— С. 480.

¹⁷ Труды I Всероссийского съезда Советов народного хозяйства, 26 мая— 4 июня 1918 г. (Стеног. отчет).— М., 1918.— С. 21.

¹⁸ Там же.— С. 163.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 1, спр. 126, арк. 8; Шишкин В. А. В. И. Ленин и внешнеэкономическая политика Советского государства.— С. 305.

В. І. Леніна в управлінні справами Раднаркому²⁰, на його засіданні не обговорювався. Причини ж, з яких проект не обговорювався, залишаються тим більш незрозумілими, що в цьому і наступному ці питання концесійної політики були об'єктом пильної уваги В. І. Леніна і уряду.

Розробка типової концесійної угоди затяглася. На засіданні наркомату 20 липня знову розглядалося це питання. З заявою прохання М. Г. Бронським доручення РНК від 15 травня виступив Ленін. Рада Народних Комісарів, оголосивши догану Бронському, становила утворити комісію для вироблення концесійної угоди з ініціаторами, у складі А. Ломова, М. Г. Бронського, І. Е. Гуковського, В. І. Лютіна, Ю. І. Успенського і К. Б. Радека. Комісії, яку поповнили двома спеціалістами, доручалось в п'ятиденний строк подати в РНК проект типової концесійної угоди, а також розглянути пропозиції до концесії, що надійшли від зарубіжних підприємців²¹. Результатом роботи комісії стали «Тези, вироблені комісією РНК, про умови залучення закордонного капіталу в Росію у товарній формі». 29 липня тези були прийняті на засіданні Президії ВРНГ²². Аналіз тез показує, що головним вихідним документом для них була концесійна програма, розроблена на I з'їзді Раднаргоспів. Однак цей документ, що складався з 12-ти пунктів, доповнював і конкретизував положення концесійної програми про загальні умови надання концесій, яку виробив з'їзд. Зокрема пункт 10 вказував, що закордонний капітал «може бути залучений до організації і устрою ряду державних підприємств і з видачею пенсії за це права на оренду невикористаних ще природних багатств Росії»²³. Отже цей документ став тією практичною інструкцією, якою мали користуватися зацікавлені радянські відомства у перших роках про концесії з західними підприємцями. Принципові положення концесійної політики, вироблені в цей період радянськими господарськими органами й очолюваною В. І. Леніном Радою Народних Комісарів, були покладені в основу її дальшого практичного здійснення.

Характеризуючи початковий період радянської зовнішньоекономічної політики, Г. В. Чичерін відзначав: «...Починаючи з весни 1918 року пропонували капіталістам всіх країн надати допомогу відбудові виробництва у Росії в формі концесій... Тоді ми запропонували одночасно і американським капіталістам і за допомогою полковника Робінса американським капіталістам цілу систему економічної відбудови, яка могла б була полегшити нам підйом російського виробництва, а їм — прибутки, які б вони порахували достатніми»²⁴. Однак тоді західний світ швидко віддався на падіння Радянської влади, виношував плани її знищення. Тому концесійна політика в 1918—1919 рр. зводилась до загальної міркування думками про концесії з Сполученими Штатами Америки, Німеччиною, головою англійської економічної делегації Р. Кларком, який приїхав до Москви в липні 1918 р.,²⁵ а також до обговорення ряду питань з ініціативами з боку Заходу.

З них найбільш значним був проект концесії норвезького підприємця Е. Ганневіга і російського художника А. Борисова, згідно з яким передбачалося залучити значний іноземний капітал, головним чином а

²⁰ Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і державного управління СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 50, арк. 28.

²¹ Шишкин В. А. В. І. Ленін и внешнеэкономическая политика Советского государства.— С. 306.

²² Центральний державний архів народного господарства СРСР, ф. 3429, оп. 250, арк. 3 (далі — ЦДАНГ СРСР).

²³ Там же, арк. 3—4; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 1, спр. 51—52.

²⁴ Чичерін Г. В. Статьи и речи по вопросам международной политики.— С. 187—188.

²⁵ Про хід переговорів з цією делегацією див.: Шишкин В. А. Советское государство и страны Запада в 1917—1923 гг.— С. 78—80.

канівській, через норвезьку фірму «Ганневіг і К» для будівництва залізничного шляху на 3 тисячі верст від р. Обі через Котлас до з'єднання з Балтійською залізницею і розробку 8 млн. десятин лісових масивів у смузі шляху (Великий північний залізничний шлях). Такий проект створював перспективу всебічного освоєння областей Сибіру і європейської Росії, поєднання великих річкових басейнів цих регіонів, будівництва річкових і морських портів, експлуатації лісових і підземних багатств на великій території.

Перший варіант концесії Ганневіг і Борисов подали 26 червня 1918 р. На запит про ділову спроможність концесіонерів були отримані відомості від норвезького консула у Москві, що Е. Ганневіг «є співвласником банківської сім'ї Ганневіг у Лондоні і Америці, суднобудівних верфів, пароплавів з океанськими лініями та інших підприємств»²⁶. У кінці липня на засіданні комісії РНК проект у першому варіанті був відкинутий. Після змін і доробки новий варіант проекту був у серпні 1918 р. внесений у Раднарком, але РНК відмовилась від його обговорення з політичних мотивів (окупація інтервентами Архангельська). В жовтні концесіонери знову порушують питання про надання концесії. Після обговорення проекту у ряді підкомісій у кінці листопада він поступив у Президію ВРНГ²⁷.

5 грудня проект обговорювався на засіданні спеціальної комісії ВРНГ. Під час обговорювання проекту було підкреслено, що Радянська Росія готова підтримати будь-яку серйозну економічну пропозицію західних країн. У зв'язку з цим вказувалось на бажаність даної концесії як засобу отримання з-за кордону необхідних машин, устаткування, інструментів. Була висловлена впевненість в тому, що ця концесія стане прикладом для інших зарубіжних підприємців²⁸. Далі проект концесії розглядався Президією ВРНГ, яка після внесення поправок схвалила проект у принципі. 1 лютого 1919 р. його прийнято на спільному засіданні Президії ВРНГ і ВЦРПС²⁹, а 4 лютого він був представлений на обговорення Раднаркому. Важливо підкреслити, що вже 28 січня 1919 р. на засіданні РНК В. І. Ленін дав вказівку питання про концесію на Великий північний залізничний шлях розглянути у суботу 4 лютого³⁰. Напередодні цього засідання він вивчив літературу про Північ і матеріали комісії ВРНГ з цього питання, мав бесіду з А. Борисовим з приводу концесії і, нарешті, написав проект постанови РНК «Про надання концесії на Великий північний залізничний шлях»³¹. Розгляд цієї концесії був призначений на 4 лютого, на нашу думку, не випадково. Рішення Раднаркому з цього питання повинно було продемонструвати серйозні наміри Радянської держави щодо проведення концесійної політики. Справа в тому, що в той же день урядам Великобританії, Франції, Італії і Японії була надіслана нота Радянського уряду, в якій як основа для укладення перемир'я з державами Антанти припускалася можливість надати їм «гірські, лісові та інші концесії на умовах, підлягаючих ще точному визначенню, з тим, щоб економічний і соціальний лад Радянської Росії не був порушений внутрішнім розпорядком цих концесій»³². Природно, Радянський уряд намагався засвідчити на практиці свою готовність укладати концесійні угоди, залучаючи таким чином до співробітництва ділові кола Заходу.

У постанові Раднаркому від 4 лютого, який прийняв майже без змін ленінський проект, говорилося, що Рада Народних Комісарів вва-

²⁶ ЦДАНГ СРСР, ф. 3429, оп. 2, спр. 91, арк. 118.

²⁷ ІПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 1, спр. 253, арк. 112—113.

²⁸ ЦДАНГ СРСР, с. 3429, оп. 2, спр. 91, арк. 198. Великий северный путь // Экономическая жизнь.— 1918.— 8 декаб.

²⁹ ЦДАНГ СРСР, ф. 3429, оп. 2, спр. 91, арк. 198.

³⁰ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1975.— Т. 6.— С. 479.

³¹ Там же.— С. 492; Ленин В. І. Про надання концесії на Великий північний залізничний шлях: Проект постанови РНК // Повне зібр. творів.— Т. 37.— С. 451.

³² Документы внешней политики СССР.— М., 1958.— Т. II.— С. 59.

жає у принципі припустими концесії закордонному капіталу в інтересі розвитку виробничих сил республіки. Що стосується концесії на північний залізничний шлях, то її напрям і план визначалися як неможливими, а здійснення практично необхідним. Вироблення остаточної постанови з цього питання покладалися на комісію у складі Д. І. Курського, Л. Б. Красіна і А. Ломова, після чого її потрібно було подати на підпис В. І. Леніну³³. Однак при складанні детального проекту з'ясувалось, що фінансові можливості не дозволяють концесії здійснити проект. Неприйнятними виявилися і окремі умови, які висували. З цих причин угода не була укладена³⁴.

Хоч концесія і не була оформлена, процес її обговорення дає можливість простежити не лише принципів позицію В. І. Леніна і його уряду у питаннях концесійної політики в той період, а й конкретне ставлення до різних проблем, пов'язаних з концесією на північний залізничний шлях. Цей факт являє інтерес як перший етап вирішення Радянською державою конкретної концесійної угоди.

Так завершився початковий етап розробки радянської концесійної політики. За цей період було у загальній формі виявлено політичне і господарське значення концесій, визначені основні умови їх надання іноземним капіталістам. Ті пропозиції, які надійшли від зарубіжних підприємців на укладання концесійних угод, свідчили про бажання багатьох фірм Заходу співробітничати з нашою країною у цій галузі. Для подальшої розробки концесійної політики і її практичного здійснення необхідно відбутися лише у більш сприятливих міжнародних умовах.

Громадянська війна, імперіалістична інтервенція та економічна криза примусили Радянський уряд припинити вироблення концесійної політики. Лише навесні 1920 р. стало можливим повернутися до розробки проблеми. З 20 березня 1920 р. на засіданні Раднаркомом відновлено обговорення різних питань концесійної політики. У цей день обговорено складений наркомом зовнішньої торгівлі Л. Б. Красіним «Тез про концесії». Проект був прийнятий з суттєвими поправками за вказівкою В. І. Леніна. Остаточне доопрацювання документу доручалось комісії в складі представників наркоматів зовнішньої торгівлі, юстиції і ВРНГ, які мали скласти і подати тези в остаточному варіанті на підпис В. І. Леніна. 27 березня В. І. Ленін підписав дороблений проект «Тез про концесії».

Згідно з тезами, передбачалося надати такі концесії, які «примуть ті виробництва, підняти які швидко і своїми силами неможливо», а також концесії, які «швидко і в найбільшій мірі збільшуватимуть гальну виробничу могутність країни»³⁵. Таким чином, тези порозуміли вихідні принципи і умов надання концесій акцентували увагу на їх виробничому значенні для Радянської Росії. Постановою Раднаркому від 20 березня підкреслювалась також необхідність ознайомити закордонну «з тими можливими концесіями, які вже намічені у проектах цих комісіях ВРНГ і являються достатньо обгрунтованими...». Голові ВРНГ доручалося створити спеціальну комісію для розробки проектів концесій, проектів концесійних угод і т. п.³⁶ Ця комісія свідчила про намагання Радянського уряду перейти до практичного здійснення концесійної політики.

Однак мирний перепопочинок, який настав навесні 1920 р., виступивши короткочасним і вже у квітні того ж року був перерваний наступом білополюків, що, зрозуміло, не дозволило здійснити практичні кроки в концесійній політиці. Лише восени 1920 р., після мирної угоди з білими, а також та розгрому Врангеля, з'явилися відносно сприятливі умови для подальшої розробки В. І. Леніним теоретичних основ концесійної політики.

³³ Декреты Советской власти.— М., 1968.— Т. IV.— С. 618—619.

³⁴ Дергачева Н. П. Указ. соч.— С. 17.

³⁵ Декреты Советской власти.— М., 1974.— Т. VII.— С. 596—600.

³⁶ Там же.— С. 599.

³⁷ Там же.— С. 600.

і поступового переходу до її здійснення. Саме у 1920 — першій половині 1921 р. В. І. Ленін у своїх працях і виступах, зокрема, на зборах активу Московської організації РКП(б), VIII Всеросійському з'їзді Рад, X з'їзді РКП(б) всебічно розкрив зміст і мету концесійної політики, показав практичне значення концесій для народного господарства Росії.

У концесіях В. І. Ленін бачив засіб прискорення відбудови економічного потенціалу Радянської республіки. В основі ідей про економічне значення концесій була думка про неможливість у швидкі строки відбудувати господарство країни «без устаткування і технічної допомоги з-за кордону»³⁸, які можна отримати за допомогою концесій. Вказуючи на важливість концесій з точки зору використання виробничо-технічного потенціалу капіталістичних країн, В. І. Ленін підкреслював, що, не використовуючи їх, «ми не можемо розраховувати на допомогу високоустаткованої сучасної... техніки. Не користуючись нею, ми не маємо можливості основу нашого великого виробництва... поставити правильно»³⁹.

Економічна мета концесій, на думку В. І. Леніна, містилась також в отриманні з-за кордону промислового устаткування і машин, без яких відбудова господарства була б неможливою. Концесії також давали можливість Країні Рад скористатися тим корисним, що було у практиці капіталістичної організації виробництва, запозичити передові засоби організації праці у закордонних робітників і спеціалістів. В. І. Ленін вважав, що великі концесійні підприємства мають розташовуватись з радянськими в шаховому порядку з тим, щоб робітники і техніки нашої країни мали можливість оволодівати передовими методами організації виробництва. «...Ми будемо вчитися у них постановки зразкових підприємств, ставлячи поруч своє..., — підкреслював він. — Устаткування за останнім словом техніки в нинішній момент — завдання нелегке, і треба цього вчитися, вчитися на практиці, бо ніякими школами, університетами, курсами цього не досягти, і тому ми даємо концесії в шаховому порядку: приходьте і вчіться тут же»⁴⁰. У країні не вистачало своїх кваліфікованих кадрів, досвідчених організаторів виробництва. Використання господарського досвіду концесійних підприємств, оволодіння зайнятими на них робітників і спеціалістів досягненнями зарубіжної техніки, передовими засобами виробництва повинно було, як вчив В. І. Ленін, полегшити підготовку необхідних кадрів для організації зразкових соціалістичних підприємств.

Звичайно, Володимир Ілліч не обмежувався лише теоретичним обґрунтуванням суті концесійної політики, а й брав безпосередню участь у відповідних організаційно-практичних заходах. На засіданні Раднаркому 26 жовтня В. І. Ленін виступив з доповіддю «Про концесії в Сибіру». Для підготовки доповіді він доручив комісії ГОЕЛПРО і Наркомзему розробити питання про наявні у Західному Сибіру можливості у відношенні надання іноземцям концесій⁴¹.

У прийнятій по доповіді В. І. Леніна постанові РНК від 26 жовтня 1920 р. питання про концесії в Сибіру передавалося на розгляд комісії з представників Наркомзаксправу, наркоматів землеробства, зовнішньої торгівлі і ВРНГ, якій доручалося подати свою доповідь у Раднарком. 30 жовтня доповідь комісії була заслухана в РНК, яка своєю постановою створювала нову комісію. Їй у свою чергу доручалося визначити «об'єкти концесій по галузях народного господарства й найбільш доцільне їх комбінування... Доповідь т. Мілютіна призначити в РНК через

³⁸ Ленін В. І. Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б) 8 березня. X з'їзд РКП(б), 8—16 березня 1921 р. // Повне збір. творів.— Т. 43.— С. 20.

³⁹ Ленін В. І. Промова при закритті з'їзду 16 березня. X з'їзд РКП(б), 8—16 березня 1921 р. // Там же.— С. 108.

⁴⁰ Ленін В. І. Доповідь про концесії : Збори активу Московської організації РКП(б) 6 грудня 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 42.— С. 71.

⁴¹ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1978.— Т. 9.— С. 407—408.

тиждень»⁴². У наведеній постанові РНК від 30 жовтня, на відміну від попередніх, вже передбачалося виробити підстави надання концесій, які конкретно могли запропонувати закордонним підприємцям. На засіданні Раднаркому під головуванням В. І. Леніна 6 листопада 1920 р. була заслухана доповідь заступника голови ВРНГ В. П. Мілютіна і запропоновано комісії, яку призначила РНК, завершити роботу по підготовці проекту постанови Ради Народних Комісарів про концесії до 9 листопада⁴³.

До 12 листопада 1920 р. комісія Раднаркому завершила свою роботу. В цей день В. І. Ленін написав голові ВЦВК М. І. Калініну: «т. Калінін! Посилаю Вам *проекти* постанов про сибірські концесії, які пройшли через комісію (ці проекти підуть на затвердження *Раднаркому*, мабуть, на тому тижні)»⁴⁴. В той же день за дорученням В. І. Леніна був посланий запит Раді трудової армії Південного Сходу з метою виявити можливість надання концесій на Південному Сході країни⁴⁵. Доповідь В. П. Мілютіна від імені комісії заслуховувалась на засіданні РНК 16 листопада 1920 р. Мабуть, текст документу викликав зауваження, оскільки постановою Раднаркому, проект якої був підготовлений Володимиром Іллічем, комісії у складі В. І. Леніна, В. П. Мілютіна, Д. І. Курського, А. М. Лежави і С. П. Середи доручалося в тижневий строк переробити і відредагувати ту частину проекту, яка придатна для публікації за кордоном, а саме: принципове рішення про здачу концесій, стислий виклад економічних і юридичних умов концесій, а також «перелік об'єктів концесій з досить яким викладом господарського значення кожного об'єкта»⁴⁶. Створена комісія двічі засідала під головуванням В. І. Леніна у листопаді 1920 р.⁴⁷ 23 листопада Раднарком заслухав доповідь комісії, з якою виступив нарком юстиції Д. І. Курський, і затвердив підготовлений комісією проект про концесії, з якого також погодився з пропозицією комісії про видання його окремою брошурою з додатком списку можливих об'єктів концесій і карт. Затверджений Радою Народних Комісарів проект постанови і був декретом РНК РРФСР про концесії від 23 листопада 1920 р., названий як «Загальні економічні і юридичні умови концесій». 6 грудня В. І. Ленін виступив з великою доповіддю про значення концесій для Радянської Росії на зборах активу Московської організації РКП(б) і в заключному слові детально проаналізував цей декрет⁴⁸.

Згідно з рішенням Раднаркому декрет про концесії з додатком переліку можливих об'єктів концесій (головним чином лісові, гірські у Сибіру і на півночі європейської Росії, а також сільськогосподарські) та характеристикою їх економічного стану і картами районів був підготовлений у вигляді брошури. В. І. Ленін вніс доповнення і поправки до її тексту⁴⁹, після чого вона була опублікована⁵⁰.

В березні 1921 р. X з'їзд РКП(б) схвалив декрет РНК про загальні економічні і юридичні умови концесій⁵¹. Підготовка декрету і видання брошури завершили важливий етап становлення радянської концесійної політики, пов'язаний з виробленням її теоретичних основ і проведенням організаційно-практичних заходів для переходу до її практичного здійс-

⁴² Декреты Советской власти.— М., 1983.— Т. XI.— С. 253—254.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Ленін В. І. М. І. Калініну, 12 листопада 1920 р. // Повне зібр. творів.— Т. 52.— С. 8.

⁴⁵ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— Т. 9.— С. 463.

⁴⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 1, спр. 399, арк. 5; Ленін В. І. Проект постанови РНК в питанні про концесії // Повне зібр. творів.— Т. 54.— С. 433—434.

⁴⁷ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— Т. 9.— С. 476, 493.

⁴⁸ Ленін В. І. Збори активу Московської організації РКП(б), 6 грудня 1921 р. // Повне зібр. творів.— Т. 42.— С. 52—79.

⁴⁹ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— Т. 9.— С. 497—498.

⁵⁰ О концессиях. Декрет Совета Народных Комиссаров от 23 ноября 1920 г.: Текст декрета. Объекты концессий. Карты.— М., 1920.

⁵¹ Десятый съезд РКП(б): Март 1921 года: Стеногр. отчет.— М., 1963.— С. 612.

снення. Дальший її розвиток був пов'язаний вже з конкретизацією різних аспектів концесійної політики при проведенні переговорів і укладанні угод з капіталістичними державами.

Розробка В. І. Леніним і Радянським урядом теоретичних і організаційних основ концесійної політики, їх прагнення перейти до практичних кроків в цій галузі привернули увагу представників західних ділових кіл⁵². Це мало важливе значення для зміцнення міжнародного становища Країни Рад, сприяло утвердженню принципів мирного співіснування в міжнародних відносинах. Перша ж концесійна угода була укладена 2 листопада 1921 р. з представником Американської об'єднаної компанії медикаментів і хімічних препаратів Армандом Хаммером на розробку асбестових копалень на Уралі.

Сьогодні, коли Комуністична партія і Радянська держава звертаються до ленінських ідей про шляхи, форми і методи будівництва соціалізму, вбачається актуальним творче використання досвіду радянської концесійної політики, яка була згорнута на рубежі 20-х — 30-х років у рамках відходу від принципів непу. Розроблені В. І. Леніним теоретичні і організаційні основи концесійної політики переконливо засвідчують можливість практичного використання закордонного капіталу в інтересах соціалістичної держави.

Одержано 09.01.89

Исследуются теоретическая и организаторская деятельность В. И. Ленина по формированию концессионной политики Советского государства в первые послеоктябрьские годы. Подчеркивается актуальность опыта осуществления концессионной политики для современной внешнеэкономической деятельности.

⁵² Про хід переговорів з зарубіжними концесіонерами у 1920 р. див: Шишкин В. А. Советское государство и страны Запада в 1917—1923 гг.— С. 231—233.

В. М. Гребенніков (Київ)

Більшовики в боротьбі проти впливу реакційної ідеології на пролетаріат (1907—1914 рр.)

Розглядаються багатогранна діяльність В. І. Леніна, більшовиків по викриттю реакційної ідеології самодержавства та її вплив на пролетарські маси в роки реакції і нового революційного піднесення.

Після поразки першої російської буржуазно-демократичної революції ленінська партія, незважаючи на деяке скорочення кількості її організацій, залишалась значною політичною та інтелектуальною силою суспільства. Узагальнюючи досвід і уроки революції, захищаючи теоретичні основи марксизму, більшовики на основі марксистської концепції історичної перспективи зміцнювали зв'язки з масами, послідовно боролися за реалізацію програмних рішень РСДРП. В центрі ідейно-політичної роботи більшовиків серед пролетарських мас знаходились питання розвитку їх політичної свідомості. Саме це було «базою і головним змістом» роботи партії¹.

В неймовірно складних умовах боротьби з реакційною буржуазно-клерикальною пропагандою, різними антимарксистськими течіями, ве-

¹ Ленін В. І. Уроки московського повстання // Повне зібр. творів.— Т. 13.— С. 353.

ликодержавним шовінізмом і буржуазним націоналізмом В. І. Ленін, його однодумці розгорнули велику роботу по захисту та розвитку марксизму як революційної теорії перетворення суспільства, ідейно і організаційно готували трудящих до нової революції.

Проблема боротьби В. І. Леніна, більшовиків проти реакційного ідеологічного впливу самодержавства на пролетаріат у роки реакції і нового революційного піднесення, що виступає одним з аспектів дослідження ідеологічної роботи партії в дожовтневий період, розглядалась фахівцями лише фрагментарно в ряді фундаментальних історичних та історико-партійних праць². Тому ця тема вимагає поглибленого вивчення і відповідного узагальнення.

Після придушення першої народної революції епохи імперіалізму царизм і буржуазія, спираючись на чорносотенну Думу, виступили єдиним фронтом проти російського пролетаріату, проти того класу, який завоював визволення трудящих мас з-під впливу лібералізму, став гегемоном в боротьбі за свободу, за демократію, завоював «усім пригнобленим і експлуатованим класам Росії *вміння* вести революційну масову боротьбу, без якої ніде в світі не досягалося нічого серйозного в прогресі людства»³.

Поряд з репресивно-каральними методами, жандармськими провокаціями, що завжди переважали в практиці царизму, самодержавство для придушення і «утихомирювання» робітничого руху використовувало й ліберальні методи ідеологічного впливу на пролетарські маси. Це робилося з метою дискредитації пролетарської ідеології і засобів боротьби більшовицької партії. Реакційні сили прагнули розз'єднати робітників, відвернути їх від політичної боротьби і таким чином встановити «класовий мир». Царизм, спираючись на свій розгалужений апарат, посилено культивував віру в «самодержавство, православія, народність», ідеї «надкласовості» влади, «надпартійності» уряду, патріархально-дбайливу «робітничу політику». З метою ідеологічного розбещування робітників і розшарування та розкладу робітничого руху в певній мірі реаніміювалась політика «поліцейського соціалізму» (ушаковщина, «спілка робітників-націоналістів» Снежкова⁴ та ін.). Антинауковий, ідеалістичний світогляд серед пролетарських мас активно пропагувала й церква, яка спеціально ввела в семінаріях і духовних академіях курс «викриття соціалізму»⁵. Це також свідчить про посилення релігійного впливу на трудящі маси. В той час активізували свою видавничу діяльність різні чорносотенно-монархічні організації. Книжковий ринок заповнила література відповідного змісту. Водночас створювалися такі культурно-освітні товариства, що за своїм характером роботи відповідали інтересам зміцнення монархії і завданням посилення церковної ідеології як системи світогляду. На кошти уряду на заводах і фабриках проводились так звані народні читання. В Москві, наприклад, комісією загальноосвітніх читань з 1902 р. до 1912 р. було видано в спеціальній бібліотечці для робітників 178 брошур загальною кількістю 600 тис. примірників. Авторами цих видань висту-

² История Коммунистической партии Советского Союза.— Т. 2.— М., 1966.— С. 239—467; Марксизм-ленинизм и питерские рабочие (из опыта идеологической работы марксистов-ленинцев Петербурга—Петрограда в 1883—1917 гг.).— Л., 1977.— 368 с.; Рабочий класс России. 1907—февраль 1917 р.— М., 1982.— С. 5—233; Исторический опыт российских революций.— Кн. 2.— М., 1986.— С. 5—76; В огне трех революций: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях.— К., 1986.— С. 158—252; Иванов Л. М. Пролетариат и самодержавие: некоторые вопросы идеологического воздействия царизма на рабочих // Пролетариат России на пути к Октябрю (облик, борьба, гегемония).— Ч. 1.— Одесса, 1967.— С. 92—106; Пономарева И. А. Пропаганда и агитация большевиков в период реакции (1907—1910 гг.).— М., 1978.— 215 с. та ін.

³ Ленін В. І. Историчний смисл внутріпартійної боротьби в Росії // Повне збір. творів.— Т. 19.— С. 356.

⁴ Вместо Ушакова // Правда.— 1912.— 2 дек.

⁵ История СССР.— Т. VI.— М., 1968.— С. 340—341; Правда.— 1912.— 21 ноябр.

пали такі ідеологи монархії, як митрополит Володимир («Про робітничче питання»), протоірей Восторгов («Християнство і соціалізм»), князь Щербатов («Парафія і її значення в сучасному державному ладі»), Л. Тихомиров («Заслуги і помилки соціалізму», «Плоди пролетарської ідеї») та ін.⁶⁻¹⁰ А взагалі за цей період було проведено 4 тис. 131 читання, майже половина з них — на релігійну тематику. До речі, саме на 1907—1912 рр. припадає 3 тис. 266 читань¹¹. Це, можливо, пояснюється тим, що з другої половини 1907 р. підприємці, як визнавали організатори комісії по читаннях, змінили своє ставлення до цих читань і «почали виявляти до комісії не лише довір'я, а й дуже цінно сприяти їй»¹². В той же час заборонялась чи зупинялась діяльність робітничих організацій при найменшій підозрі з боку поліції щодо їх «благонадійності».

Цим та іншим контрреволюційним засобам царизму більшовики під керівництвом В. І. Леніна протиставили свій арсенал ідейно-політичної роботи серед робітників, яка ґрунтувалась на марксистсько-ленінському обґрунтуванні історичної приреченості панування експлуататорів, соціальному оптимізмі, переконаності в кінцевій перемозі демократії і соціалізму. Більшовицькі організації розповсюджували твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, рішення III—V з'їздів РСДРП, партійних конференцій і нарад ЦК РСДРП, інші документи і матеріали, організували їх вивчення в нелегальних гуртках, пропагандистських колегіях¹³. В роки реакції і нового революційного піднесення тільки в газетах «Пролетарий» (1907—1909 рр.), «Социал-демократ» (1908—1917 рр.), «Рабочая газета» (1910—1912 гг.), в «Дискуссионном листке» (1910—1911) і «Правда» (1912—1914 рр.) було надруковано понад 400 праць В. І. Леніна. Широко пропагувались твори В. І. Леніна і на Україні¹⁴.

Наполегливо роз'яснюючи трудящим масам неминучість нової революції, більшовики вели постійну роботу по політичному вихованню робітничого класу в нелегальних гуртках і з трибуни Державної думи, на робітничих зборах і мітингах, у професійних спілках і різних громадських товариствах, на легальних з'їздах, випускали і розповсюджували марксистську літературу, у тому числі видану в роки революції. У 1907—1910 рр. було організовано 66 нелегальних і легальних більшовицьких видань, у 1910—1914 рр. — понад 40¹⁵. Разом з тим В. І. Ленін і в роки революційного піднесення, коли існувала легальна робітничая преса, підкреслював необхідність посиленого розвитку нелегального партійного видавництва, листівкової агітації, видання популярних брошур¹⁶. Звичайно, царський уряд постійно прагнув не допустити розповсюдження більшовицьких видань, їх впливу на маси. Однак незважаючи на такі перешкоди, марксистська література розповсюджувалася по всій країні. Знайшла вона своїх читачів навіть у Царському Селі — казармі імператорських стрільців, в середовищі яких існувала військова організація партії¹⁷⁻¹⁸.

Більшовицькі комітети в умовах гострої боротьби з буржуазно-монархічною ідеологією важливу роль в ідейно-політичній роботі і в цілому в справі розв'язання робітничого питання надавали професійним

⁶⁻¹⁰ Десятилетие общеобразовательных чтений для фабрично-заводских рабочих города Москвы. 1902—1912 гг.— М., 1912.— С. 8, 38—52, 147—149.

¹¹ Там же.— С. 53, 56, 65.

¹² Там же.— С. 182.

¹³ Програма занятій пропагандистської колегії // ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 2083, арк. 32—33.

¹⁴ В огне трех революций.— С. 160, 205—207 та ін.

¹⁵ Андронов С. А. Большевицкая печать в трех революциях.— М., 1978.— С. 334.

¹⁶ Ленін В. І. Резолюції літньої 1913 року Народи ЦК РСДРП з партійними працівниками // Повне збр. творів.— Т. 24.— С. 52—53.

¹⁷⁻¹⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 72, оп. 3, спр. 593, арк. 18.

спілкам, їх друкованим органам*, поширювали свій вплив і в інших легальних робітничих організаціях. Про характер соціал-демократичної роботи в легальних робітничих організаціях повідомлялось, наприклад, у донесенні київського губернатора в департамент поліції від 18 травня 1912 р.: «Київське «Товариство розповсюдження освіти в народі» поживало свою діяльність, прагне головним чином до освіти і об'єднання робітничих мас, маючи на меті, безперечно, підготовку кадра свідомого пролетаріату для боротьби з урядом»¹⁹.

Слід відзначити, що крім об'єктивних труднощів роботи більшовиків у легальних організаціях робітників мали місце й перешкоди суб'єктивного характеру. Вони полягали у тому, що в той час вже виразно виявились і «попутники» соціал-демократів, які після поразки революції покинули партію. Вони переносили свою діяльність в різні легальні робітничі організації (профспілки, кооперативи, освітні товариства, комісії при думській фракції) і там, як писав В. І. Ленін, «не тільки не проводили партійної політики, але, навпаки, боролись з партією, прагнучи відірвати від неї і протипоставити їй ці організації»²⁰. Однак поруч з цим, що вельми характерно, зростає «новий тип... робітника-партійця»²¹. Пройшовши школу класової боротьби, отримавши відповідну теоретичну підготовку, вони ставали на чолі партійних організацій. Серед них — М. І. Арсеничев, А. Б. Батов, С. В. Косіор, М. К. Муранов, О. Г. Скороход, П. У. Старостін і багато інших відданих ленинців.

У зв'язку з відходом від соціал-демократії після першої революції тієї інтелігенції, яка не зуміла чи не встигла усвідомити сутність наукового соціалізму, всю ідейно-політичну й організаційну роботу на місцях доводилося вести соціал-демократам з числа робітників. Саме вони, робітники-партійці, підкреслював В. І. Ленін, вели в пролетарських масах систематичну роботу, «допомагаючи розвитку їх свідомості, їх організації, їх революційної самодіяльності»²². Це в свою чергу сприяло зростанню авторитету ленинської партії в масах, про що свідчить, наприклад, те, що в Замоскворецькому районі Москви навіть неорганізовані робітники часто звертались в організації РСДРП з питанням, як дивиться партія на той чи інший політичний виступ (кадетський протест проти смертного вироку, професійні спілки, з'їзд фабричних лікарів тощо)²³.

Використовуючи легальні та нелегальні форми боротьби, більшовицька партія виступала як єдина організована у всеросійському масштабі революційна сила.

Обґрунтувавши історичну неминучість революційно-демократичних перетворень в Росії, В. І. Ленін, більшовики в досліджуваній період всебічно викривали контрреволюційну політику царизму, що прагнув не лише дискредитувати, а й витравити революцію з пам'яті народу. Доводячи марність цих зусиль, В. І. Ленін у газеті «Соціал-демократ» писав, що робітничий клас в жодній країні ніколи не дозволяв ще ворогам відняти головне завоювання всякої революції, а саме: «досвід масової боротьби, переконаність мільйонів трудящих і експлуатованих в її необхідності для всякого серйозного поліпшення в своєму становищі»^{24–26}. З першої російської революції, як в період реакції, так і в

* На кінець 1907 р. було заборонено понад 100 професійних газет, а з 72 журналів залишилось 14 (Бережной А. Ф. История партийно-советской печати. Дооктябрьский период.— М., 1987.— С. 91).

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 846, спр. 259, арк. 91.

²⁰ Ленін В. І. Резолюції наради розширеної редакції «Пролетарія» // Повне збір. творів.— Т. 19.— С. 36.

²¹ Ленін В. І. Оголошення про видання «Рабочей газеты» // Там же.— С. 392.

²² Ленін В. І. Іван Васильович Бабушкин (некролог) // Там же.— Т. 20.— С. 76.

²³ Соціал-демократ.— 1909.— 8 авг.; Большевики Украины...— С. 154.

^{24–26} Ленін В. І. До єдності // Повне збір. творів.— Т. 19.— С. 188.

наступні роки, робили висновки всі сили, що боролись. Кожна політична партія на свій лад тлумачила події революції, виходячи з властивих їй політичних і методологічних позицій. Однак лише ленінська партія піднялася до наукового узагальнення досвіду революції 1905—1907 рр., зробила з нього правильні висновки, визначила наступні завдання боротьби: «Оцінка російської революції, тобто трьох перших років її, стоїть на черзі дня»²⁷. У понад 30 статтях В. І. Леніним проаналізований історичний досвід російської революції: «Проти бойкоту», «Революція і контрреволюція», «Про «природу» російської революції» та ін. Ці ленінські праці, опубліковані на сторінках більшовицьких видань, відіграли велику роль в засвоєнні пролетаріатом досвіду і уроків першої революції, розгортанні партійними організаціями агітаційно-пропагандистської роботи серед пролетарських мас.

У цих умовах чорносотенно-націоналістична пропаганда з метою дискредитації народної революції представляла її як «безглуздий бунт», «шаленство і безумство»²⁸, навіть називала її «знущанням над російським народом», «інородницькою зграєю», що організована «жидовсько-масонською інтелігенцією»²⁹.

Всупереч подібним оцінкам революції а також горезвісним думкам про «гріховність» революції про те, що революція в Росії не мала «самостійного змісту»³⁰, В. І. Ленін, більшовики доводили її закономірність, об'єктивні і суб'єктивні умови, конкретні цілі та завдання, що відповідали Програмі РСДРП, рішенням III з'їзду партії. Саме тому, враховуючи виняткове значення уроків «великих трьох років» революції, V конференція РСДРП (Загальноросійська 1908 р.) зобов'язала усі партійні організації всебічно вивчати і широко популяризувати досвід масової боротьби 1905—1907 рр., що дав незамінні уроки, які підтвердили правильність революційно-соціал-демократичної роботи³¹.

Більшовики, не відкидаючи в принципі реформи в інтересах трудящих, доводили, що досвід революції, історична практика, складне переплетіння класових протиріч в країні виключають по суті реформістський шлях. У 1913 р. в «Северной правде» В. І. Ленін з цього приводу писав: «Для сучасної Росії *особливо* правильна та істина, яку сотні раз підтверджувала всесвітня історія, а саме: що реформи можливі тільки як побічний результат руху, цілком вільного від усякої вузькості реформізму»^{32–33}. В листівці Катеринославського комітету РСДРП (1908 р.) також відзначалося, що «жодна з назрілих реформ не може бути вирішена, поки влада знаходиться в старих руках»³⁴.

Усього, за нашими підрахунками, лише більшовиками України видано 15 листівок, в яких розглядається досвід революції 1905—1907 рр.

Чимало було зроблено для пропаганди революційного досвіду більшовиками-депутатами Державної думи. Це завдання вони розв'язували не лише за допомогою думської трибуни (їх виступи друкувались в робітничій пресі та офіційних стенографічних звітах). Вони також активно спілкувались безпосередньо з робітниками. Так, член IV Державної думи Г. І. Петровський влітку 1913 р. на нелегальних зборах у Кременчуку звертав увагу робітників на те, щоб вони наскільки можливо поспішали згуртуватися і «не забували, що найближчим ча-

²⁷ Ленін В. І. Второваною стежкою // Там же.— Т. 17.— С. 24.

²⁸ Новое время.— 1908.— 1 янв.; Тихомиров Л. А. Государство, свобода и христианство.— СПб., 1912.— С. 7.

²⁹ Киевлянин.— 1907.— 14 окт.; Русское знамя.— 1910.— 2 апр.

³⁰ Вехи: Сборник статей о русской интеллигенции.— М., 1909.— С. 43.

³¹ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: К., 1978.— Т. 1.— С. 241 (Далі — КПРС в резолюціях...).

^{32–33} Ленін В. І. Російська буржуазія і російський реформізм // Повне збір. творів.— Т. 23.— С. 381.

³⁴ Большевики Украины...— С. 128.

сом, можливо, передбачаються виступи робітників за прикладом 1905 року»³⁵.

Значну ідейно-політичну роботу активно вели більшовики на робітничих зборах, у профспілках. Наприклад, у катеринославській спілці металістів агент ЦК РСДРП П. Смідович на заперечення деяких робітників, які вважали першу революцію ще не закінченою, пояснив політичну ситуацію, що склалася в країні і в партії, і підкреслив необхідність підготовки до другої, а в разі поразки — «до третьої, четвертої революції, поки не буде знищена монархія»³⁶. Інший агент ЦК РСДРП, учасник московського збройного повстання С. Модестов, розкриваючи саме поняття революції, відзначав, що революція це — «реальне руйнування старих установ, фактичне здійснення нового права, матеріальне втілення нових ідей...»³⁷.

Більшовицькі комітети за допомогою легальних і нелегальних засобів доводили до свідомості широких пролетарських мас, що досвід революції 1905—1907 рр. засвідчив вірність революційної тактики, правильність більшовицьких гасел. Виходячи з революційного досвіду, В. І. Ленін неодноразово підкреслював існування в Росії трьох основних політичних сил і, відповідно, трьох політичних ліній, а саме, чорносо-тенці, ліберально-монархічна буржуазія, демократія буржуазна і пролетарська³⁸.

Вселяючи впевненість в сили революційної демократії, більшовицькі організації в роки реакції розкривали робітникам тимчасовий характер зміни співвідношення класових сил на користь контрреволюції, доводили неминучість нового революційного піднесення. Розглядаючи еволюцію плутократичного самодержавства в бік буржуазної монархії, В. І. Ленін в статті «На дорогу» писав, що III Дума лише «знаменує особливий етап в розкладі старого царизму, в посиленні його авантюристичності»³⁹⁻⁴⁰. Більшовики в своїй ідейно-політичній роботі на конкретних прикладах показували неспроможність реакційних концепцій про «богообраність влади», «надкласовість» уряду і т. п.

Монархісти-націоналісти в своїх виданнях прагнули прищепити народним масам думку про те, що самодержавство — «єдина живлюща та рятівна сила. І якщо народний уряд у нас налагодиться, то самодержавство лише зміцніє та очиститься від пут бюрократизму»⁴¹. Під народним же керівництвом ними розумілася Державна дума, створена, мовляв, «для єднання Царя з народом, для інформування Царя про народні потреби»⁴². Всупереч цим горезвісним твердженням більшовики доводили, що монархія — лютий ворог усієї демократії, робітничого класу. У 1913 р., в зв'язку з річницею Ленського розстрілу, петербурзькі соціал-демократи відзначали: «Тільки революційна боротьба принесла робітничому класу у 1905 і 1906 рр. ... і свободи, і політичні завоювання. Зпала революційна хвиля, економічна і політична реакція стала творити свій банкет»⁴³.

У понад 20 листівках українських більшовицьких організацій періоду реакції та нового революційного піднесення викривалось самодержавство, підкреслювалося, що воно «безконтрольно хозяйнує в країні, воно безжалісно громить політичні і економічні організації робітників; в боротьбі фабрикантів з робітниками воно незмінно стає на бік фаб-

³⁵ Совершенно секретное донесение Полтавского районного охранного отделения в департамент полиции от 18 августа 1913 г. // ЦДА УРСР, ф. 321, оп. 1, спр. 164, арк. 96.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 239, спр. 5ч15чА, арк. 240—241.

³⁷ Большевики Украины.— С. 288, 289.

³⁸ Ленін В. І. Виборча компанія до IV Державної думи // Повне зібр. творів.— Т. 21.— С. 36.

³⁹⁻⁴⁰ Ленін В. І. На дорогу // Там же.— Т. 17.— С. 338.

⁴¹ Киевлянин.— 1907.— 12 окт.

⁴² Там же.

⁴³ Листовки петербургских большевиков.— Т. 2.— М., 1939.— С. 81.

рикантів; воно заохочує масові звільнення робітників (локауті)...»^{44–46}. Агітаційно-пропагандистська робота більшовиків знаходила живий відгук і розуміння в середовищі робітників. Про це, наприклад, свідчить проект наказу робітників харківської губернії депутату IV Державної думи М. К. Муранову, в якому йшлося про необхідність викривати не тільки обман і злочини уряду і правлячих класів, а й повну нездатність існуючого політичного ладу і його неспроможність задовольняти народні потреби⁴⁷.

Розуміючи неможливість класового миру з експлуататорами, більшовики проводили значну роботу по вихованню у робітників прагнення до знань, до усвідомлення закономірностей класової боротьби. В зв'язку з цим на Нараді розширеної редакції «Пролетарія» йшлося про особливості і необхідність посилення ідейно-політичної боротьби в період реакції. На нараді підкреслювалося, що в галузі теорії на перший план висувається відстоювання і розвиток ортодоксального марксизму⁴⁸. Важливо відзначити своєчасність цього рішення, оскільки після «невдачі революції в усіх класах суспільства, серед найширших народних мас пробудився інтерес до глибоких основ всього світогляду аж до питань релігії і філософії, аж до принципів нашого, марксистського вчення в цілому»⁴⁹.

Необхідність активного захисту, розвитку і пропаганди наукового соціалізму обумовлювалася й тим, що в лекційній і друкованій пропаганді ідеї соціалізму всіляко фальсифікувались, зображались у вульгаризованому вигляді, стверджувалося, що наука не суперечить християнському світогляду і т. п. Особливу активність виявляв у цьому Л. Тихомиров, який писав, що «соціалізм є не більш як безплідна мрія, а в своїх практичних пролетарських формах (марксизм і анархізм) здатний піддати людські суспільства лише тяжким випробуванням, і підірвати людську культуру»⁵⁰. Проповідуючи класовий мир, реформізм, він закликав робітників відкинути «фантазії соціалізму, шукати засоби дій в самих основах громадського суспільства»⁵¹. Інший ренегат, як показав В. І. Ленін, пішов ще далі, звинувативши К. Маркса у тому, що крім «правильного, розумного «еволюційного марксизму», який поділяє «більшість»..., з'явився на світ божий злошкідливий, ненауковий, фантастичний... революційний марксизм»⁵².

Дуже важливе значення в боротьбі з буржуазною ідеологією з питань наукового соціалізму мали праці В. І. Леніна «Марксизм і ревізіонізм», «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Три джерела і три складові марксизму», інші твори, а також лекції, прочитані в школі Лонжюмо. Багатогранна, наступальна ідейно-політична робота більшовиків на чолі з В. І. Леніном сприяла тому, що свідомі робітники залишалися непохитно вірними трьом принципам: по-перше, соціалізму; по-друге, принципам випробуваної в боях РСДРП; по-третє, своїм республіканським переконанням⁵³.

Після революції 1905—1907 рр. особливо посилились нападки з боку реакціонерів на організаційні основи, політику та ідеологію більшовицької партії. У своїх прагненнях ліквідувати її вони намагались затьмарити свідомість робітників. Так, перекручуючи історію російської соціал-демократії, Л. Тихомиров «повчав» робітників, що соціалістична інтелігенція створила їм партію, де пролетаріат не має самостійності,

^{44–46} Там же.— С. 80.

⁴⁷ Там же.— С. 442.

⁴⁸ КПРС в резолюціях... С. 267.

⁴⁹ Ленін В. І. Про стан справ у партії // Повне збір. творів.— Т. 20.— С. 53.

⁵⁰ Тихомиров Л. Заслуги и ошибки социализма.— М., 1908.— С. 4.

⁵¹ Там же.— С. 37.

⁵² Ленін В. І. Оцінка Маркса міжнародним лібералізмом // Повне збір. творів.— Т. 16.— С. 439.

⁵³ Ленін В. І. До питання про деякі виступи робітничих депутатів // Там же.— Т. 22.— С. 191.

що він в ній — «атом, піщина серед хвиль «товаришів». Звичка перебувати в партії розвиває дисципліну, але не розвиває самостійності думки і дій, тим більше, що «пролетаріат» навіть не може обирати собі партії, а долею, що не залежить від нього, втиснутий лише в одну, з якої йому піти нема куди»⁵⁴.

В умовах гострої боротьби за збереження і зміцнення пролетаріату і дій, тим більше, що «пролетаріат» навіть не може обирати собі партійності, проводили широку роз'яснювальну роботу серед робітників про її політичну сутність і роль в російському визвольному русі. Розвиваючи марксистсько-ленінське вчення про партію як вищу форму класової організації пролетаріату, В. І. Ленін у центральному органі РСДРП газеті «Соціал-демократ» писав, що партія пролетаріату є вільна спілка, яка утворюється для захисту і проведення в життя одного певного, а саме: марксистського світогляду⁵⁵. А в брошурі соратника В. І. Леніна Я. М. Свердлова «Що таке робітничая партія?» йшлося про те, що РСДРП, як і всі соціал-демократичні партії «хоче об'єднати всіх робітників-пролетаріїв по всій Росії для боротьби за соціалістичний порядок»⁵⁶.

Більшовицька пропаганда і агітація рішуче спростовувала усілякі реакційні концепції і, в першу чергу, про історичну роль пролетаріату. А такі концепції буржуазні «теоретики» наполегливо прагнули нав'язати робітникам. Так, у своїй брошурі для робітників Л. Тихомиров протиставляв поняття робітника і пролетаріату, писав, що пролетарій турбується лише про своїх товаришів і прагне зруйнувати суспільство, що він, мовляв, віддаляється від «загальнолюдської мети»...⁵⁷. Також Л. Тихомиров звинуватив революційну інтелігенцію в створенні «соціалістичної ідеї», «ідеї пролетаріату» і зробив висновок: «більшість наших робітників за своїм соціальним становищем ні в якому разі не пролетарі, а тому не зможуть поліпшити своє становище «пролетарськими шляхами»⁵⁸.

Подібні публікації вміщували на своїх сторінках монархічні газети, в яких поширювались міркування щодо ролі «робітничого пролетарія» в революції 1905—1907 рр. Так, «Московские ведомости» представляли робітників як «обдурених революціонерами», яким потрібно було «гарматне м'ясо» для революції⁵⁹. А в результаті своєю участю в революції, як писалося у цьому монархічно-націоналістичному органі, робітники самі відсунули «на задній план усі великі законодавчі роботи»⁶⁰.

З доказових і зрозумілих робітникам позицій висвітлювали марксистсько-ленінці об'єктивні та суб'єктивні умови керівної ролі пролетаріату у визвольній боротьбі трудящих Росії, яка найбільш яскраво виявилась в роки першої революції. В. І. Ленін відзначав, що гегемонія робітничого класу виявилась «на всіх поприщах боротьби, починаючи від демонстрацій, продовжуючи повстанням і кінчаючи... «парламентською» діяльністю»⁶¹. І після революції 1905—1907 рр., як відзначалося в листівці Пермського комітету РСДРП, «роль вождя революції залишиться за пролетаріатом і на майбутнє»⁶². Ідея гегемонії пролетаріату як політичного впливу на демократичні елементи населення пронизує майже всі виступи і публікації більшовиків.

⁵⁴ Тихомиров Л. Гражданин и пролетарий.— С. 29—30.

⁵⁵ Ленін В. І. Про фракцію «впередівців» // Повне зібр. творів.— Т. 19.— С. 299.

⁵⁶ Свердлов Я. М. Избр. произведения в 3-х томах.— Т. 1.— М., 1957.— С. 11.

⁵⁷ Тихомиров Л. Гражданин и пролетарий.— С. 14.

⁵⁸ Тихомиров Л. Гражданин и пролетарий.— С. 18.

⁵⁹ Московские ведомости.— 1908.— 14 фев.

⁶⁰ Там же.— 5 янв.

⁶¹ Ленін В. І. Про оцінку поточного моменту // Повне зібр. творів.— Т. 17.— С. 257.

⁶² Листовки пермских большевиков. 1901—1917.— Пермь.— 1958.— С. 355.

Усвідомлення цієї ролі пролетаріату чітко виявилось в «Наказі петербурзьких робітників своєму робітничому депутату», що був прийнятий 17 жовтня 1912 р.⁶³ Марксистська ідея гегемона пролетаріату об'єднала в єдиний клас різні професійні групи робітників, передбачала пропаганду безпосередньо пролетарських засобів боротьби за загальну свободу і загальнолюдське братство⁶⁴.

Ленінська партія і після революції 1905—1907 рр. не припиняла активної ідейно-політичної роботи по інтернаціональному вихованню робітничого класу, боротьби за єдність і згуртованість усіх робітників багатонаціональної Росії. Передусім більшовики рішуче і безкомпромісно викривали великодержавний шовінізм поміщиків і капіталістів, політику місцевих буржуазних націоналістів. Важливу роль в цьому більшовики відводили використанню Державної думи. В заяві соціал-демократичної фракції III Думи йшлося, що націоналістичні інстинкти, ворожнеча між окремими націями свідомо розпалюється пануючим класом для того, щоб вибивати ґрунт з-під ніг загальнонаціонального визвольного руху, в якому б брали участь усі народи Росії, і паралізувати їх загальний тиск на старий режим⁶⁵.

Більшовики роз'яснювали масам, що царизм в усіх національних районах придушує найменші прояви демократичної думки та національної самосвідомості, заохочує міжнаціональний розбрат. Цькування «інородців» реакційними силами велося по суті повсюдно — на сторінках преси, в школах, церквах, судах, з трибуни Державної думи і т. д. Так, проповідуючи махровий шовінізм під гаслом «Росія для росіян», чорносотенці стверджували, що боротьба, «яку ми переживаємо, — національна, що уся наша свідомість в націоналізмі...», що «інородницько-єврейський світ... все розбещує й руйнує⁶⁶». Більшовики наполегливо викривали чорносотенно-націоналістичні інсинуації, роз'яснюючи, що вороги робітників і селян не «інородці», що причина усіх злиднів трудящих не в них, а в існуючому ладі. Наприклад, в листівці Вузловського бюро РСДРП Південно-Західної залізниці наголошувалося, що для робітників «немає ні своїх, ні «інородців», — для них існують лише експлуататори і експлуатовані⁶⁷. У більшовицьких виданнях систематично розкривалася націоналістична сутність урядової політики, що спрямована проти народів Росії. Важливо підкреслити, що особливе значення у справі виховання робітників у дусі пролетарського інтернаціоналізму, для розуміння сутності національного питання мали надруковані у 1907—1914 рр. понад 50 праць В. І. Леніна. З роз'ясненнями взаємозв'язку національних і соціальних питань, національної політики РСДРП на сторінках більшовицької преси виступали В. В. Воробський, Г. Є. Зінов'єв, С. М. Кіров, Й. В. Сталін, С. Г. Шаумян та ін.

Таким чином, всебічна і послідовна легальна і нелегальна ідейно-політична боротьба більшовиків на чолі з В. І. Леніним у 1907—1914 рр. проти реакційного ідеологічного впливу на пролетаріат переконувала широкі робітничі маси в антипролетарській політиці та ідеології самодержавства, сприяла зростанню політичної свідомості робітників до рівня соціал-демократичного світогляду, інтернаціональному вихованню та підготовці їх до революційної боротьби.

Одержано 31.07.89

Рассматриваются многогранная деятельность В. И. Ленина, большевиков по разоблачению реакционной идеологии самодержавия и ее влияние на пролетарские массы в годы реакции и нового революционного подъема.

⁶³ Большевицкая печать.— Вып. III (1907—1917).— М., 1961.— С. 79.

⁶⁴ Правда.— 1912.— 22 апр.

⁶⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 93, оп. 1, спр. 45, арк. 271—272.

⁶⁶ Киевлянин.— 1907.— 12 окт.

⁶⁷ Большевики Украины.— С. 156, 158.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. П. Тараник (Київ)

Мемуари про діяльність В. І. Леніна в листопаді 1917р. *

Зроблено спробу узагальнення спогадів про життя та діяльність В. І. Леніна в період Жовтневої революції.

Про В. І. Леніна як вождя соціалістичної революції в Росії стали писати відразу ж після її перемоги. Вже до перших роковин Великого Жовтня серед опублікованих багаточисельних матеріалів, спеціально присвячених цій події, були спогади сучасників, у яких висвітлювалися окремі моменти із життя і діяльності Леніна в 1917 р.¹ К. Б. Радек, наприклад, згадуючи про перебування Володимира Ілліча в еміграції у Цюріху у березні 1917 р., відзначав, що ще тоді В. І. Ленін, читаючи реферат про поточний момент у Росії, дав надзвичайно точну оцінку політичної обстановки. Робітник одного із столичних заводів, член Петроградської Ради І. С. Ашкеназі описав організацію в липневі дні зустрічі В. І. Леніна з членами ЦК і ПК в сторожці заводу «Російський Рено» і нараду на конспіративній квартирі. Члени ВРК В. О. Антонов-Овсеєнко і М. І. Подвійський поділилися враженнями про зустріч з Володимиром Іллічем у жовтні на квартирі робітника Д. А. Павлова, а М. І. Лаціс (Судрабс Я. Ф.) повідомив факти про тісні зв'язки Леніна з Петербурзьким Комітетом більшовиків напередодні повстання. Активні учасники Жовтневого збройного повстання В. І. Невський та А. Ломов (Г. І. Оппоков) розповіли, як Володимир Ілліч керував ходом повстання, а Л. Б. Каменев, А. В. Луначарський та В. П. Мілютин описали участь Леніна в засіданні ЦК у жовтневі дні, на якому обговорювалося питання про створення Ради Народних Комісарів. Член Петроградської ради фабзавкомів В. Я. Чубар повідомив про участь В. І. Леніна в організації відсічі контрреволюційним військам Керенського — Краснова. У спогадах Ю. Ларіна (М. А. Лур'є), В. В. Оболенського (Н. Осинського) мова йде про перші кроки становлення радянського апарату.

* У статті не ставиться завдання всебічно проаналізувати мемуари про В. І. Леніна. Цьому питанню спеціально присвячені праці автора, які опубліковані у нашому журналі: № 7, 1987; № 5, 1988; № 4, 1989.

¹ Антонов-Овсеєнко В. Октябрьская буря // Известия.— 1918.— 6 нояб.; Ашкенази И. Из истории июльских дней // Там же; Каменев Л. Как произошла организация первого в мире рабоче-крестьянского правительства // Известия.— 1918.— 10 нояб.; Ларин Ю. У колыбели // Народное хозяйство.— 1918.— № 11.— С. 16—23; Ломов А. В дни натиска и бури // Известия.— 1918.— 6 нояб.; Лацис М. Накануне октябрьских дней // Там же; Луначарский А. Смольный в великую ночь // Пламя.— 1918.— № 27.— С. 440—443; Милютин В. Октябрьский переворот. Как произошло название «народный комиссар» // Известия.— 1918.— 6 нояб.; Невский В. Народные массы в Октябрьской революции // Там же; Оболенский В. В. (Н. Осинский). Из первых дней Высшего Совета Народного Хозяйства // Народное хозяйство.— 1918.— № 11.— С. 11—14; Подвійский Н. Как произошла Октябрьская революция // Известия.— 1918.— 6 нояб.; Радек К. По прошествии года // Там же; Сталин И. Октябрьский переворот // Правда.— 1918.— 6 нояб.; Чубарь В. Октябрьские дни 1917 года // Народное хозяйство.— 1918.— № 11.— С. 23—25.

В наступні два роки з'явилися нові матеріали про В. І. Леніна. Це в першу чергу статті, пов'язані з 50-річним ювілеєм вождя². Більшість авторів статей велику увагу приділили висвітленню діяльності Леніна у 1917 р. Звертає на себе увагу той факт, що в назвах статей більшість авторів називають Володимира Ілліча вождем. Радек: Ленін як революційний вождь; Сталін: Ленін як організатор і вождь Російської Комуністичної партії; Покровський: вождь.

Бухарін, Скворцов-Степанов в заголовок винесли слово «теоретик революції». Важливо, що всі автори дали дуже високу оцінку діяльності В. І. Леніна як вождя мас, партії, революції. В ці роки з'явилися мемуари О. М. Коллонтай, В. Д. Бонч-Бруевича, А. А. Йоффе, в яких також наводились невідомі факти про діяльність Леніна в жовтневі дні 1917 р.³

Слід мати на увазі, що мемуари, опубліковані в перші роки радянської влади, в основному були присвячені подіям 1917 р., написані стисло і уривчасто, у вигляді газетної кореспонденції, журнальної статті чи замітки активними учасниками революційних подій по їх свіжих слідах, коли пам'ять ще добре зберігала яскраві враження того буремного часу. В спогадах знайшли відображення як раніш відомі, так і окремі нові факти із життя та діяльності Леніна в революційні дні 1917 р., що є цінним джерелом для вивчення його біографії. Звичайно, кожна з цих газетних кореспонденцій чи журнальних заміток окремо не може відтворити багатогранну діяльність вождя, але в цілому ці записи доповнюють як раз ті прогалини, які зустрічаються в інших історичних джерелах.

Після закінчення громадянської війни написання і публікація мемуарів про В. І. Леніна набувають більш системного характеру. Важливу роль у цій справі відіграв створений у вересні 1920 р. Істпарт, а також місцеві істпарті та їх журнали «Пролетарская революция», «Красная летопись», «Летопись революции» та інші. Чимало спогадів публікувалося також у центральних та місцевих газетах. Знаменно, що у багатьох із них розповідалось про перебування Володимира Ілліча у підпіллі після липневих подій⁴. Такий інтерес до висвітлення саме цього періоду життя В. І. Леніна не був випадковим. Справа в тому, що в ці роки прагнення до вивчення історії Жовтневої революції і ролі Леніна значно зросло. З різних джерел уже було відомо про його діяльність в період двовладдя, але про перебування у підпіллі документальних матеріалів відклялося небагато. Ось чому все те, що повідомляло про Володимира Ілліча О. В. Шотман, С. Я. Аллілуєв, М. О. Емельянов, Г. С. Ровіо, було абсолютно новим і дуже цінним матеріалом.

До п'ятих роковин Жовтня в ювілейному номері «Пролетарской революции» була опублікована стенограма організованого в 1920 р. вечора спогадів учасників Жовтневого збройного повстання у Петрограді⁵. З розповіддю про Жовтень і зустрічі з Леніним поділилися враженнями М. І. Подвойський, В. Д. Бонч-Бруевич, Д. Н. Боголепов,

² Бухарин Н. Ленин как революционный теоретик // Правда.— 1920.— 23 апр.; Зиновьев Г. В. И. Ленин и наша партия // Там же; Каменев Л. Тов. Ленин // Там же; Покровский М. Вождь // Там же; Радек К. Ленин как революционный вождь // Там же; Сталин И. Ленин как организатор и вождь Российской Коммунистической партии // Там же; Степанов И. Теоретик революции XX века // Там же; Троцкий Л. Национальное в Ленине // Там же, та ін.

³ Йоффе А. Первое пролетарское правительство // Коммунистический Интернационал.— 1919.— № 6.— С. 778—780; Коллонтай А. Рука истории // Красноармеец.— 1919.— № 10.— 14.— С. 68—71; Бонч-Бруевич В. Первые дни Совнаркома // Красная газета.— 1920.— 7 нояб.

⁴ Шотман А. Тов. Ленин в подполье // Правда.— 1921.— 6—7 нояб.; Аллілуєв С. Как скрывались тт. Ленин и Зиновьев // Петроградская правда.— 1922.— 16 июля; Емельянов Н. Тайственный шалаш // Красная летопись.— 1922.— № 4.— С. 133—139; Ровіо Г. Как тов. Ленин скрывался у гельсингфоргского «полицейстера» // Красная летопись.— 1922.— № 5.— С. 303—309.

⁵ Див.: Пролетарская революция.— 1922.— № 10.— С. 62—85.

О. Д. Садовський, Л. Д. Троцький та інші. Особливий інтерес викликають відомості М. І. Подвойського про те, як Ленін керував збройним повстанням, та розповідь В. Д. Бонч-Бруевича, як Володимир Ілліч пізно вночі після взяття Зимового палацу, готуючись до виступу на II з'їзді Рад, розробляв проект декрету про землю.

Важливі факти про зустрічі Леніна в період підготовки та проведення соціалістичної революції відображені також в публікаціях, підготовлених у 1922—1923 рр.⁶ Поряд з відомими фактами у цих спогадах містяться і нові відомості про Леніна. Зокрема, М. І. Подвойський повідомив про участь Володимира Ілліча у вузькій нараді ЦК 18 червня 1917 р., Й. А. Пятницький описав свої зустрічі з вождем напередодні збройного повстання на конспіративній квартирі М. В. Фофанові, Д. З. Мануїльський та П. Ю. Дибенко розповіли про керівництво Леніна боротьбою проти контрреволюційного виступу Керенського — Краснова. Характерною особливістю цих спогадів є те, що в переважній більшості вони були написані безпосередніми учасниками Жовтня, які зустрічалися з Леніним в ті історичні дні 1917 р., і їх повідомлення є достовірними.

Смерть Володимира Ілліча Леніна глибоко потрясла партію більшовиків, трудящих країни Рад, усіх простих людей на Землі. Прагнучи відтворити в пам'яті образ любимого вождя і донести його до широких мас, багато сучасників поділились своїми спогадами про зустрічі з ним. Вже в січні — лютому 1924 р. у пресі була опублікована велика кількість спогадів про Володимира Ілліча. Їх авторами були близькі і соратники вождя, робітники, солдати, селяни. Його пам'яті присвячувалися цілі номери журналів, окремі збірники, сторінки центральних і місцевих газет, вечори спогадів.

Особливо багато було опубліковано спогадів про зустрічі з В. І. Леніним у 1917 р. Так, його соратники детально розповіли про переїзд групи російських емігрантів із Швейцарії у Росію і роль Леніна в його організації⁷. Із їх спогадів історичній науці стало відомо, що в дорозі на батьківщину Володимир Ілліч, користуючись останньою інформацією, про події в Росії, посилено займався розробкою нової стратегії та тактики партії.

В ряді публікацій автори описали зустріч В. І. Леніна на станції в Білоострові і на Фінляндському вокзалі⁸. Цікаву інформацію містять спогади про боротьбу Володимира Ілліча за прийняття Квітневих тез

⁶ Бонч-Бруевич В. Д. От июля к октябрю // Пролетарская революция.— 1922.— № 10.— С. 105—113; Невский В. Две встречи // Красная летопись.— 1922.— № 4.— С. 142—146; Флеровский И. Кронштадт в Октябрьской революции // Пролетарская революция.— 1922.— № 10.— С. 130—150; Яковлева В. Подготовка Октябрьского восстания в Московской области // Там же.— С. 302—306; Дыбенко П. Мятельники.— М., 1923.— С. 85—87; Залежский В. Первый легальный ПК // Пролетарская революция.— 1923.— № 1.— С. 155—156; Лацис М. Июльские дни в Петрограде // Там же.— № 5.— С. 115—123; Мануильский Д. В дни борьбы и победы // Правда.— 1923.— 7 нояб.; Подвойский Н. Военная организация РСДРП(б) и Военно-революционный комитет в 1917 г. // Красная летопись.— 1922.— № 6.— С. 64—97; № 8.— С. 7—43; Пятницький О. Из моей работы в Московском комитете // От февраля к Октябрю (в Москве): Сб. ст., восп., док.— вып. 1.— М., 1923.— С. 57—60.

⁷ Крупская Н. Из эмиграции в Питер // Правда.— 1924.— 16 апр.; Карпинский В. Два случая // Молодая гвардия.— 1924.— № 2—3.— С. 78—79; Зиновьев Г. Приезд Ленина в Россию // Известия.— 1924.— 16 апр.; Ганецкий Я. Приезд Ленина из Швейцарии в Россию в 1917 г. // Пролетарская революция.— 1924.— № 1.— С. 107; Платтен Ф. Ленин из эмиграции в Россию.— М., 1924.

⁸ Артем. В те дни // Красная газета.— 1924.— 16 апр.; Бонч-Бруевич В. Владимир Ильич в России после Февральской революции 1917 г. // Молодая гвардия. 1924.— № 2—3.— С. 85—95; Бош Е. Встречи и беседы с Владимиром Ильичем (1915—1918) // Пролетарская революция.— 1924.— № 3.— С. 155—173; Сосновский Л. Снова в России // Красная газета.— 1924.— 16 апр.; Еремеев К. Встречи с Ильичем // Ленинградская правда.— 1924.— 30 янв.; Молотов В. Ленин и партия за время Февральской революции // Правда.— 1924.— 1 марта.

та роз'яснення курсу на соціалістичну революцію⁹. До спогадів про перебування Леніна у підпіллі, написаних раніше, добавилися нові мемуари інших авторів¹⁰. Діяльність Володимира Ілліча в дні збройного повстання і в перший тиждень встановлення Радянської влади висвітлили в своїх спогадах учасники тих буремних подій¹¹.

У 1925—1926 рр. дані про В. І. Леніна як вождя Жовтня значно поповнилися¹². І. М. Колбін повідомив про бесіду Володимира Ілліча у квітні 1917 р. з групою агітаторів-кронштадців, Д. І. Лещенко розповів нові подробиці про перебування В. І. Леніна у підпіллі, М. М. Скрипник описала участь Володимира Ілліча в роботі II з'їзду Рад; П. І. Голощокін відобразив зміст виступу Леніна 25 жовтня на засіданні більшовицької фракції II з'їзду Рад. У інших спогадах містяться відомі факти, але вони були доповнені окремими істотними деталями.

⁹ Бонч-Бруевич В. В. І. Ленин в России // Молодая гвардия.— 1924.— № 5 (Ленинское приложение).— С. 3—25; Данилов С. Владимир Ильич // Молодая гвардия.— 1924.— № 2—3.— С. 69—76; Жариков И. Ильич на Трубочном // Красная газета.— 1924.— 30 янв.; Львов П. Ленин и крестьянство // Беднота. 1924.— 31 янв.; Мельников В. Ленин на Апрельской конференции // Ленин и Красный флот.— Л., 1924.— С. 55—56; Мехоношин К. Из воспоминаний о тов. Ленине // Политработник.— 1924.— № 2—3.— С. 7—8; Самойлов Ф. Воспоминания депутата Думы о В. И. Ленине (1914—1917 гг.) // Пролетарская революция.— 1924.— № 3.— С. 181—182; Тинякова А. Мои воспоминания об Октябрьском перевороте // Делегатка.— 1924.— № 10.— С. 4.

¹⁰ Емельянов К. Воспоминания об обитателях «тайнственного шалаша» // За большевизм.— 1924.— № 1.— С. 89—91; Орджоникидзе С. Ильич в июльские дни // Правда.— 1924.— 28 марта; Сулимова М. В июльские дни // Правда.— 1924.— 16 июля; Латукка Ю. Ленин в 1917 году в подполье в Финляндии // Об Ильиче.— Л., 1924.— С. 37—42; Маннер К. Несколько личных воспоминаний о Ленине // Красная летопись.— 1924.— № 1.— С. 50—53; Рахья Э. Тов. Ленин в 1917 году // Об Ильиче.— Л., 1924.— С. 14—16; Ялава Г. Воспоминания о В. И. Ленине // Петроградская правда.— 1924.— 27 янв.; Ялава Г. Две встречи с Ильичем на паровозе // Ленинградская правда.— 1924.— 16 апр.

¹¹ Агурский С. Ленин в дни Октября // Звезда (Минск).— 1924.— 5 февр.; Адамович Б. Ленин в Смольном // Коммунист (Харьков).— 1924.— 23 апр.; Вахрамеев И. Ленин в Октябрьские дни // Ленин и Красный флот.: Сб. восп.— Л., 1924.— С. 71—73; Косиор С. Из прошлого // Красная сибирячка.— 1924.— № 2.— С. 73—74; Лозовский С. А. Отрывки из воспоминаний // Великий стратег классовой войны.— М., 1924.— С. 104—109; Пронин А. Ленин в Октябрьские дни // Об Ильиче.— Л., 1924.— С. 42—44; Сталин И. О Ленине // Правда. 1924.— 12 фев.; Троцкий Л. О Ленине: Материалы для биографа.— М., 1924.— С. 59—61; Троцкий Л. Сочинения.— Т. III., 1917.— Часть 1. От февраля до Октября.— М., 1924.; Уралов С. Страницка Октября // Пролетарская революция.— 1924.— № 10.— С. 274—279; Чубарь В. Уроки Ильича // Экономическая жизнь.— 1924.— 27 янв.

¹² Бухарин Н. Памяти Ильича // Правда.— 1925.— 21 янв.; Боголепов Д. Воспоминания о В. И. Ленине // О Ленине.— Кн. IV., 1925.— М.— Л.— С. 116—121; Голощекин Ф. Отрывки воспоминаний // Там же.— Т. 1.— С. 59—63; Каюров В. Встречи с Владимиром Ильичем // Пролетарская революция.— 1925.— № 1.— С. 145—147; Лацис М. Встречи, которые не забываются // О Ленине.: Сб. восп. Т. 1.— Л.— С. 106—109; Лещенко Д. Воспоминания // Ленинград.— 1925.— № 2.— С. 12—14; Зиновьев Г. Ленин и ленинградские рабочие // Правда.— 1925.— 21 янв.; Марков С. Мои воспоминания о В. И. Ульянове-Ленине // Пролетарская революция.— 1925.— № 1, С. 39—56; Подвойский Н. Июльские дни. Три момента // Правда. 1925.— 18 июля; Скрыпник М. Ильич в Смольном // Летопись революции.— 1925.— № 1.— С. 17—22; Стасова Е. Воспоминания об Ильиче // О Ленине.— Кн. II Сб. восп.— М., 1925.— С. 111—118; Сулиашвили Д. Из Швейцарии в Петроград вместе с Лениным // Заря Востока (Тифлис).— 1925.— 17 янв.; Иоффе А. В ночь на 25-е октября // Красноармеец.— 1935.— № 78.— С. 5—7; Ульянова М. В «Правде» после февраля // Рабоче-крестьянский корреспондент.— 1925.— № 4.— С. 5—7; Чубарь В. Из встреч с Лениным // Летопись революции.— 1925.— № 1.— С. 1—10; Рудзутак Я. Отрывки из воспоминаний // О Ленине: Сб. Кн. 1.— Л., 1925.— С. 51—53; Шотман А. Ленин накануне Октября // Там же.— С. 112—124; Иванов М. Две телеграммы // Красная летопись. 1926.— № 6.— С. 39—41; Колбин И. Инструктивный доклад // Красная летопись.— 1926.— № 6.— С. 44—45; Лепешинский П. П. Вокруг Ильича.— Харьков, 1926; Луначарский А. Приезд Ленина // Красная газета.— 1926.— 16 апр.; Малкин Б. В октябрьском президентуре ВЦИК // Известия.— 1926.— 7 нояб.; Ульянова М. Из воспоминаний о Владимире Ильиче Ленине // Крестьянка.— 1926.— № 1.— С. 2—3.

10-річний ювілей Радянської влади був відзначений випуском у світ великої кількості спогадів про Жовтень і роль у ньому В. І. Леніна¹³. Окремі з них містили нові дані про життя та діяльність Леніна. Так, в спогадах М. М. Костеловської відзначалося, що 5 квітня 1917 р. Володимир Ілліч брав участь в зборах більшовиків-делегатів Всеросійської наради Рад. А. П. Кучкін поділився враженнями про те, як Ленін спрямовував роботу більшовицької фракції I Всеросійського з'їзду селянських депутатів. М. С. Кедрову вдалося відтворити кінцівку промови вождя на Всеросійській конференції військових організацій. Дуже великий інтерес викликають спогади Б. З. Шумяцького про статті Володимира Ілліча, передані із підпілля в редакцію «Правды», які потім безслідно зникли. А. С. Бубнов навів нові факти про участь Володимира Ілліча вранці 26 жовтня у засіданні ВРК, яке не було відображене в жодному історичному джерелі.

Випуск мемуарної літератури про Леніна у 1928—1929 рр. в порівнянні з минулим періодом дещо зменшився¹⁴. Разом з тим в ній містяться нові дані про життя і діяльність В. І. Леніна в 1917 р. Так, В. Д. Бонч-Бруевич повідомив, що Володимир Ілліч разом з Надією Костянтинівною та Марією Іллівною після повернення із еміграції відвідав могилу своєї матері на Волковому кладовищі. Про унікальні факти щодо перебування Леніна на останній конспіративній квартирі повідомила її господарка М. В. Фофанова. Г. Я. Сокольников і Г. О. Усієвич доповнили відомості про переїзд російських політемігрантів на чолі з Леніним із Швейцарії в Росію.

Серед опублікованих мемуарів у 30-і роки більша їх частина написана робітниками, солдатами та селянами. У багатьох із них йдеться про зустрічі з Володимиром Іллічем під час його виступів на підприємствах Петрограда¹⁵.

¹³ Аросев А. Ленин на Апрельской конференции большевиков // Красная газета.— 1927.— 16 апр.; Бонч-Бруевич В. Владимир Ильич— редактор «Правды» // Семь дней.— 1927.— № 52.— С. 5—6; Бубнов А. Ленин в Октябрьские дни // Известия.— 1927.— 6—7 нояб.; Горбунов Н. Как создавался в Октябрьские дни аппарат Совета Народных Комиссаров // Правда.— 1927.— 6—7 нояб.; Драбкина Ф. Приезд Ленина и мартовское совещание представителей большевистских организаций // Пролетарская революция.— 1927.— № 4.— С. 150—163; Кедров И. Из красной тетради об Ильиче // Там же.— № 1.— С. 36—69; Иоффе А. Заседание в «Лесном» (1917) // Бакинский рабочий.— 1927.— 12 окт.; Зиновьев Г. Ленин и июльские дни // Пролетарская революция.— 1927.— № 8—9.— С. 55—72; Костеловская М. Апрель 1917 года // Правда.— 1927.— 17 апр.; Кучкин А. 1-й Всероссийский съезд крестьянских депутатов // Пролетарская революция.— 1927.— № 8—9.— С. 295—308; Ладис М. Из Октябрьских воспоминаний // Бакинский рабочий.— 1927.— 1 нояб.; Сокольников Г. Ленин в Октябре // Комс. правда.— 1927.— 6 нояб.; Невский В. Герой Октября // Каторга и ссылка.— 1927.— № 7.— С. 17—24; Равич О. Февральские дни 1917 года в Швейцарии // Каторга и ссылка.— 1927.— № 1.— С. 5—8; Рахья Э. Мои воспоминания о Владимире Ильиче // Правда.— 1927.— 21 янв.; Ульянова М. Подполье в «свободной» России // О Ленине: Сб. восп.— М., 1927; Шакая М. В Россию с Ильичем // Правда.— 1927.— 16 апр.; Шумяцкий Б. Накануне Октября // Там же.— 4 нояб.; Харитонов М. В «запломбированном» вагоне // Известия.— 1927.— 16 апр.

¹⁴ Бонч-Бруевич В. Мать Владимира Ильича // Красное Прикамье (Сарапул).— 1929.— 21 апр.; Луначарский А. Из октябрьских воспоминаний // Вечерняя Москва.— 1928.— 6 нояб.; Фофанова М. Из воспоминаний 1917 года // Правда.— 1928.— 22 янв.; Каюров В. По поводу одного доклада В. И. Ленина // Там же.— 1929.— 20 янв.; Лобов С. Две встречи с Владимиром Ильичем // Красная газета.— 1929.— 20 янв.; Равич О. Из воспоминаний о Владимире Ильиче // Пролетарская революция.— 1929.— № 8—9.— С. 96—106; Усиєвич Г. В Россию с Ильичем // Вечерняя Москва.— 1929.— 15 апр.; Сокольников Г. Возвращение Ленина из эмиграции // Комс. правда.— 1929.— 8 апр.

¹⁵ Воспоминания об Октябре за Невской заставой: Сб. ст. и восп.— Л., 1932. Нотман К. Трубочный завод на Октябрьских путях // Красная летопись.— 1932.— № 5—6.— С. 246; Путь большевиков Красного путловца: Сб. восп.— Л., 1933. Встречи с Лениным. Воспоминания рабочих и старых большевиков.— Л., 1933; Рабочие и крестьяне о Ленине.— М., 1933; Рассказы рабочих о Ленине.— М., 1934; Памяти Ленина: Сб. Музея революции СССР.— М., 1934; Об Ильиче. Рабселькорские заметки и воспоминания.— Л., 1934; Алексеева Е. Заседание в Лесном // В дни

Особливе місце серед літератури 30-х років належить спогадам Н. К. Крупської¹⁶. Вони складаються із двох книг (в трьох частинах) і охоплюють період з 1894 до 1924 р. Останні розділи другої і перші третьої частини включають описання діяльності Володимира Ілліча у 1917 р. Важливо підкреслити, що Н. К. Крупська ставилася до написання своїх спогадів про Леніна дуже серйозно, по-науковому, як до державної справи, що має першорядне значення. Свої особисті враження вона ретельно співставляла з документальними джерелами, працями В. І. Леніна, повідомленнями інших авторів. Її спогади є дуже цінним і глибоко правдивим джерелом вивчення біографії вождя.

Говорячи про мемуарну літературу, що вийшла після смерті Володимира Ілліча до кінця 30-х років, слід сказати, що в ній знайшли відображення багато невідомих або маловідомих фактів діяльності Леніна в 1917 р. Ці спогади містять у собі чимало яскравих вражень, є в них і багато цінних відомостей, які дуже важливі для характеристики революційної епохи. Немало авторів уже були знайомі з працями В. І. Леніна, написаними в 1917 р., з документами партії та іншими джерелами і, використовуючи їх, дуже точно описували події, пов'язані з діяльністю Леніна. Звертає на себе увагу той факт, що в 30-ті роки коло авторів значно звузилось. Це пояснюється тим, що багато активних учасників Жовтня, соратників Леніна в другій половині 30-х років було безпідставно репресовано, а їх спогади опинились у спецсховищах.

З початку 40-х і до середини 50-х років спогадів про Леніна було опубліковано небагато¹⁷. Пояснення цьому дається у постанові ЦК КПРС від 11 жовтня 1956 р., де вказується, що внаслідок прийняття ряду помилкових постанов (постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 серпня 1938 р. «Про роман Марієти Шагінян «Квиток з історії», частина I, «Сім'я Ульянових»; постанова секретаріату ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1947 р. «Про книжку С. Гіля «Шість років з В. І. Леніним» та інші) було встановлено такий порядок видання книг про Володимира Ілліча, який загальмував випуск наукових праць, спогадів та художніх творів про Леніна і фактично призвів до їх заборони¹⁸. Обставини, що склалися, відбилися не тільки на чисельності видання спогадів про Леніна, але й на їх змістові. Під впливом культу особи, теорії «двох вождів революції» порушувався істинний історизм у висвітленні подій, поруч з Леніним безпідставно з'являвся Сталін, а в багатьох випадках — і один Сталін. Звичайно, на написанні і виданні мемуарів про Леніна негативно позначилися і важкі роки Великої Вітчизняної війни. Однак, незважаючи на об'єктивні та суб'єктивні труднощі, і в ті роки автори писали свої спогади, хоч більшість із них тоді і не була опублікована¹⁹.

Великой Пролетарской революции: Сб. восп.—1937.— С. 120—124; Розанов М. Ленин на Обуховском заводе // Борьба классов.— 1936.— № 11.— С. 33—40; Аллилуев С. В дни 1917 г. // Комсомольская правда.— 1937.— 16 апр.; В дни Великой Пролетарской революции. Сб. восп. и ст.— М., 1937; Подвойский Н. В историческую ночь // Известия.— 1937.— 7 нояб.; Спасский С. Ленин на Александровском заводе // Литературный современник.— 1937.— № 6.— С. 202—205; О Ленине: Сб. воспоминаний.— М., 1939.

¹⁶ Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине.— Ч. I. и II.— М., 1932; ч. III.— М., 1934.

¹⁷ Жига И. В чем наша сила // Огонек.— 1946.— № 42—43.— С. 4; Коротков Б. Воспоминания о встречах с В. И. Лениным.— М., 1946; Аллилуев С. Незабываемое // Советская женщина.— 1947.— № 1.— С. 37—39; Коллонтай А. Ленин и работницы в 1917 году // Работница.— 1947.— № 1.— С. 5—6.

¹⁸ Справочник партийного работника.— М., 1957.— С. 364.

¹⁹ Див. спец. перелік: «Воспоминания А. С. Полетаевой. Дата написания — 17 ноября 1937 г.— Ленинградский партийный архив Института истории партии при Ленинградском обкоме КПСС (далее ЛПА), ф. 400, оп. 5, ед. хр. 3406, лл. 1—2 об.; Воспоминания Л. П. Парвизайнен. 17 апреля 1940 г.— ЛПА, ф. 4000, оп. 5, ед. хр. 3447, лл. 3—4 об.; Воспоминания Е. Д. Стасовой. 26 июля 1945 г.— Центральный партийный архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС (далее ЦПА ИМЛ), ф. 4,

Рішення XX з'їзду КПРС про подолання негативних наслідків культу особи Сталіна позитивно вплинули на розробку наукових досліджень з лєнінської тематики, а також видання і перевидання спогадів про вождя²⁰. З середини 50-х років розпочалася публікація раніше невідомих мемуарів про Леніна. Через десятки років після написання вперше були видані спогади М. І. Подвойського, Я. М. Свердлова, І. С. Уншлихта²¹.

Велику цінність мають опубліковані у 1957-1958 рр. анкети учасників Жовтневої революції, складені в 1927 р. на честь 10-х роковин Радянської влади. Із 354 анкет, що зберігалися у Центральному партійному архіві Інституту марксизму-лєнінізму, близько половини нині вже опубліковано повністю чи частково²². Особливий інтерес для нас мають відповіді авторів на четверте запитання анкети: «Де, коли та за яких обставин довелось Вам зустрічатися в період перевороту з Володимиром Іллічем Леніним? Ваші спогади про його виступи і робота за цей час». У відповідях багатьох сучасників Ілліча є нові, дуже цінні відомості про діяльність Леніна в жовтневі дні 1917 р.

У 50—60-і роки видано збірники «Про Володимира Ілліча Леніна», «Петроград в дні Великого Жовтня», що були складені головним чином із спогадів, які публікувались вперше²³.

Нові мемуари в ці роки видавались в історичних і літературних журналах, газетах, а також випускалися окремим виданням місцевими видавництвами²⁴. В деяких із них містяться важливі дані для вивчення біографії вождя. Найбільшу цінність серед вперше опублікованих, а також перероблених і доповнених спогадів, на наш погляд, представляють мемуари старих більшовиків і соратників вождя²⁵.

оп. 2, д. 2451, лл. 1—25; Воспоминания Н. А. Емельянова. 22 апреля 1946 г.—ЛПА, ф. 4000, оп. 5, ед. хр. 3446, лл. 5—12; Воспоминания С. Я., О. Е. и А. С. Аллилуевых. 1947 г.—ЦПА ИМЛ, ф. 4, оп. 2, д. 68, лл. 1—3; Воспоминания М. Г. Павловой. 1949 г.—ЛПА, ф. 4000, оп. 5, ед. хр. 3465, л. 4; Воспоминания А. Ф. Кокко. 1950 г.—ЛПА, ф. 4000, оп. 5, ед. хр. 3464, л. 1».

²⁰ Про подолання культу особи і його наслідків: Пост. ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.—1981.—Т. 1.—С. 194—212; Про день пам'яті В. І. Леніна: Пост. ЦК КПРС від 4 січня 1955 р. // Там же.—С. 11—12; Про порядок видань творів про В. І. Леніна: Пост. ЦК КПРС від 11 жовтня 1956 р. // Справочник партійного работника.—М., 1957.—С. 364; Про видання повного зібрання творів В. І. Леніна: Пост. ЦК КПРС від 8 січня 1957 р. // КПРС в резолюціях...—С. 227—228.

²¹ Подвойский Н. И. Ленин в 1917 г. // Исторический архив.—1956.—№ 6.—С. 112—132; Свердлов Я. М. События 3—6 июля // История СССР.—1957.—№ 2.—С. 125—127; Уншлихт И. С. О Владимире Ильиче // Вопр. истории КПСС.—1965.—№ 4.—С. 94—102.

²² От Февраля к Октябрю. Из анкет участников Октябрьского переворота.: Сб.—М., 1957; Исторический архив.—1957.—№ 5.—С. 186—220; Новый мир.—1958.—№ 11.—С. 160—168.

²³ О Владимире Ильиче Ленине. Воспоминания. 1900—1922.—М., 1963; Петроград в дни Великого Октября.: Сб. восп.—Л., 1967.

²⁴ Вилкс Я. В памятные дни (Из воспоминаний о 1917 годе) // Коммунист Советской Латвии.—1957.—№ 4.—С. 31—35; Гоберман М. В Россию // Новый мир.—1957.—№ 4.—С. 35—38; Павлова М. Две встречи // Воспоминания нижегородцев о В. И. Ленине.—Горький, 1960.—С. 115—120; Шульга С. В. И. Ленин в Петроградском военно-революционном комитете // О Владимире Ильиче Ленине. Воспоминания 1900—1922 гг.—М., 1963.—С. 299—306; Куусела К. Двое из Гельсингфорса // Сов. Россия.—1967.—15 июня; Флаксерман Ю. 10 октября 1917 г. // Петроград в дни Великого Октября.: Сб. восп.—Л., 1967.—С. 264—269; Ялава Л. Летели искры. Воспоминания. Петрозаводск, 1969.

²⁵ Андреев А. А. О Владимире Ильиче Ленине.—М., 1956; Петровский Г. И. Ленин и Великий Октябрь // Правда Украины.—1956.—6 нояб.; Рощаль М. Г. Ильич в Питере // Труд.—1957.—17 апр.; Чугурин М. Д. Мои встречи с В. И. Лениным // Воспоминания нижегородцев о В. И. Ленине.—Горький, 1960.—С. 110—112; Стасова Е. Д. Из воспоминаний об Ильиче // О Владимире Ильиче Ленине. Воспоминания.—1900—1922 гг. М., 1963.—С. 215—223; Тер-Арутюнянц М. К. В. И. Ленин — военный руководитель в период становления Советской власти // Там же.—С. 316—324; Емельянов Н. А. Ильич в Разливе // Петроград в дни Великого Октября.: Сб. восп.—Л., 1967.—С. 188—205.

В 70—80-і роки вийшов ряд збірників, в які поряд з відомими були включені і нові мемуари²⁶. Характерною особливістю мемуарної літератури, що видавалася вперше в 60—80-і роки, є те, що її кількість значно зменшилася. Це пояснюється тим, що більшість активних учасників Жовтня уже видали свої спогади раніше, а багатьох з них уже не залишилося в живих. Позначилася на результатах видання також і застійна атмосфера духовного життя 70-х років.

В цей період опубліковано чимало спогадів про зустріч з В. І. Леніним на Фінляндському вокзалі 3 квітня, під час виступів і мітингів вожда на заводах, у військових частинах Петрограду весною і на початку літа 1917 р., але яких-небудь нових істотних фактів, яких не було опубліковано раніше, у них не повідомляється. До того ж і на спогадах безпосередніх учасників історичних подій 1917 р., які були написані і видані в останні роки, позначилися давність тих подій, вплив прочитаних книг і духовного життя в країні на час моменту їх видання.

Слід також сказати, що серед цієї групи мемуарів є і такі, в яких нових відомостей про Леніна зовсім немає, а розповідається про події, що давно відомі із документальних та інших мемуарних джерел. Їх автори свої безпосередні враження нерідко підмінюють різного роду даними, що запозичені із документів, мемуарної літератури та інших джерел. При аналізі таких спогадів дуже важко, а часом зовсім неможливо встановити, передає автор свої особисті спостереження, чи факти із прочитаної літератури. Тому цілком логічно, що більша частина цих мемуарів не опублікована і зберігається в архівах.

Паралельно з публікацією нових спогадів відбувалось перевидання мемуарів про В. І. Леніна. Вже в перші роки Радянської влади були перевидані майже всі найбільш цінні відомі на той час спогади про вожда²⁷. Особливо велика робота в цьому напрямі була проведена в перше десятиріччя після смерті Володимира Ілліча. Неодноразово перевидувались спогади В. О. Антонова-Овсієнка, С. Я. Аллілуєва, В. Д. Бонч-Бруєвича, А. С. Бубнова, М. О. Ємельянова, Н. К. Крупської та ін²⁸.

²⁶ Об Ильиче. Воспоминания питерцев.—Л., 1970; По заданию Ленина. Воспоминания ветеранов Октябрьской революции и гражданской войны. Сб. восп.—М., 1971; Ленин в моей судьбе.: Сб. воспоминаний.—М., 1974; Наш Ильич.: Сб. воспоминаний современников.—Л., 1976; Ленин в октябрьские дни 1917 года.: Сб. воспоминаний.—М., 1977; Встречи с Ильичем. Воспоминания.—Уфа, 1980; Под знаменем Октября.: Сб. воспоминаний.—М., 1987.

²⁷ Антонов-Овсеенко В. В октябрьские дни // Красноармеец.—1919.—№ 10—14.—С. 23—32; Антонов-Овсеенко В. Октябрьская буря // Первый народный календарь на 1919 год Союза коммун Северной области.—Петроград, 1919.—С. 101—105; Каменев Л. Как произошла организация первого в мире рабоче-крестьянского правительства // Там же.—С. 81—85; Подвойский Н. Как произошла Октябрьская революция // Там же.—С. 90—95; Подвойский Н. Ленин в Октябрьские дни // Агит-Роста.—1919.—23 окт.; Известия.—23 апреля—1920 г.; Шотман А. Тов. Ленин в подполье.—Октябрь в 1917 году.: Сб. ст. и восп.—Ростов-на-Дону, 1921.—С. 45—51; Антонов-Овсеенко В. Воспоминания // Пролетарская революция.—1922.—№ 10.—С. 118—129; Емельянов Н. Таинственный шалаш // Петроградская правда (приложение).—1922.—24 сент.; Невский В. Военная организация и Октябрьская революция // Красноармеец.—1919.—№ 10.—С. 34—44; Невский В. Народные массы в Октябрьской революции // Работник просвещения.—1922.—№ 8.—С. 20—22; Аллилуев С. Как скрывались Ленин и Зиновьев в июльские дни 1917 г. // Красная летопись.—1923.—№ 9.—С. 13—17; Ленин: Сб. ст. и восп.—Харьков, 1923.

²⁸ Об Ильиче: Сб. ст., восп., док.—Л., 1924; О Ленине: Сб. восп. и ст.—Л. Кн. I—IV.—1924—1925; Ленин и Красный Флот: Сб. восп. Л., 1924; Великий вождь: Сб. восп. и ст.—М., 1924; Ленин: Сб. восп. и ст.—М., 1924; Единственный неповторяемый. Сб. восп., стихов.—Екатеринбург, 1924; Памяти Ленина.: Сб. ст. и восп.—М., 1924; Красный восточник: Сб. восп. М.—1925; К годовщине смерти В. И. Ленина: Сб. восп. и ст.—Л., 1925; Жизнь Ленина. 1870—1924: Сб. восп.—М., 1925; О Ленине: Сб. восп. и ст.—М., 1927; Октябрьская революция и воспоминания участников.—М.—Л., 1931; Большевики в борьбе за Октябрь.—М., 1932; Ленин в первые месяцы Советской власти: Сб. ст. и восп.—М., 1933; Последнее подполье Ильича. Воспоминания.—М., 1934.

Крім збірників у цей час вийшли окремим виданням у вигляді книг та брошур спогади сучасників В. І. Леніна²⁹. Деякі автори свої раніше опубліковані уривки зі спогадів про зустрічі з Володимиром Іллічем у 1917 р. майже без змін включали в книги, присвячені Жовтневій революції³⁰.

З кінця 30-х і до середини 50-х років перевидавалися переважно спогади про Леніна невеликого кола осіб, а більша їх частина фактично не перевидавалася. Це можна легко пояснити умовами сталінського режиму, який замовчував невідгдану для нього правду про події Жовтня. Видавці вдавалися до недозволених прийомів: при підготовці рукописів до друку змінювали текст в «необхідному» їм напрямі. При цьому переробка тексту спогадів визначалася суб'єктивістськими міркуваннями та ненауковими уявленнями. Це проявлялося в тому, що спогади про Жовтень, де не згадувався Сталін, або не перевидавалися, чи в текст довільно вносилися відповідні зміни — поряд з ім'ям Леніна вписували ім'я Сталіна. Це, звичайно, перекручувало об'єктивну дійсність, применшувало роль Леніна як справжнього вождя Жовтня і знижувало цінність цих спогадів як джерела. Вплив культу особи позначився на перевиданні багатьох спогадів, але особливо помітно — на мемуарах С. Я. Аллілуєва, Е. О. Алексєєвої, М. І. Подвойського, М. В. Фофанової³¹.

Починаючи з середини 50-х років, перевидання мемуарної літератури про Леніна набуло великого розмаху. В той час перевидано значну кількість спогадів, які було вперше опубліковано в 20—30-і роки. Ці спогади вміщувалися як в збірниках³², так і виходили окремими виданнями³³. Майже всіма союзними республіками були підготовлені і вида-

²⁹ Шотман А. В. Ленин в подполье.— Л., 1924.; Милютин В. П. О Ленине.— Л., 1924.; Сталин И. В. О Ленине. М., 1924.; Адамович Е. Н. Встречи с Владимиром Ильичем, Харьков.— 1925; Чубарь В. Я. Из встреч с Лениным, Харьков.— 1925; Бонч-Бруевич. На боевых постах Февральской и Октябрьской революции.— М., 1930; вып. 2-й.— 1931; Шотман А. В. Ленин в подполье.— М., 1932; Ганецкий Я. С. О Ленине: Сб. восп.— М., 1933; Луначарский А. В. О Ленине: Сб. восп.— М., 1933; Луначарский А. О Владимире Ильиче: Сб. ст. и восп.— М., 1933; Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине.— Ч. I и II.— М., 1933; Ульянова-Елизарова А. И. Воспоминания об Ильиче: Сб. ст. и восп.— М., 1934; Ульяновы Д. И. и М. И. О Ленине: Сб. восп.— М., 1934.

³⁰ Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне.— Т. I.— М., 1924; Антонов-Овсеенко В. А. В семнадцатом году.— М., 1933; Ильин-Женевский А. Ф. От Февраля к захвату власти.— Л., 1927; Дыбенко П. Е. Из недр царского флота к Великому Октябрю.— М., 1928.; Колбин М. Н. 1917 год в Кронштадте.— М., 1930; Еремеев К. С. Пламя (Эпизоды Октябрьских дней).— М.— Л., 1928; Подвойский Н. И. Красная гвардия в Октябрьские дни.— М.— Л., 1927; Залежский В. Н. Из воспоминаний подпольщика.— Харьков, 1931; Ломов А. В дни бури и натиска.— М., 1931.

³¹ Аллілуєв С. Я. Встречи с Лениным и Сталиным // В дни Великой пролетарской революции: Сб. очерков и воспоминаний.— М., 1937.— С. 75—81; Алексєєва Е. А. Заседание в Лесном // Там же.— С. 120—124; Фофанова М. В. Последнее подполье Владимира Ильича // Там же.— С. 108—112; Подвойский Н. И. Историческая ночь // Известия.— 1937.— 7 нояб.

³² Воспоминания о В. И. Ленине.— М., 1955; Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине (в трех книгах).— Ч. I. М., 1956; Ленин — вождь Октября. Воспоминания петроградских рабочих.— Л., 1956; Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. Воспоминания.— Л., 1956; Рабочие и крестьяне России о Ленине. Воспоминания.— М., 1958; Незабутні зустрічі. Спогади про Володимира Ілліча Леніна.— Київ, 1960; Таким был Ленин. Воспоминания современников.— М., 1965; В огне революционных боев (районы Петрограда в двух революциях 1917 года): Сб. воспоминаний ст. больш.-питерц.— М., 1967; Мы видели и слышали Ленина. Воспоминания, изд. 2-е— Симферополь, 1970. По ленинскому пути. Воспоминания старых большевиков.— М., 1972.

³³ Антонов-Овсеенко В. А. В революции.— М., 1957; Вахрамеев И. И. Во имя революции.— М., 1957; Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине.— М., 1957; Кедров М. С. Из красной тетради об Ильиче.— М., 1957; Флеровский И. П. Большевицкий Кронштадт в 1917 году.— Л., 1957; Подвойский Н. И. Год 1917.— М., 1958; Коллонтай А. М. Воспоминания об Ильиче.— М., 1959; Ульянова М. И. О Ленине.— М., 1964; Ульянов Д. И. Воспоминания о Владимире Ильиче.— М., 1964; Андреев А. А. О Владимире Ильиче Ленине.— М.,

ні спогади до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна³⁴. Серед цієї ювілейної літератури найбільш фундаментальним є п'ятитомне видання, але на доборі його матеріалів позначилися умови, в яких воно видавалося.

Видавці, редактори та упорядники збірників до перевидання мемуарної літератури про Леніна ставилися з великою науковою відповідальністю та принциповістю, відбирали цінні матеріали. Про це наочно свідчать спогади, які вміщено у збірниках періодичній пресі. На жаль, в окремих випадках не завжди при перевиданні мемуарів дотримувалися археографічних правил. Деякі видавці і упорядники збірників, виходячи з неправильного розуміння суті і ролі мемуарів як історичного джерела, дозволяли собі довільно втручатися в авторський текст. В результаті цього з'явилися такі спогади, які тепер не можна повною мірою вважати авторською працею. Цілком зрозуміло, що цінність цих мемуарів як історичного джерела в зв'язку з такою переробкою значно знизилася*.

Часто таке втручання не тільки не сприяло проясненню фактів, пов'язаних з діяльністю Леніна в 1917 р., але навпаки, вносило ще більшу плутанину у вивчення дискусійних питань. Це підтверджують перевидані після смерті авторів спогади К. А. Мехоношина і М. О. Ємельянова³⁵. Інколи при перевиданні упорядники чи редактори довільно змінювали текст, опускали цілі розділи, причому все це робилося без відповідних зазначень на зроблені скорочення. Таких змін зазнали спогади Е. А. Рах'ї та І. С. Ашкеназі³⁶.

Окремі видавці при підготовці спогадів до повторної публікації вдалися крайності, протилежної тенденції 30-х — першої половини 50-х років. Вони стали вилучати зі спогадів ті епізоди, де йшлося про Сталіна. Навіть такі факти, що не викликають ніяких заперечень, як, наприклад, описання Е. А. Рах'єй зустрічі Леніна і Сталіна у жовтні 1917 р.³⁷, були опущені³⁸. В ряді випадків при перевиданні спогадів не зазначалося, звідки вони взяті і де раніше публікувалися, що нового міститься в цій публікації, які зроблені упорядниками зміни³⁹.

У 70-і на початку 80-х років були перевидані спогади Н. К. Крупської, М. І. Г. І. та Д. І. Ульянових, активних учасників Жовтня Г. І. Петровського, О. М. Коллонтай, А. В. Луначарського, О. Д. Ставовой, І. С. Уншлихта, Я. С. Ганецького, О. В. Шотмана, Г. М. Кржижановського та ін⁴⁰.

1965; Скрыпник М. Н. Воспоминания об Ильиче (1917—1917).— М., 1965; Бонч-Бруевич В. Д. Воспоминания о В. И. Ленине.— М., 1969.

³⁴ Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине (в пяти томах).— М., 1968—1969; Ленин в воспоминаниях революционеров Латвии: Сб. восп.— Рига, 1969; Народы России о Ленине: Сб. восп.— М., 1969; Воспоминания грузинских революционеров о Владимире Ильиче Ленине.— Сб. восп.: Тбилиси, 1970; Воспоминания коммунистов Закавказья о В. И. Ленине: Сб. Ереван, 1970; Об Ильиче. Воспоминания питерцев.— Л., 1970; Прибалтийцы о В. И. Ленине: Сб. восп. и ст. Рига, 1970; Ленин в «Правде». Воспом.— М., 1970.

* Це, зокрема, стосується спогадів М. І. Подвойського (Рік 1917-й.— М., 1958).

³⁵ Мехоношин К. А. Воспоминания // Ленин — вождь Октября. Воспоминания петроградских рабочих.— Л., 1956.— С. 179—181; Емельянов Н. А. Ильич в Разливе // Петроград в дни Великого Октября.— Л., 1967.— С. 188—205.

³⁶ Рах'я Э. А. Воспоминания // Ленин — вождь Октября. Воспоминания петроградских рабочих.— Л., 1956.— С. 143—180; Ашкенази И. С. Под руководством Ильича // Красная звезда.— 1967.— 8 авг.

³⁷ Рах'я Э. От Выбора к Октябрю // Ленинградская правда.— 1927.— 20 июля; Рах'я Э. Последнее подполье Владимира Ильича // Красная летопись.— 1934.— № 1.— С. 79—91; Рах'я Э. Мои предоктябрьские и послеоктябрьские встречи с Лениным // Новый мир.— 1934.— № 1.— С. 24—39.

³⁸ Рах'я Э. А. Воспоминания // Ленин — вождь Октября. Воспоминания петроградских рабочих.— Л., 1956.— С. 137—150.

³⁹ Ленин — вождь Октября. Воспоминания петроградских рабочих.— Л., 1956; Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде.: Сб. воспоминаний.— Л., 1956; Военные моряки в борьбе за победу Октябрьской революции: Сб. восп. и ст.— М., 1958.

⁴⁰ Петровский Г. Наш мудрый вождь.— М., 1970; Коллонтай А. М.

Особливо зріс інтерес до ленінської теоретичної спадщини, життя та діяльності Леніна, стилю його роботи з середини 80-х років. Процеси перебудови, демократизації та гласності, що відбуваються нині, викликали потребу нового підходу до вивчення ленінських праць про соціалістичну революцію, неп, соціалістичне будівництво, кооперацію і т. п. Величезний інтерес з'явився зараз у радянських людей до біографій, праць і спогадів соратників Леніна, активних учасників Жовтня, які були безпідставно репресовані в період культу особи Сталіна і реабілітовані після XXVII з'їзду КПРС: М. І. Бухаріна, Г. О. Зінов'єва, Л. Б. Каменева, Г. Л. Пятакова, К. Б. Радека, Х. Г. Раковського, О. І. Рикова, Г. Я. Сокольникова, О. Г. Шляпникова та ін⁴¹. Сотні праць після декількох десятиліть поступили із спецсховищ на полиці наукових бібліотек. Серед них є і мемуари багатьох активних учасників Жовтня, написаних у 20—30-і роки, які нині стали бібліографічною рідкістю. Але перевидано на цей час, на жаль, дуже мало спогадів реабілітованих авторів⁴².

Це перші кроки в публікації раніше недоступних для нас матеріалів. І кожний з них — матеріал, що належав перу Володимира Ілліча, чи свідoctва його сучасників — потребує зараз нетрадиційно, по-новому подивитися на раніш відомі факти із життя вождя, які увійшли в науковий обіг десятичть років тому і які вважалися цілком достовірними. Радянське суспільство чекає від істориків об'єктивної історії країни, Комуністичної партії, Жовтневої революції, правдивого відображення діяльності історичних осіб і в першу чергу героїчного життя Володимира Ілліча Леніна.

Одержано 11.01.90

Предпринята попытка обобщения воспоминаний о жизни и деятельности В. И. Ленина в период Октябрьской революции.

Воспоминания об Ильиче.— М., 1971; Луначарский А. В. Рассказы о Ленине.— М., 1971; Ульянова-Елизарова М. И. Воспоминания об Ильиче.— М., 1971; Ульянова М. И. О Ленине.— М., 1977; Ульянов Д. И. Воспоминания о Владимире Ильиче.— М., 1971; Стасова Е. Д. Учитель и друг.— М., 1972; Уншлихт И. С. О Владимире Ильиче.— М., 1972; Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине.— М., 1972; Ганецкий Я. С. От февраля к Октябрю.— М., 1977; Шотман А. В. Ленин в подполье. Июль—октябрь 1917 г.— М., 1977; Курелля А. На пути к Ленину.— М., 1979; Крижановский Г. М. Великий Ленин.— М., 1982.

⁴¹ Страницы истории КПСС : Сб. статей.— М., 1988; вып. 2.—1989; Реабилитован посмертно : Сб. ст. в 2 кн. М., Юридическая литература.—1988; Возвращенные имена : Сб. ст. в 2 кн.— М., 1989.

⁴² Бухарин Н. Памяти Ильича // Правда.—1988.—12 фев.; Зиновьев Г. Приезд Ленина в Россию // Огонек.—1989.—№ 17.—С. 4; Радек К. // Там же.—С. 3—4.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

К. Ю. Гломозда (Київ), Д. Б. Яневський (Київ)

Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України

В умовах, коли в суспільстві глибоко усвідомлюється необхідність не декларованого, а справжнього розв'язання національного питання, закономірно зростає інтерес і до зовнішніх атрибутів кожного етносу, його державності, до історії тих символів, навколо яких гуртувалися, які шанували далекі й близькі предки. Ряд питань, пов'язаних з історією української національно-державної символіки, розглядається в даному повідомленні.

Перебудова, розпочата в нашій країні Комуністичною партією, стосується всіх сфер життя суспільства. Глибоко усвідомлюється необхідність не декларованого, а справжнього розв'язання національного питання. Деформації, які десятиріччями нагромаджувалися у цій галузі, роблять дуже болісними кроки по шляху оновлення.

Дедалі пильніша увага кожного народу до середовища, в якому він живе, до надбань, котрі має зберегти й примножити, не може не викликати потреби в якнайповнішому усвідомленні своєї гідності, можливостей, сподівань і обов'язків. Неминуче зростає потяг людей до успадкованих від минулих поколінь культурних цінностей і до самої історії, прагнення зазирнути аж у найдальшу глибину віків. За таких обставин цілком закономірний інтерес виникає і до зовнішніх атрибутів кожного етносу та його державності, до історії тих символів, навколо яких гуртувалися, які шанували далекі і близькі предки.

Хвиля такого інтересу спостерігається в багатьох республіках Радянського Союзу. Не минула вона й України. Питання про національну символіку жваво обговорюється на різних рівнях суспільства — від неформальних груп до комісії Верховної Ради УРСР. Відгомін цих часом досить запальних дискусій знаходимо й на шпальтах газет і журналів. Подекуди прихильникам певної точки зору не вистачає бажання вникнути в аргументи іншої сторони, якнайретельніше розглянути їх, зіставити з власними поглядами і рівнем поінформованості заради того, щоб судити про цю проблему, керуючись не довільними уподобаннями, а насамперед здоровим глуздом. Тим часом питання про українську національну символіку не можна віднести до розряду простих.

Сучасні герби і прапори світу

Для прояснення ситуації з питанням, яке стосується національно-державної символіки українського народу, можуть бути корисними відомості про сучасні прапори та герби світу і традиції їх творення. Як відомо, зображення та описи цих символів сучасних держав встановлюються певними статтями конституцій чи особливим законодавством.

Складну історію даних атрибутів вивчають спеціальні історичні дисципліни — геральдика і вексилологія.

У світовій практиці склалася певна система цих символів. Зокрема, герби (від німецького *Erbe* — спадщина), крім державних, бувають ще земельні (тобто герби міст і територій, які входять до складу певної держави), корпоративні, родові; у деяких країнах поряд з державним існують особливі герби монархів (у Японії та Нідерландах є лише такі), а Швеція має їх два — великий і малий. Національних гербів як таких у сучасній термінології нема, оскільки зміна державного ладу в країні, як правило, супроводжується змінами в її символі.

Серед прапорів розрізняються державні, національні¹, торговельні, військово-морські, особисті прапори державних посадових осіб, а також військові знамена, які мають свою особливу історію. У багатьох країнах національний прапор водночас править і за державний, в інших* — державний відрізняється від національного зображенням на ньому герба. У Греції поле державного прапора є частиною прапора національного. Пропор НДР має статус державного, а ФРН — федерального. У деяких країнах є численні територіальні прапори. Практика, таким чином, досить різноманітна, абсолютних канонів тут немає.

Барви атрибутів, традиційні в історії того чи іншого народу часто протягом століть, давали життя особливому прапору, символіка якого на відміну від звичних для давніх монархій гербових стягів ґрунтувалася на сполученні двох-трьох кольорових смуг. Звичайно це мало місце у часи визвольної боротьби або буржуазно-демократичних революцій. Характерною щодо цього є історія прапорів держав Центральної Європи². Так, у Польщі герб — білий орел на червоному тлі — відомий принаймні з XI ст., червоно-білі прапорці набули поширення у війську цієї країни з XVII ст., біло-червоний прапор став державним, набувши сучасного вигляду, з 1918 р. Червоно-біло-зелені полотнища в Угорщині відомі з XIII ст. Прапор такого вигляду з'явився на початку XVII ст. Він був урочисто «відновлений у правах» громадськістю в 1848 р., а з гербовими зображеннями, які змінювалися, є державним з 1867 р. Прапор Албанії — темно-червоний з чорним орлом — виник у XV ст., як державний використовується з 1912 р. (у сучасному вигляді — з 1946 р.). Сучасні німецькі національні кольори — чорний, червоний і жовтий — з'явилися 1813—1817 рр., прапор такого вигляду виник під час революції 1848 р., вперше набув статусу державного 1919 р., а прапори НДР і ФРН затверджено 1949 р. (в НДР у сучасному вигляді, з гербом — 1959 р.). Прапор Румунії (синьо-жовто-червоний) з'явився 1848 р., затверджений як державний у 1878 р. Зелений і червоний кольори були символом боротьби болгарського народу проти турецького поневолення впродовж XIV—XIX ст., триколірний стяг Болгарії (з білим) з'явився 1862 р., із сучасним порядком смуг був затверджений 1879 р., в нинішньому вигляді існує з 1946 р. В Югославії та Чехословаччині білий, синій і червоний ко-

¹ Категорично сформулювати відмінність між державним і національним прапором як загальне правило досить важко. Упорядник спеціального довідника Г.-У. Герцог дає таке визначення найвищих символів держави:

«*Національний прапор*. Вища відзнака держави. У багатьох державах дозволяється його використання громадянами без обмежень, в інших воно дозволяється у певні національні та інтернаціональні святкові й пам'ятні дні. У решті держав використання національного прапора допускається лише державними установами. Часто також іменується державним прапором.

Державний прапор. Вища відзнака держави, його використання часто дозволяється лише державним установам.

Державний герб. Геральдична вища відзнака держави, яка використовується лише державними установами» (Herzog H.-U. Flaggen und Wappen.— Leipzig, 1980.— S. 11—12).

* Зокрема, в Австрії, Іспанії, Норвегії, Польщі, Фінляндії та ін.

² Див.: Иванов К. А. Флаги государств мира.— М., 1971.— С. 67—76.

льори (у теперішньому співвідношенні смуг) з'явилися на прапорах уже на початку ХХ ст. В сучасному вигляді ці прапори існують відповідно з 1945 і 1920 р. У Югославії є також прапори всіх республік, що становлять федерацію.

Прапори та герби у той чи інший спосіб тісно пов'язані між собою. Дуже часто малюнок герба включає в себе кольори прапора або навіть його зображення. У свою чергу, багато давніх гербів дали свої кольори прапорам. Віддавна в європейській геральдиці утвердилися певні правила складання гербів. Для цього вживалися лише два метали (золото і срібло, які могли передаватися жовтою та білою фарбами), п'ять барв (червона, лазурова, зелена, пурпурова, чорна) і два «хутра» («горностаєве» і «біляче» — особливі візерунки). Відтінки до уваги не бралися. Згодом до кольорів прилучився оранжевий. У сучасній практиці розрізняються блакитний і синій кольори, в гербах використовуються «натуральні» (сіра, брунатна тощо) барви.

Герби на Україні

Герботворчість Центральної ради

Історично склалося так, що питання про національну символіку України розглядається через призму оцінки діяльності своєрідного парламенту Української Народної Республіки — Центральної ради. Тому доцільно простежити, як саме і за яких обставин з'явилися державні символи УНР. Важливим джерелом для проведення такого дослідження є, зокрема, три статті М. С. Грушевського (визначного вченого-історика, який, перш ніж стати дійсним членом АН УСРР і АН СРСР, не зажив собі слави як політик у ролі голови Центральної ради та Президента УНР). З цих статей можна судити про позицію автора в даному питанні.

У першій статті³ (вона з'явилася через півроку після створення Центральної ради) М. С. Грушевський зазначив, що питання про те, яке саме зображення мусить вважатися гербом України, «...не так просте, бо загально призаного, постійного державного герба України не було. Були різні знаки, які більш або менш підходять під се поняття, і в тім нема нічого дивного, бо й інші народи та держави міняють свої гербові знаки (скажімо, у Франції — бурбонські лілії, наполеонський орел, республіканські Р. Ф.)». Далі вчений висловив думку, що право вважатися українським гербом мають, по-перше, «гарно, стилізований геральдичний знак неясного значіння, щось вроді трезубця» з монет Київської держави, по-друге, «пізніший київський герб, як його бачимо на печатках київського магістрату XVII—XVIII вв. — лук або арбалет, самостріл» і, по-третє, «традиційний козак з мушкетом і шаблею» як герб козацького війська. Він вважав, що «не мають претензії» на роль державної відзнаки герб міста Львова — лев — та інший герб Києва — той чи той варіант зображення архангела. «Се я вважав своїм обов'язком вказати оскільки стає на се мого знання... — зазначив автор, — не маючи змоги пускатись у перші виводи». Якоїсь певної думки про герб України, як бачимо, у нього тоді ще не було.

У листопаді 1917 р. під головуванням М. С. Грушевського відбулося засідання «підготовчої комісії», у якому взяли участь історики, юристи, гербознавці та художники. Про хід обговорення питання, думки учасників і зроблені ними висновки дає уявлення друга стаття вченого⁴.

У ній зазначено, що всі присутні заперечили належність до ук-

³ Грушевський М. Про гербові знаки України // Народня воля.— 1917.— 3 верес. ст. ст.

⁴ Грушевський М. Державний герб України // Народня воля.— 1917.— 12 листоп. ст. ст.

раїнської історичної традиції «архістратиґа Михаїла» з київського передреволюційного герба. Висловлювалися пропозиції на користь «козака з мушкетом». М. С. Грушевський, однак, обстоював думку (і дістав підтримку), що «цьому гербу належить дати перше і найважливіше місце між старшими, традиційними символами української державності, але на знак нової України він не годиться». Оскільки за часів Центральної ради йшлося не про відродження Гетьманщини, а про створення нової державності, то голова комісії вважав, що й «...емблема того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого» (курсив наш.— Авт.).

Комісія розглянула кілька проектів нових гербів. Один з них за зразком герба Сполучених Штатів Америки передбачав зображення золотих зірок на синьому тлі за кількістю «земель» у складі Української Народної Республіки (згідно з пізнішим законом від 2 березня 1918 р. їх налічувалося 30); другий — золоті літери «У» або «У.Н.Р.» на синьому полі (під впливом тогочасного герба Франції). Ці проекти були відкинуті, бо, зокрема, проти використання у гербі літер протестували фахівці з геральдики. Особисто М. С. Грушевський вважав, що гербом України міг би стати «як символ творчої мирної праці... золотий плуг на синім тлі». При цьому як на зразок учений посилався на герб Ліберії. Навколо плуга він пропонував розмістити півколом «знак старої Київської держави Володимира Великого», герби Галицько-Волинського князівства та Гетьманщини («козака з мушкетом»). Внизу, під плугом, мали бути розміщені герби Києва (лук*) і Львова, а вгорі — голуб з оливковою гілкою (з печатки т. зв. «Великого князівства Руського, яке намагався створити гетьман І. Виговський»). Герб також пропонувалося обвести оливковою гілкою. «А якби хотіти натомість поставити якихось щитоносців,— писав М. Грушевський,— то... я рад би бачити символ трудящого народу — жінку з серпом і робітника з молотом. Взагалі хотів би я в атрибутах нашого гербу бачити якнайбільше підчеркнений культурний, творчий, об'єднавчий характер нашої нової республіки».

Незважаючи на авторитет М. Грушевського, це його побажання залишилося нереалізованим. Комісія не виробила якоїсь певної думки щодо герба України, і своє розв'язання дана проблема дістала завдяки не стільки її діяльності, скільки поштовху «ззовні». У грудні 1917 р. було випущено перші банкові білети УНР і поштові марки, на яких уже фігурувало зображення «тризуба» («Володимирівського знака»). 18 січня 1918 р. Мала рада затвердила підготовлений Морською радою** проект військово-морського прапора з таким же символом. Так «тризуб» посів місце тимчасової державної відзнаки, що, певне, справило вирішальний вплив на остаточний вибір: 1 березня 1918 р. Мала рада, яка перебувала тоді в місті Коростені, затвердила гербом УНР «знак Київської держави часів Володимира Святого»⁵.

Це рішення М. С. Грушевський прокоментував у третій статті⁶. Найцікавіше в ній, на наш погляд,— визнання її автором того факту, що чи не вперше й востаннє в історії за державний герб було прийнято знак невідомого значення. «Що представляє сей знак? Про се робились здогади,— писав учений,— тому що знак сей, як то бувало з такими старинними знаками, дуже стилізований, себто реальний образ предмету, котрий він представляє, дуже змінений... Постилізо-

* На печатках магістрату кінця XV—XVIII ст., поки Київ користувався Магдебурзьким правом, було зображено самостріл — «кушу».

** Мала рада — постійно діючий між сесіями Центральної ради орган законодавчої влади УНР; Морська рада — дорадчий орган при Генеральному секретарстві морських справ уряду УНР.

⁵ Закон про державний герб України // Київські губерніяльні вісті.— 1918.— 18 квіт.

⁶ Грушевський М. Український Державний герб // Народня воля.— 1918.— 15 лют. ст. ст.

ваний він так, що представляє з себе дуже гарний везерунок. Коли його відповідно, з смаком перерисувати (на 100-карбованцевих білетах він рисовникові не вдався), він становить дуже гарну оздобу, при тім наскрізь оригінальну...».

Непевний характер нового герба виявився ще й у тому, що художник, який малював «тризуб» для банкнот з монети часів князя Володимира, зобразив на його верхівці хрест (останній розділяв напис на монеті). Тому в газеті «Народна воля» спеціально роз'яснювалося, що в ухвалі Малої ради йдеться про знак, зображений на грошах, але «без хреста зверху, який по точнішим дослідам зовсім не належить до цього герба і попав туди випадково».

22 березня 1918 р. Мала рада затвердила розроблені президентом Академії мистецтв України В. Кричевським великий і малий герби та відповідні печатки. Обидва герби являли собою «тризуб», оточений вінком з листя, який, судячи з опису грошових знаків, мав символізувати «багатства краю»*.

Усі гербові емблеми, про які йшлося вище, заслуговують на докладніший розгляд.

Знаки Рюриковичів

Що ж усе-таки являв собою той знак, що його російський історик М. М. Карамзін назвав колись «тризубом», а Центральна рада обрала за герб? Багато фахівців — істориків, археологів, нумізматів — висловлювали свою точку зору з цього приводу. Наприклад, А. Воейков, І. П. Сахаров, С. І. Шодуар вважали його зображенням церковного світильника «трикірія» або панікадила, Я. Волошинський — корогви, С. Г. Строгонов — церковного порталу, І. А. Бартоломей — якоря, Б. В. Кьоне — ворона, А. А. Куник — голуба чи особливого символу влади — «держави», П. М. Мілюков — шолома, П. М. Сорокін та О. В. Орешников — дволезі сокири. О. С. Уваров, а також І. І. Толстой та Д. Я. Самоквасов дотримувалися думки, що це — зображення верхівки скіпетра, її поділяв також М. С. Грушевський. К. Болсуновський пропонував навіть розглядати даний знак як монограму, що містить слово «басилевс» (цар)⁷⁻⁸. Безперечним здавалося лише одне: це — родовий знак князів з династії Рюриковичів. Проте й остання теза нині потребує певного коригування.

Сучасні дослідники вважають, що проблема походження, семантики і призначення так званих «знаків Рюриковичів» належить до найменш розроблених в історичній науці питань, хоч певна історіографія з нього існує⁹.

Князівські знаки були поширені в X—першій половині XIII ст. Вони збереглися на монетах, підвісних печатках (найдавніша з відомих має двозубий знак і належала князю Святославу Ігоревичу, який загинув 972 р.), перснях, гривнях-злитках, бляхах, що були елементами одягу, товарних пломбах, цеглинах, посуді, інструментах, зброї.

У 30-ті роки О. В. Орешников висунув гіпотезу, згідно з якою ці знаки виникли як родові, а з XI ст. стали також атрибутами власності. Вчений встановив, що вони передавалися в спадок у видозміненому вигляді, набуваючи додаткових рис. Таким чином, кожен з численних князів Рюриковичів мав індивідуальний знак. Відомий археолог Б. О. Рибаків, систематизувавши великий джерельний матеріал, дійшов висновку, що це були насамперед знаки власності, які могли виконувати функції офіційного представництва того чи іншого князя¹⁰.

* Ілюстрації до статті див. у наступному номері журналу.

⁷⁻⁸ Рапов О. М. Знаки Рюриковичей и символ сокола // Сов. археология.— 1968.— № 3.— С. 63.

⁹ Иоаннисян О. М. Родовые знаки древнерусских князей X—XIII вв. (Литература и источники) // Геральдика: Материалы и исслед.— Л., 1983.— С. 109—112.

¹⁰ Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. // Сов. археология.— М.; Л., 1940.— Т. 6.— С. 227—257.

Як згодом показав В. Л. Янін, був ще один спосіб внесення змін у знак — не лише шляхом його ускладнення, а й спрощення малюнка при великій кількості братів-спадкоємців. Саме таким спрощенням учений пояснював зникнення знаків у середині XIII ст., бо їх схема внаслідок цього втратила здатність варіюватися¹¹.

Було висунуто гіпотезу, що печатки-підвіски із «знаком Рюриковичів» (родовою емблемою і знаком власності роду) використовувалися у відносинах Русі з Візантією як вірчі знаки послів та купців уже в першій половині X ст., і саме завдяки цій зовнішньополітичній функції вони стали загальнодержавною емблемою ще до Володимира¹². Найбільш широко підвіски-печатки як вірчі знаки використовувалися за часів Ярослава Мудрого.

Заслужують на увагу спроби вчених розглянути «знаки Рюриковичів» як атрибут давньоруського середньовіччя у більш широкому контексті, виявляючи їх спорідненість із системами символів, що побутували ще в античному світі, у сарматів, у царів Боспору (друга пол. I тисячоліття до н. е. — перша пол. I тисячоліття н. е.)¹³. Німецький учений П. Паульсен дослідив свого часу близькі до цих знаків печатки на скандинавських мечах «епохи вікінгів».

Що ж до походження цих знаків, то, наприклад, О. М. Рапов слідом за Т. Арне і С. Геденовим вбачає зв'язок «двозубів» — «тризубів» із стилізованим зображенням сокола. Той факт, що князі з дому Рюриковичів називаються в билинах і «Слові о полку Ігоревім» «соколами», говорить про те, що цей птах був емблемою, гербом роду, який очолював феодальну верхівку Київської Русі. Можливо, що сокіл у глибокій давнині був тотемом роду, з якого походила князівська сім'я¹⁴. Однак це питання поки що залишається відкритим.

Отже, шляху, характерного для виникнення багатьох гербів середньовічних європейських монархій, знаки Рюриковичів не пройшли. На заваді цьому процесу став їх мінливий характер, що вже само по собі не дає підстав вважати ці знаки справжніми гербами. Адже ознакою герба є передача його нащадкові в усталеному вигляді. Постійна боротьба за великокнязівський стіл, виникнення ворогуючих угруповань перешкодили тому, щоб індивідуальні знаки окремих князів претендували на загальнооруське значення. Міжусобиці, які стрясали країну після Володимира, можна назвати «війнами знаків» — настільки різняться між собою символи вже найближчих його спадкоємців — Святополка і Ярослава (до речі, знаки самого Володимира на монетах-срібляниках з різних штемпелів схожі один на одного лише в загальних рисах¹⁵).

У 90-ті роки XI ст. з'являються князівські печатки із зображенням не знаків, а святих — покровителів їх (печаток) власників. Згодом на такій печатці завжди зображалися два святи, що уособлювали християнські імена її власника та його батька. Князівський знак поступово переміщується на печатки вищих чиновників — тисяцьких¹⁶. А ще через деякий час виникли символи династичних паростей. Вони перетворилися на територіальні герби, які вже не залежали від особи князя, що сидів «на столі».

¹¹ Краткие сообщ. Ин-та истории материальной культуры. — 1956. — Вып. 62. — С. 16.

¹² Молчанов А. А. Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы // Вспомогат. ист. дисциплины. — Л., 1976. — Вып. 7. — С. 82—84, 88—89.

¹³ Див.: Драчук В. С. Система знаків Северного Причорномор'я. — Київ, 1975. — С. 61—85.

¹⁴ Рапов О. М. Указ. соч. — С. 69. На користь цієї думки, на наш погляд, свідчать і випадки суміщення знака Ярослава Володимировича із зображенням птаха.

¹⁵ Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X—XI веков. — Л., 1983. — С. 139—180.

¹⁶ Янін В. А. Актовые печати древней Руси X—XV вв. — М., 1970. — Т. 1. — С. 155—158.

Вище вже говорилося, які пропозиції щодо герба УНР вніс М. С. Грушевський особисто, але коли Центральна рада прийняла відповідне рішення, він пояснював ухвалу керованого ним органу так (у третій із згаданих статей): для України, яка стала «наново державою», «найбільш натуральна річ... звернутись до тих старих державних знаків чи гербів, які вживалися нею за старих часів». Знак з монет князя Володимира видався з-поміж них М. С. Грушевському найкращим тому, що тоді Київська Русь, на його думку, «була найбільшою українською державою... Вона обіймала всі тодішні українські землі».

Отже, по-перше, М. С. Грушевський змушений був суперечити сам собі. Вважаючи недоцільним запровадження як герба «козака з мушкетом» (якому, нагадаємо, він надавав «перше і найважливіше місце» між старовинними символами), оскільки йшлося тоді зовсім не про відновлення гетьманської влади, він через деякий час доводив доцільність прийняття республікою символу ранньофеодальної монархії. По-друге, Київська Русь була країною східних слов'ян, які при всіх особливостях їх численних племінних союзів становили в тодішніх історичних умовах єдину давньоруську народність. Лише згодом, коли її споконвічну територію розкраяли межі удільних князівств, а далі, після страшної іноземної навали, й кордони різних держав, ця народність дала життя трьом братнім народам, які нині всі разом справедливо пишаються її надбаннями. Частиною цієї спільної спадщини є, зрештою, й особисті знаки давніх володарів.

Цікавою, на наш погляд, є думка, що її висловлювали з приводу прийнятого 1918 р. герба відомий знавець українських старожитностей, зокрема генеалогії та геральдики, В. Л. Модзалевський і визначний художник-графік Г. І. Нарбут. Вони написали на захист герба «Козак з мушкетом» спеціальну статтю, в якій зазначалося: «На жаль, великий і малий герби Української Народної Республіки, а також велика і мала її печатки... не витримують ніякої критики з боку геральдичного... треба визнавати їх принаймні за чотири різних герби... Ми не можемо уявити собі, чим, роблячи це все, керувався художник, якому доручено було намалювати герб... Ми розуміємо тут самий характер знаку Володимира. Цей знак, принаймні на його срібних монетах, має характер плетіння, тоді, як на прийнятих Ц. Радою гербах він такого характеру не має»¹⁷.

Слід зазначити, що кольорових зображень знаків Рюриковичів практично не збереглося; лише на двох мініатюрах Никонівського літопису є знак Юрія Долгорукого — червоний на білому наметі. Усі ж проекти гербів 1917 р. передбачали золоті зображення на блакитному тлі. Хоч, наскільки нам відомо, у прийнятих Центральною радою законах про кольори герба з «тризубом» не йшлося, все ж на різноманітних емблемах того часу часто вміщувався жовтий або золотий знак на блакитному фоні. «Передав» же ці кольори «тризубові» жовто-блакитний прапор, котрий, як побачимо далі, одержав свої барви від іншого старовинного герба. Тому появу виконаного у такий спосіб знака слід пов'язувати тільки з атрибутикою специфічних державних утворень часів революції та громадянської війни. Що ж до, так би мовити, «законного» обґрунтування його кольорів, то це було зроблено аж у проектах конституції, розроблюваних 1920 р. в Кам'янці-Подільському. Передбачався герб у вигляді «тризуба золотої барви на синьому тлі». При цьому підкреслювалося, що право використовувати його мали дістати тільки державні установи. Згодом М. Битинський опрацював і цілу низку «державних інсигній» (знаків вищої

¹⁷ Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле.— 1918.— № 1.— С. 119—121.

влади) — від нового великого герба (разом із середнім і малим), що своєю насиченістю геральдичними символами перевищував чимало гербів королівств та імперій, до прапора «голови держави».

«Архангел Михаїл»

Пізніші дослідники дійшли висновку, що геральдичний образ архангела Михаїла «підготовча комісія» 1917 р. оцінила неправильно, відмовивши йому в належності до української історичної традиції¹⁸. Цікавим, однак, є те, що спеціальна розвідка «на захист» цього символу вийшла друком ще до герботворчості Центральної ради¹⁹. Вона була написана з приводу березневих демонстрацій у Києві 1917 р. Не надаючи ніякого значення «гербам за князівських часів» (які під час тих маніфестацій не використовувалися зовсім), її автор пропонував обрати за герб саме «архангела Михаїла» на противагу «козакові», левові й орлу з герба Чернігова. Щоправда, він також не мав відомостей про використання даного символу до часів польського панування на Україні. Саме ця прогалина в інформації і призвела до того, що згаданий символ не дістав підтримки на засіданнях комісії.

Відомо, що давньоруські князі мали по два імені: Володимир-Василь, Ярослав-Георгій тощо. Перше було світське, «князівське», друге — одержане при хрещенні. Святий, ім'я якого носила людина, вважався її покровителем. Ще більшого значення надавали святым, чий імена мали князі. З часів Ярослава Мудрого, наприклад, Георгій Побідоносець вважався покровителем усієї Русі. Архангел, або ж архістратиг, Михаїл був духовним патроном київського князя Святополка-Михаїла Ізяславича, який 1108 р. збудував у Києві Михайлівський Золотоверхий собор. Ймовірно, що вже з того часу покровитель воїнів і символ перемоги над язичництвом Михаїл вважався також покровителем і Київської землі, що й давало підстави стати його зображенню місцевим гербом²⁰. Цьому сприяла й популярність хрещеного імені Михаїла у князівській родині, а відповідно і поширення такого зображення на князівських печатках²¹. До речі, амулет «чернігівська гривня», який належав Володимир-Василію Всеволодовичу-Андрійовичу Мономаху, також має зображення архангела Михаїла, хоч з відповідними хрещеними іменами воно, як бачимо, і не пов'язане.

Можна припускати, що досить рано з'явилися й зображення архангела Михаїла у сріблі (білому кольорі) на червоному тлі, оскільки саме червоними були у переважній більшості давньоруські стяги. Його головними атрибутами на печатках були спис у правиці і «держава» або щит у лівій руці. Гербом Київського воеводства, створеного 1471 р. у складі Польсько-Литовської держави, стало зображення архангела з опущеними додолу мечем і піхвами — білого на червоному тлі. Після запровадження в Києві магдебурзького права (між 1494 і 1497 рр.) «ангел білий у червоному полі» почав виконувати також роль київського міського герба, хоч на магістратській печатці зображалася рука із самострілом²².

Важливу роль відігравав геральдичний образ Михаїла в період козацтва. Його зображення на головній корогві за часів Богдана

¹⁸ Климкевич Р. Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики // Укр. історик.— 1966.— № 1/2.— С. 87.

¹⁹ Різниченко В. Герб України.— Звенигородка, 1917.— 15 с.

²⁰ Арциховский А. В. Древнерусские областные гербы // Уч. зап. Моск. гос. ун-та им. М. В. Ломоносова.— 1946.— Вып. 93. История.— Кн. 1.— С. 44—45; Румянцева В. В., Овсієнко О. Ф. Про давні герби Києва // Архіви України.— 1980.— № 3.— С. 63—65; Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма.— Киев, 1986.— С. 22—23.

²¹ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 115—116.

²² Румянцева В. В. Указ. соч.— С. 43—45.

Хмельницького дає підстави твердити, що воно набуло тоді значення загальнотериторіального символу тогочасної України.

Після возз'єднання українських земель з Російською державою герб з Михаїлом фігурує у «Царському титулярнику» («Великій государевій книзі, або Корені російських государів») 1672 р. На ньому зображено ангела, що йде по землі з піднятим мечем у правиці та овальним щитом. Михаїл залишався чи не найулюбленишим зображенням на козацьких військових прапорах²³.

1711 р., коли на знаменах російської армії вперше з'являються герби «провінцій і міст», чії назви мали полки, на ротних прапорах Київських піхотного та драгунського полків фігура архангела виконувалася золотом на червоному полотнищі. 1730 р. було затверджено міський герб у такому вигляді: «...у середині ангел у білих шатах з мечем, сяйво жовте, поле лазурове». В законодавстві 1782 р. головну фігуру герба чітко названо «архангелом Михаїлом», він мав зображатися з піднятим «огнистим» мечем, у старовинному обладунку²⁴.

24 липня 1882 р. було затверджено великий, а 23 лютого 1883 р. середній і малий герби Російської імперії. До їх складу, поряд з гербами «царств» (Казанського, Астраханського, Польського, Грузинського та ін.) входив щит, на якому Київський герб («Святий архістратиг Михаїл у срібних шатах і озброєнні, з полум'яніючим мечем і срібним щитом») було сполучено з гербами інших двох «великих князівств» — Володимирського і Новгородського²⁵. А на печатці польського «Жонду народового» — народного уряду часів Січневого повстання 1863 р.— сполучення на одному гербовому щиті польського орла, литовської «погоні»* та архангела Михаїла мало символізувати ідею відновлення Речі Посполитої як держави трьох народів.

З деяких даних можна судити, що саме зображення архістратига Михаїла вважалося у ХІХ ст. національним символом України. Прапори з таким малюнком з'явилися і в Галичині напередодні подій 1848 р. Тому не дивно, що ідея єднання всіх українських земель часто-густо знаходила образний вияв у поєднанні на одному гербі архангела і лева. Інколи лева вмщували на щиті, що його тримав архангел. Саме ці герби прикрашали «Історію України-Руси» М. С. Грушевського, герби, значення яких він пізніше рішуче заперечував.

«Лев»

Значне місце в українській гербовій традиції посіло зображення лева, відоме серед геральдистів як символ сили, мужності, хоробрості, великодушності, відваги, влади. Як уже згадувалося, в часи феодальної роздробленості особливого значення набувають емблеми окремих територій і міст, причому в південно-західних руських землях помітно відчувався вплив західноєвропейської геральдики. Важливе значення у контексті нашої розповіді має розгляд окремих моментів, пов'язаних з історією герба Львова.

Відомо, що це місто було назване так князем Данилом Галицьким на честь свого сина — Льва Даниловича, з чим найчастіше й пов'язу-

²³ Наприклад, на 36 прапорах слобідських полків ХVІІІ ст. Михаїла зображено 9 разів, Богородицю — 8, Миколая Чудотворця — 7, Георгія — тричі (Іванов В. В. Прапори слобідських полків // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія. — К., 1927. — С. 745—747).

²⁴ Румянцева В. В. Указ. соч. — С. 81, 97—98.

²⁵ Лукомский В. К., Типольт Н. А. Русская геральдика: Руководство к составлению и описанию гербов. — Пг., 1915. — С. 41. До великого герба входив також «щит сполучених гербів Князівств і Областей Південно-Західних»: Волинні (срібний хрест на червоному тлі), Поділля (золоте сонце з шістьнадцятьма променями і золотий хрест на лазуровому полі) і Чернігова (чорний орел у короні, із золотим довгим хрестом, на срібному тлі).

* «Погоня» — зображення озброєного лицаря, що мчить верхи на коні, яке стало гербом Великого князівства Литовського у другій половині ХІІІ ст.

ють виникнення місцевої емблеми. Лев, що спинається на скелю, фігурує на печатках князів Андрія і Лева Юрійовичів 1316 р., в яких, вірогідно, дістала продовження давніша традиція. Він є також елементом щита на печатках Болеслава-Юрія Тройденовича 1335 р. і Володимира Опольського 1373 р. Герб Львівської землі ліг в основу герба її головного міста (самоврядування Львів одержав 1356 р.). Найдавніша з відомих міських печаток, датована 10 січня 1359 р., має зображення лева у трибаштовій брамі. Виходячи з аналогій, які звичайно, вбачають у польській геральдичній практиці, дослідники припускають, що зображення лева виникло як територіально-династичний герб місцевої парості Рюриковичів (у Польщі герб з орлом належав спочатку виключно володареві, згодом він став символізувати також Краківське князівство і увійшов разом з елементами міської архітектури до складу герба міста Кракова). Десь у XIV ст. герб Львівської землі переважив за значенням герби Перемишльської, Белзької, Галицької і Холмської земель і став символом усїєї Червоної Русі, а згодом — Руського воєводства у складі Польської держави²⁶. Найдавніший опис кольорів цього герба міститься в розповіді польського історика Я. Длугоша про Грюнвальдську битву 1410 р. На блакитній корогві Львівської хоругви (кавалерійського загону) був зображений «жовтий лев, що сходить ніби на скелю»²⁷.

Револьюційні події 1848—1849 рр. в Австрії, у складі якої перебували тоді західноукраїнські землі, стимулювали піднесення національного руху у провінціях імперії. На цій хвилі у Львові виникла політична організація, що стала офіційним представництвом українського населення — Головна руська рада. У своїй відозві від 2 травня 1848 р. вона проголосила золотого лева на блакитному тлі національним гербом українців. Цей символ прикрасив корогви, призначені для підрозділів національної «руської гвардії», а згодом — відкритий у Львові «Народний дім».

Коли у вогнищі першої світової війни Австро-Угорська імперія почала розвалюватися, 1 листопада 1918 р. виникла Західно-Українська Народна Республіка. 13 листопада «Національна рада» видала «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії». Ним, зокрема, гербом новоствореної держави оголошувався золотий лев на синьому полі. Він мав чинність до 22 січня 1919 р., коли ЗУНР офіційно об'єдналася з Українською Народною Республікою, на той час керованою вже Директорією.

«Козак з мушкетом»

Останній за часом появи старовинний герб, який претендував на роль державного символу УНР у 1917 р. — «козак з мушкетом», або ж «лицар-козак зо самопалом». На підставі деяких джерел, зокрема літопису Григорія Грабянки, можна вважати, що печатка з таким гербом була надана запорізькому гетьманові польським королем Стефаном Баторієм 1576 р.: «Той же король, видя у козаков мужество великое із татари на бранех... присла ім корогов, бунчук і булаву, і на печаті герб — рицар з самопалом і на голові ковпак перекривлений...»²⁸.

Докладний реєстр відомих науці козацьких печаток склав І. П.

²⁶ Див.: Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa.— Lwow, 1933.— S. 8—15; Маркевич О. В. Значення печаток міст для дослідження міської геральдики // Історичні джерела та їх використання.— К., 1969.— Вып. 4.— С. 248—251; Крип'якевич І. П. До питання про герб Львова // Архіви України.— 1968.— № 1.— С. 44—45.

²⁷ Длугош Я. Грюнвальдская битва.— М.; Л., 1962.— С. 88.

²⁸ Українська література XVIII ст.— К., 1983.— С. 450 (Бібліотека української літератури).

Крип'якевич²⁹. Найдавніша з них містилася на універсалі гетьмана Гр. Лободи 1595 р. На печатці гетьмана Ігната Василевича 1596 р. був зображений «вояк, підпертий обома руками коло пояса, з шаблею з лівого боку» та напис: «Копия войска запорозкого». Починаючи з печатки Гаврила Крутневича (1603 р.), козак зображався «в ході (у русі.— *Авт.*), звернений півпрофилем, з шаблею при боці і з рушницею на лівім рамени (плечі.— *Авт.*)». Написи на печатках звичайно були типу: «Печать войска его королевское милости Запорозкого», а згодом «Печать Малой Росіи войска его царского пресвітлого величества Запорожского». Подібний герб надруковано й у виданому 1622 р. «Верше (вірші.— *Авт.*) на жалосный погреб зацного рыцаря Петра Конашевича Сагайдачного».

Як зазначає Р. Климкевич, автор багатьох розвідок з української геральдики і відповідних розділів у різних виданнях «Енциклопедії українознавства», що вишпи друком на Заході, під час Визвольної війни «лицар-козак зо самопалом» був однією з вищих відзнак козацької державності — поряд з «архангелом Михаїлом», який тоді правив за символ країни, і особистим гербом гетьмана. «Козак» міг зображатися червоним кольором на золотому тлі й фігурував головним чином на гетьманських печатках³⁰. Згодом на печатках Війська Запорізького Низового до цього символу додавався встромлений поруч у землю спис.

У XVIII ст. саме «козак» посів серед усіх інших існуючих тоді знаків чільне місце. У пресі неодноразово вже наводилася цитата з рапорту лубенського полковника Кулябки гетьманові Розумовському 1758 р. Йдеться там про те, що сотенні корогви полку мали бути виконані, «...положив герб з одной сторони націоналній...»³¹. До рапорту додано «абрис», який у вишуканому картуші* зображав цей «національний герб» — «козака».

На деякий час, очевидно, «козак» набув значення етнічного символу України. Він перестав використовуватися після скасування гетьманської влади 1764 р. і був замінений в офіційному вжитку гербом для «Малоросійської колегії». Останній складався із зображень державного герба (чорного двоголового орла на золотому полі) та гербів п'яти давніх князівств, що колись існували на території України: Київського (срібний ангел на блакитному фоні), Переяславського (срібна башта на червоному тлі), Стародубського (зелений дуб на червоному полі), Сіверського (золота стіна на червоному фоні), Чернігівського (орел на блакитному тлі).

Прапори

Як і герби, прапори на Україні мають свою історію, витoki якої сягають часів Київської Русі.

Давні стяги та корогви

Давньоруські прапори, які поступово витіснили інші відзнаки давніх слов'ян — «чолки», мали вигляд витягнутих трикутників. Їхні полотнища були здебільшого червоного кольору. Одним із джерел цих

²⁹ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки Наук. т-ва ім. Шевченка.— Львів, 1917.— Т. 123/124.— С. 1—16. Див. також: Грабовецький В. В., Гавриленко В. О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 204—298; Роменко В. Г. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. К., 1972.— Вип. 7.— С. 152—160.

³⁰ Klimkevich R. National emblems // Ukraine: Concise Encyclopaedia.— Toronto, 1963.— Vol. 1.— P. 33.

³¹ Заметка о козацких знаменах // Киев. старина.— 1890.— Т. 31.— Окт. С. 154—155.

* *Картуш* — ліпна або графічна прикраса у вигляді облямованого завитками щита або сувою з загорнутими краями, на якій роблять написи, емблеми тощо.

відомостей є мініатюри Радзивіллівського (Кенігсберзького) літопису XV ст., які, очевидно, пов'язані з давнішими оригіналами. На 147 мініатюрах із 168 — стяги червоні, на решті — сині, зелені, брунатні або білі. Червоний колір на цих мініатюрах має й більшість щитів воїнів, значно рідше зустрічається жовтий, ще рідше — інші кольори. На мініатюрах «Сказання про Бориса і Гліба» щити також червоні, а прапори — червоні й сині. У Радзивіллівському літопису Бориса зображено з «чолкою» — бойовим значком з червоними китицями, схожим на пізніші бунчуки. Для порівняння зазначимо, що на мініатюрах Північно-Східної Русі прапори, як правило, також червоні, але часто-густо з жовтою смугою вздовж древка, а переважна більшість щитів — жовтого кольору³².

Як свідчать історичні матеріали, червоний колір був характерний для давніх прапорів практично в усіх народів. Стяги виникають як прапори особисті, одна із зовнішніх ознак влади (під час бою ним позначалося місцезнаходження воєначальника). Яскравий колір якнайкраще відповідав задуму підкреслити могутність володаря. У зв'язку з цим не дивно, що й серед половецьких трофеїв князя Ігоря Святославича, як повідомляє «Слово о полку Ігоревім», були «чрьлень стягъ, бѣла хорюговъ, чрьлена чолка, сребрено стружие (древко.— Авт.)». Втім, на наш погляд, це місце у «Слові...» можна розуміти і як відмову князя від військової здобичі: мовляв, Ігоря задовольняло те, що атрибути його князівської гідності вкриті славою перемоги.

Головним елементом давньоруського стяга, судячи з усього, було не полотнище, а горішня оздоба древка — верхів'я, яке виконувалося у формі князівського знака. Так, відоме археологам залізне верхів'я повторює елементи знака Мстислава Володимировича. Двозубі князівські знаки вінчають древки стягів на малюнку із «Сказання про Бориса і Гліба», тризубий знак у цій же ролі фігурує на стягу Святослава в мініатюрі з болгарського рукопису XIV ст. На відомій іконі «Знамення» суздальські князівські стяги увінчано тризубом, новгородське військо має верхів'я стягів у вигляді хреста. Саме слово «знамено», «знамя», що прийшло на зміну термінові «стяг», збігається за своїм змістом з назвою князівського знака власності³³.

Після прийняття християнства на прапорах з'являються зображення релігійного характеру, переважно святих — покровителів того чи іншого князя або землі. У часи феодальної роздробленості прапори найчастіше набувають форми жорстких чотирикутників з матер'яним клином на протилежному від древка кінці. Серед кольорів головним чином переважає червоний, рідше зустрічаються білий і блакитний (іноді у сполученнях), дуже рідко — жовтавий. На полотнищах могли зображуватися хрести, сонце, місяць, зірки, князівські знаки. За верхів'я правила хрести, волосяні китиці, списоподібні наконечники³⁴.

Коли набули розвитку територіальні герби, на прапорах-корогвах здебільшого почали повторюватися їхні малюнки. Ця особливість закріпилася на землях, які ввійшли до складу Польського королівства і Великого князівства Литовського. У Грюнвальдській битві Леопольська (Львівська) хоругва мала, як уже згадувалося, блакитну корогву з жовтим левом, Перемишльська — блакитну з жовтим двоголовим орлом, Холмська — зелену з білим ведмедем між трьома деревами,

³² Див.: Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник.— М., 1944.— С. 20, 63—66, 127, 160—167, 175; Рабинович М. Г. Древнерусские знамена (X—XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии.— М., 1972.— С. 179.

³³ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 242—243; Рабинович М. Г. Указ. соч.— С. 176—180.

³⁴ Климкевич Р. Прапор // Енциклопедія українознавства.— Т. 2.— Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1955.— Ч. 6.— С. 2308.

три Подільські — білі з сонячним ликом, Галицька — білу з чорною галкою у короні. У складі війська великого князя литовського були Київська, Пінська, Берестейська, Дорогичинська, Мельницька, Кременецька, Стародубська та інші хоругви. 20 з них мали червоні корогви з гербом «погонь» — воїном в обладунку на білому, чорному, гнідому або рябому коні, решта 10 — червоні з білими знаками, «якими Вітовт таврував своїх коней», так званими «Гедиміновими стовпами»³⁵, або «колюмнами». Коли на українські землі було поширено польський державний устрій, з'явилися прапори воеводств і повітів, які різнилися за формою, а також магістратів і цехів у містах. Прапором Київського воеводства, наприклад, стало зелене полотнище, на одному боці якого був зображений срібний «архістратиг Михаїл» на червоному щиті, а на другому — чорний ведмідь на срібному щиті³⁶.

(Далі буде)

Одержано 24.11.89

В условиях, когда в обществе глубоко осознается необходимость не декларированного, а настоящего решения национального вопроса, закономерно возрастает интерес и к внешним атрибутам каждого этноса, его государственности, к истории тех символов, вокруг которых сплывались, которые чтити далекие и близкие предки. Ряд вопросов, связанных с историей украинской национально-государственной символики, рассматривается в настоящем сообщении.

³⁵ Длугош Я. Указ. соч.— С. 88—89, 90—91, 202—203.

³⁶ Климкевич Р. Прапор.— С. 2308.

Питання історичного краєзнавства

М. О. Рибаків (Київ)

Вигурівщина-Троєщина — околиця Києва

Не лише киянам, а й багатьом гостям столиці України відомий новий житловий масив Вигурівщина-Троєщина. Свою назву він одержав від двох приміських сіл, які позаминулого року увійшли до складу Києва. Про їх історію розповідається у даній публікації.

Останнім часом значно посилюється інтерес громадськості до історії країни і, зокрема, до минулого міст і сіл. Історії Києва присвячено чимало книг та різного роду публікацій. Однак місто зростає рік у рік, до нього входять все нові околиці, приміські села, селища, хутори. Так, майже зовсім недослідженою залишається лівобережна частина міста, яка нещодавно складалася з одного району, а нині — з чотирьох: Дарницького, Дніпровського, Харківського та Ватутінського. Це — ціле місто, яке за площею та кількістю населення перевищує багато обласних центрів України. Історії однієї з його складових частин — Вигурівщини та Троєщини — присвячене дане повідомлення.

Село Київської області Троєщина в листопаді 1988 р. набуло статусу селища і увійшло до складу Ватутінського району Києва. Багатоповерхова міська Троєщина, а точніше, житловий масив Вигурівщина — Троєщина, майже впритул підійшов до своєї сільської прашурки, що дала назву цілому району новобудов.

Історія Вигурівщини та Троєщини сягає у глибину століть. Поблизу сіл археологами виявлені поселення доби неоліту, Трипільської культури, епохи бронзи (IV—II тис. до н. е.)¹. Як відомо, Київ за часів середньовіччя був містом-фортецею. В системі його оборонних споруд значну роль відігравали навколишні містечка, що мали укріплені замки. На півночі це був Вишгород, на заході — Білгород, на півдні — Трипільля, на сході — Вигурівщина, розташована біля річки Чорторий (Десьонка).

Документ 1780 р. свідчить, що село «прежде было ... вольное местечко или городок под названием Милославск, в котором жительствовавали сотни Киевской казаки и мещане, а по завладению оною мещане еще задержано, короны польской землянином Яном Вигурою переименовано в Вигуровщину. Но в каком где году так как иногда оно и кем первоначально осажено за держание, знать не можно... Замок в окружности 221 триаршинных сажени, село простирается по обеим сторонам речки Угнор окружностью 1600 саженой таких же... на левой стороне реки Днепра против самого города Киево-Подола»². Отже, Милославськ (Милославичи, Милославщина) ототожнюється з Вигурівщиною. Цієї думки дотримується багато істориків³.

Друга пол. XV — поч. XVI ст. — час відновлення та збагачення київських монастирів. Посилення в той період антифеодальної та національно-визвольної боротьби українського народу примушувало литовсько-польський уряд обдаровувати православну та католицьку церкви різними угіддями, щоб не втратити свого панування. Одержавши дарчі, суміжні, виморочені, пустопорожні землі, ченці випрошували у королів, князів, воевод, гетьманів, митрополитів ствержуючі грамоти⁴.

Так, у 1560 та 1572 р. київський воевода князь К. К. Острозький дав Київському Михайлівському Золотоверхому монастирю грамоти на володіння землями на лівому березі Дніпра⁵. В цей же час воевода передав містечко Милославичі шляхтичу Яну Вигурі, від якого воно одержало назву «Вигурівщина» (за люстраціями 1616 та 1622 р. замковим селом Милославичами (Вигурівщиною) володів київський городничий та ключник Станіслав Вигура)⁶.

Ян Вигура відписав село Михайлівському монастирю («селце Векгуровщину, от Векгури наданное») ⁷. Після визвольної війни жителі Києва та навколишніх сіл відмовлялися визнавати феодальні привілеї нових панів. Жителі Вигурівщини захопили монастирські землі і користувалися ними. Тому Б. Хмельницький у 1654 р. двічі підтверджував підданство міщан села ігумену Михайлівського монастиря⁸. Пізні-

¹ Див.: Історія міст і сіл УРСР: Київська область.— К., 1971.— С. 245; Історія Києва: В 3 т.— Київ, 1982.— Т. 1.— С. 26, 34, 36, 372.

² ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1 ВОРЧ, спр. 4025, арк. 110—111.

³ Див.: Голованський Е. Киево-Златоверхо-Михайловский первоклассный монастырь и его скит Феофания.— Киев, 1878.— С. 94; Гошкевич В. И. Замок князя Симеона Омельковича и летописный Городец под Киевом.— Киев, 1890.— С. 3; Грушевський М. С. Очерк истории Киевской земли.— Киев, 1891.— С. 22; Новицкий И. П. Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов.— Киев, 1882.— Т. 2.— С. 500; Мандзюк І. Гоголівська сотня Київського полку 1766 року // Студії з історії України.— К., 1926.— Т. 1.— С. 99.

⁴ Докладно про відносини церкви з урядом див.: Історія Києва: В 3 т.— Київ, 1982.— Т. 1.— С. 207—208, 222, 226—227.

⁵ Василенко М. П. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729—1730 гг. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца.— Киев, 1893.— Кн. 7.— Отд. 3.— С. 45; Закревский Н. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1.— С. 525.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1 ВОРЧ, спр. 4025, арк. 111; Голованський Е. Указ. соч.— С. 94; Архив Юго-Западной России.— Киев, 1878.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 365.

⁷ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— Киев, 1874.— Раз. 3.— С. 123.

⁸ Киево-Златоверхо-Михайловский монастырь: Исторический очерк.— Киев, 1889.— С. 64; Документи Богдана Хмельницького.— К., 1961.— С. 346, 347, 348; Акты Южной и Западной России.— СПб., 1878.— Т. 10.— С. 626, 744, 745; Історія Києва: В 3 т.— Т. 2.— С. 29.

ше універсали Б. Хмельницького підтверджували гетьман І. Мазепа, гетьман І. Скоропадський (1712, 1714 р.), Петро І (1716 р.) та ін.⁹

Щодо Троєщини, то в XVI ст., коли села ще не існувало, місцевість ця мала назву «Чуриловщина», або «грунт Троицкий», оскільки належала Троїцькому Больничному монастирю Києво-Печерської Лаври. Звідси й назва села, яке виникло в XVII ст.— Троєщина¹⁰.

Свідченням того, що села існували вже у XVII ст., є два документи, які наводяться нижче. З опису Вигурівщини та суміжних земель 1667 року: «Почавши от речки Радунки на конец поповой сеножати, подле Троєщини до озера, що над Чорториею, от озера долиною к старому кладовищу, вправо грунт вигуровский, в лево Троецкий, идучи к городищу прежнему подле Борка, где замочок и двор был князя Семена Олельковича...»^{10а}. З грамоти царя Федора Олексійовича 1680 р. Больничному монастиреві, підтвердженої грамотою Петра І 1720 р.: «...повелели в подтверждение прежним жаловальным грамотам Отца Нашего... владеть на сей стороне Днепра в Киевском Уезде Деревнею словушею Троещина...»^{10б}.

Землі ці постійно були предметом сварок між Троїцьким монастирем та жителями Вигурівщини¹¹.

Адміністративно ця територія до 1471 року входила до складу Київського князівства, потім до Київського воєводства литовсько-польської держави. Після визвольної війни 1648—1654 рр.— до складу Київської, а з 1736 р.— Гоголівської сотень Київського полку, з 1782 року — до Остерського повіту Київського намісництва. З 1802 до 1903 рр. Вигурівщина та Троєщина належали Броварській, а з 1903 по 1923 рік — Микільсько-Слобідській волості Остерського повіту Чернігівської губернії.

Київська сотня відрізнялася тим, що являла собою володіння київських монастирів. Так, 95,6 % усіх населених пунктів та 92,58 % усіх дворів в сотні належали монастирям¹².

Населення сіл Вигурівщини та Троєщини складалося з кріпаків («посполітих») та невеликої кількості ремісників: гончарів та ткачів. Оскільки землі там були малоплодородні, пісчані, землеробство в цих селах мало другорядне значення (сіяли жито, овес, гречку). Основним заняттям жителів було скотарство (жителі Вигурівщини, наприклад, мали у своєму володінні більш як 600 голів великої та дрібної худоби, коней) і рибальство, що зумовлювалося великою кількістю водоймищ і заливних луків¹³.

Монастирі нещадно експлуатували кріпаків: їх примушували працювати на панщині (у Київській сотні найбільш поширеною була панщина по чотири дні на тиждень — 84,9 % дворів, була панщина й по 5—7 днів — 9,1 % усіх дворів¹⁴), сплачувати податок на постій

⁹ Акты Западной России.— СПб., 1853.— Т. 5.— Док. 253, 275; ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1 ВОТЧ., спр. 4025, арк. 110.

¹⁰ Гошкевич В. И. Указ. соч.— С. 2—3; ЦНБ АН УРСР Картографічний відділ № 6375-к; ЦНБ АН УРСР — Відділ рукописів № $\frac{53611}{1762}$. Док. 15.— С. 27.

^{10а} Киевские епархиальные ведомости.— 1861.— № 14, 15.09.— С. 431.

^{10б} Евгений. Описание Киево-Печерской Лавры. Приложение.— Киев, 1826.— С. 54, 135.

¹¹ Гошкевич В. И. Указ. соч.— С. 2, 3; ЦНБ УРСР. Відділ рукописів № $\frac{53511}{1763}$ — С. 70 зв.— 71 зв.; Александрович М. Н. Остерский уезд: Историческое описание.— Киев, 1881.— Ч. 1.— С. 53; Василенко Н. П. Указ. соч.— С. 45.

¹² Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку // Історико-географічний збірник.— К., 1928.— Т. 2.— С. 138.

¹³ Доклад див.: Материалы для оценки земельных угодий.— Т. 7.— Остерский уезд / Сост. В. Е. Варзар. Чернигов.—1883.— С. 10, 17, 19, 21, 24, 30.— Прилож. 1.— С. 7—8; ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 367 арк. 227.

¹⁴ Підраховано за: Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII—XVIII ст. // Київські збірники з історії, археології, побуту та мистецтва.— К., 1930.— 36. 1.— С. 279.

солдатів, ловити для ченців рибу, косити сіно, збирати мед, заготовляти дрова тощо.

Духовенству належали господарські двори, млини, гуральні, сіножаті, пасіки. У Троєщині господарському монастирському двору належали будинок, світлиця, пекарня, льох, комори, стайня для коней, клуня, хата, сад, город, вулики, гуральня¹⁵. Монастирі одержували від кріпаків хліб, борошно, зерно, м'ясо-молочні продукти, рибу, олію, городину, овес, березовий сік, горілку, деревину, шкіру, вовну, сукно, залізо тощо.

Царська влада відводила духовенству роль службової сили, знаряддя панівних класів. Для цього необхідно було покласти кінець порядку, коли церква була «державою в державі», відібрати в неї привілеї, тобто покінчити з церковно-монастирським землеволодінням. При секуляризації — відчуженні власності церкви на користь держави — у монастирів було відібрано 8,5 млн. десятин землі й більш як 1 млн. селян (без України та Прибалтики), переданих під управління Колегії економії. На Україні секуляризація проводилася з 1786 р., коли були встановлені «духовні штати». Монастирські маєтки з селянами відбиралися у казну, від якої монастирі одержували утримання.

У київських монастирів було відібрано 24772 селян¹⁶. Отже, колишні кріпаки стали державними селянами, але становище їх не полегшилось — вони перейшли до рук поміщиків та феодално-кріпосницької держави.

Найважливішою подією XIX ст. стала реформа 1861 р., але її непослідовність та половинчастість призвели до того, що закони 1866 р. про державних селян звелися до реорганізації громадського самоврядування і збільшення платежів. Державні селяни Вигурівщини та Троєщини (а таких на Чернігівщині налічувалося 44,5%¹⁷) за одержану землю повинні були виплачувати викупні платежі 3326 крб. 71 коп.¹⁸

Реформи 60—70-х років викликали великі зміни у соціально-економічному становищі краю. Зокрема, значно збільшилася кількість дворів та населення¹⁹. (Див. табл. 1).

Таблиця 1. Динаміка зростання населення

Поселення	Кількість	Роки				
		1766	1859	1892	1897	1917
Вигурівщина	дворів	42	83	221	274	391
	населення	409	623	1315	1498	2210
Троєщина	дворів	28	68	163	202	260
	населення	265	411	913	1042	1531

Значно розширилися зв'язки жителів з міськими ринками, на які вони постачали городину і зілля. На лівобережжі з давніх часів був розвинутий кустарний промисел — плетіння кошиків з лози, що

¹⁵ Мандзюк І. Назв. праця.— С. 131.

¹⁶ Щербина В. І. Нові студії з історії Києва.— К., 1926.— С. 13.

¹⁷ Домонтович В. Материалы для географии и статистики России.— СПб., 1965.— С. 118.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1437, оп. 1, спр. 8, арк. 8 зв.; спр. 42, арк. 3 зв.

¹⁹ Підраховано за: ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 367, арк. 226—227, 258, 260; Список населенных мест Российской империи по сведениям 1859 года.— СПб., 1866.— С. 146, 150; Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого.— СПб. 1905.— С. 262, 265, 266; Список селений Черниговской губернии по уездам и волостям по переписи 1917 года: Справочник.— Чернигов. 1919.— С. 51, 71.

також йшли на продаж у Київ. На початку ХХ ст. Чернігівщина займала перше місце на Україні за лозоплетінням (73 поселення): в Остерському повіті ним займалося 22 поселення²⁰.

Жителі Вигурівщини, де кошикарів на 1898 р. налічувалося більш як 160 чол., об'єднувалися по 10—20 душ і брали в оренду міські луки (40 дес.) з правом використовувати лозу. Поділ праці існував тільки між членами однієї родини: дорослі добували сировину і розщеплювали лозу, плетінням займалися всі. Одна родина за сезон виробляла до 400 кошиків. У Вигурівщині за рік виготовляли близько 120 тис. виробів, з них 30 тис. продавалося на ринку²¹.

Наприкінці століття відкрилися навчальні заклади: у 1885 р. Вигурівське сільське однокласне (потім воно стало початковим) народне училище та у 1886 р. Троєщанське сільське народне училище. Кожний з цих закладів одержував від земства до 500 крб. щорічно. На початку ХХ ст. в них навчалось більш як 100 дітей²². Смертність в Остерському повіті у 1884—1889 рр. була 36,11 на 1000 чол. (одна з найбільш високих у губернії), а в Броварській волості — навіть 40,38²³).

Рятуючись від злиднів, зубожіння багато сімей з Чернігівщини переселялося в інші місця. З 1885 потік до Сибіру становив до 1 тис. чол. на рік²⁴.

Століпінська аграрна політика посилила цей процес. Якщо в 1906 році з Остерського повіту вибуло 21 господарство, то в 1907 — 333, а в 1908 — 579. 80,7% усіх переселенців — це безземельні та малоземельні селяни, які мали до трьох десятин землі²⁵.

На початку ХХ ст. соціально-побутові умови життя населення ще погіршилися. Відомо, що являла собою, наприклад, «охорона здоров'я» в умовах Росії. На весь Остерський повіт було 8 лікарських дільниць та 11 фельдшерських пунктів. Вигурівщина та Троєщина входили до Микільсько-Слобідської лікарської дільниці, яка обслуговувала цілу волость з 16-тисячним населенням. Витрати на дільницю за рік становили вкрай малу суму (7694 крб.). На весь повіт налічувалося лише 4 лікарні та кілька амбулаторій²⁶. Земство неспроможне було навіть забрукувати дорогу з Вигурівщини до Микільської слобідки, якою користувалося майже 65 тис. жителів трьох волостей²⁷.

Історія досліджуваних сіл у радянський період відображає соціально-економічні процеси, що відбувалися в країні. В адміністративному відношенні села Вигурівщина та Троєщина в 1923—27 рр. належали до Броварського, а в 1927—1930 рр. — до Київського районів Київського округу. У зв'язку з ліквідацією округів у 1930 р. сільради Броварського району були підпорядковані Київській міськраді, а Броварський район перейменовано у Велико-Димерський, куди в 1930—1932 рр. входили обидва села. Потім, до 1937 р. вони входили до складу Київської приміської смуги. У 1932 р. села Вигурівщина та Троєщина утворювали дві сільради з населенням 4626 чол. і площею

²⁰ Плавтов Л. Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии. — Чернигов, 1914. — С. 15, 19.

²¹ Пакульский Н. А. Краткие очерки кустарной промышленности Черниговской губернии. — Киев, 1898. — С. 75, 77—78.

²² Памятная книжка Киевского учебного округа: Черниговская губерния. — Киев, 1892. — Ч. 4. — С. 27—28, 30; 1895. — С. 32, 35; 1898. — С. 36, 39; 1903. — С. 243, 247—248.

²³ Святловский В. Е. Смертность в Черниговской губернии по волостям. — Чернигов, 1893. — С. 15.

²⁴ Див.: Деятельность Черниговского губернского земства по переселению за 1909 год. — Чернигов. — 1910. — С. 153.

²⁵ Там же. — С. 153.

²⁶ Смета расходов и доходов уездных земских сумм по Остерскому уезду на 1912 г. — Остер, 1912. — С. 77—78, 91.

²⁷ Журналы Остерского уездного земства за 1911 г. — Остер, 1912. — С. 14—18.

45,7 кв. км. В 1937 р. у зв'язку з утворенням Броварського району Київської області ці села увійшли до нього²⁸. У травні 1958 р. за рішенням Київського облвиконкому Вигурівщина та Троєщина об'єднані в один населений пункт під назвою «Троєщина»^{28-а}. Про динаміку зростання населення цих сіл свідчить таблиця 2²⁹.

Т а б л и ц я 2. Динаміка зростання населення

Поселення	Кількість	Роки				
		1917	1923	1926	1932	1939
Вигурівщина	дворів	391	509	515	585	609
	населення	2210	2255	2502	2732	2607
Троєщина	дворів	260	384	360	380	436
	населення	1531	1648	1700	1894	2099

Населення сіл в 20-ті роки працювало переважно в артілях, де займалося плетінням кошиків з лози, які разом з молочними продуктами збувалися в Києві (зв'язок з містом здійснювався через «Поштовий тракт» Троєщина — Вигурівщина — Микільська слобідка і далі через Броварське шосе і Ланцюговий міст)³⁰. Лозоплетінням у 1927 р. у Троєщині, наприклад, постійно займалося 34,9 % від загальної кількості кустарів³¹.

Сировина розподілялася за класовою ознакою: бідності — 1 пуд лози, середняку — 30 фунтів, заможному кустареві — 20. В Троєщанській артілі точилася гостра боротьба між бідняцьким та заможним прошарком селянства за керівництво артіллю. Врешті-решт, на керівні посади були висунуті кустарі з бідняцько-середняцького активу³².

20-ті роки — це час становлення органів Радянської влади, культурно-освітніх та громадських установ. У 1927 р., наприклад, у Вигурівщині діяли: сільрада з 25 членів, початкова школа, гурток лікнепу (30 чол.), хата-читальня (63 члени, 50 книжок) з музичним та драматичним гуртками, КНС (73 члени), населення обслуговувалося Микільсько-Слобідською лікарнею, а в 1930 р. в селі діяли також товариство «Геть неписьменність» (69 членів), гурток безвірників (19 чол.), пожежна дружина (65 чол.), осередок ЛКСМУ (8 членів)³³.

Посиленими темпами розвивалася на селі мережа кооперації різного профілю. Найбільш розвинутою була споживча кооперація, членами якої в селах Вигурівщина і Троєщина в 1927 р. було близько 500 жителів; вона мала товарообсяг до 9—10 тис. крб. на місяць і постачала селянам продовольчі, господарчі та інші товари. Споживча кооперація в селі Вигурівщина, що існувала з 1917 року, в 1929 р. складалася з 391 члена, тобто нею було охоплено 67 % усіх дворів³⁴.

²⁸ Административно-территориальное деление Украины.— Харьков, 1923.— С. 68; Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України, 3.07. 1923 р., № 18—19.— Відділ 1.— Ст. 309; Нові адміністративні райони УРСР.— Х., 1930.— С. V—VIII; Київськ. міськ. арх., ф. Р-1, оп. 1, спр. 2358, арк. 86; спр. 9659, арк. 80; Київ та його приміська смуга: Довідник.— К., 1932.— С. 4, 9; Вісник обов'язкових постанов Київської міськради.— 1935.— № 2—3.— С. 7.

^{28а} ДАКО, ф. Р-880, оп. 11, спр. 2121, арк. 393.

²⁹ Складено за: Список поселень Київщини.— К., 1924.— С. 4; ДАКО, ф. 1490; оп. 1, спр. 127, арк. 24, 149; Київ та його приміська смуга.— С. 4, 9; Список населених мест с указанием численности населения по Киевской области.— Киев, 1939.— С. 38, 41.

³⁰ Київ та його приміська смуга.— С. 38.

³¹ ДАКО, ф. Р—112, оп. 1, спр. 5411, арк. 2 зв.

³² Там же, ф. Р—126, оп. 3, спр. 2, арк. 8—8 зв.

³³ Там же, арк. 3; ф. Р—112, оп. 1, спр. 3392, арк. 1, 3 зв., 8 зв.

³⁴ Там же, ф. Р—126, оп. 3, спр. 2, арк. 3, 8, 8 зв.; ф. Р—1490, оп. 1, спр. 127, арк. 29—32, 152.

30-ті роки принесли жителям Вигурівщини та Троєщини, як й всьому радянському народові, найтяжчі випробування. В період сталінської колективізації населення обох сіл складалося переважно з середняків і бідняків, які займалися скотарством, відхожими промислами, частково — городництвом³⁵. В 1931 р. у Вигурівщині вже був колгосп, партосередок, осередок ЛКСМУ, кооперативне товариство, школа-п'ятирічка, акушерський пункт, КНС, артіль лозоплетіння, ясла, осередок Українського Червоного Хреста тощо. На початку 30-х років Вигурівщина та Троєщина за сільськогосподарською спеціалізацією входили до 5-го Бортницько-Пухівського молочно-ягідного району Київської приміської смуги³⁶.

Результати першого року суцільної колективізації привели селян у шоковий стан: знову ввели «продрозверстку», хоча слово це й не вживалося, зникав ринок, гроші втрачали свою купівельну спроможність. Фонд отоварення заготівель був мізерний, а заробітки — злиденними³⁷.

Виходячи з рішень листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), керівництво УРСР взяло зобов'язання провести колективізацію «за рік — півтора» — до літа 1931 р. Президія Київської міськради висунула лозунг: колективізувати приміську смугу до весни 1931 р. на 60 % (фактично колективізовано 66 %), а до кінця року — на 100 %³⁸.

В 1931 р. в Троєщинському колгоспі було вже 22 господарства, ставилося завдання колективізувати ще 50 господарств³⁹. Господарувати індивідуально ставало дедалі важче: одноосібників обкладали «твердими завданнями» та високими податками. Становище погіршувалося ще й тим, що в 1931 р. в Троєщині та Вигурівщині через повінь повністю загинула озимина на площі 181 га⁴⁰. У 1931 р. прокотилася хвиля розкуркулювань, у 1932 р. репресовано було й середняків.

Початок другої п'ятирічки був дуже тяжким для сільського господарства. Врожай зернових у 1933 та 1934 рр. був самим низьким з 1921 року. Внаслідок максимального усуспільнення худоби та голоду 1933 р. тваринництво було підірвано. У звіті Троєщинської сільради (початок 1935 р.) читаємо: «...в цілому по селу рогатої худоби багато зменшено, особливо молодняка... погано справи з розвитком овець та птахів»⁴¹.

У той час в Троєщині налічувалося 408 господарств, діяли колгосп ім. 13-річчя Жовтня (в 1934 р.—654 га), Споживче товариство, об'єднана артіль лозоплетіння та ланка Погребського рибколгоспу⁴².

Відновлення сільськогосподарського виробництва у досліджуваних селах почалося в 1934 р. Значно збільшилася врожайність, зокрема у Троєщині⁴³ (див. табл. 3).

У зв'язку з цим поліпшилася й оплата праці: в 1932 р. у Троєщині, наприклад, на 1 трудоводень давали 0,5 кг картоплі, в 1936 — 6 кг. В 1934—35 рр. помітні успіхи у вирішенні культурно-побутових проблем. Так, через збільшення бюджету сільради (1932 р.—33986 крб.,

Т а б л и ц я 3. Зростання врожайності у Троєщині

Сільськогосподарські культури	Роки	
	1932	1935
Жито	6,33	18,12
Кукурудза	14,3	20
Просо	15,2	13,5
Картопля	26,5	89,4

³⁵ Київськ. міськ. арх., ф. Р—1, оп. 1, спр. 1913, арк. 96—98.

³⁶ Київ та його приміська смуга: Довідник.— С. 38.

³⁷ Кульчицький С. В. 1933: Трагедія голоду.— К., 1989.— С. 22.

³⁸ Київськ. міськ. арх., ф. Р—1, оп. 1, спр. 2349, арк. 280.

³⁹ Там же, спр. 3504, арк. 58.

⁴⁰ Там же, спр. 1913, арк. 97, 98.

⁴¹ Київськ. міськ. арх., ф. Р—1, оп. 1, спр. 3504, арк. 58.

⁴² Там же, арк. 55.

⁴³ Там же, арк. 59.

1934 р.— 52679 крб.) було впорядковано всі вулиці, криниці та шляхи, відремонтовано школу, побудовано лазню, з'явилася стаціонарна кіно-установка тощо. Тоді ж виник будинок колективіста, який організував з травня 1934 р. перевіз по Дніпру до Києва жителів сіл, які торгували на ринку й працювали на міських підприємствах⁴⁴.

У змаганні з Вигурівською та Погребською сільрадами на краще проведення засівкампанії, хлібоздачу та виконання фінплану Троещинська сільрада вийшла переможцем. 18 колгоспників та 14 робітників одержали звання «ударників», 50 колгоспників було премійовано. Роботу сільради ВУЦВК, облвиконком та міськрада визнали за гарну. В 1933/34 рр. сільради премійовано 9 разів та двічі занесено на Все-союзну Червону дошку, в 1934 р.— нагороджено грошовою премією⁴⁵.

Під час Великої Вітчизняної війни— 19 та 20 вересня 1941 р. села були загарбані німецько-фашистськими військами. За час окупації багато жителів загинуло, а 487 були насильно вивезені в Німеччину. Біля с. Вигурівщини діяв партизанський загін під проводом Г. І. Кузьменка та О. М. Світличного. 28 вересня 1943 р. села були визволені Радянською армією⁴⁶. За подвиги у боях 30 жителів удостоєні урядових нагород.

По війні працьовиті троещани та вигурівці почали відроджувати села з попелу. Низька продуктивність праці у колгоспі ім. Ворошилова (пізніше — ім. Кірова) ставала хронічною. План держпоставок систематично не виконувався. Це пояснювалося відсутністю сільсько-господарських машин (врожай збирали косами й серпами), низькою трудовою дисципліною, пияцтвом, слабким керівництвом сільради, за-недбаністю шляхів, щорічним затоплюванням земель. Становище загострювалося й житловою кризою, скрізь — «самобуд»⁴⁷.

Деякі успіхи були досягнуті в культурному житті сіл: наприкінці 40-х на початку 50-х років відкрито школи, у тому числі вечірню, бібліотеку, клуб, агрошколу, медамбулаторію, фельдшерсько-акушерський пункт, проведено озеленення. В 1960 р. в вигурівщанській школі-семиріччі навчалося 337 учнів, в Троещанській — 215⁴⁸.

У 60-ті роки в Троещині діяло відділення Броварського радгоспу ім. Кірова, господарство спеціалізувалося на відгодівлі великої рогатої худоби та свиней. Діяли дві школи-восьмирічки, будинок культури, бібліотека⁴⁹. На кінець 1988 р. тут проживало 3600 чол., налічувалося близько 700 домоволодінь, однак майже третину з них збудовано чи прибудовано без дозволу властей. Селище не газифіковано. На всю Троещину було 11 телефонів, з них — 9 службові. А там проживає більш як 70 інвалідів та учасників Великої Вітчизняної війни. Ці недоліки пояснюються тим, що село давно вважалося «неперспективним», отже у соціальному плані майже не розвивалося⁵⁰.

З включенням Троещини в межі Києва необхідно буде вирішити багато проблем. Для цього обрано раду громадського самоврядування селища.

До речі, Троещина — не єдине село, мешканці якого нещодавно стали киянами. Восени 1988 р. приєднані Жуляни до Залізничного, Бортничі — до Харківського району. Таким чином, кількість киян збільшилася на 22 тис. чол.

Одержано 01.12.89

⁴⁴ Там же, ф. Р—1, оп. 1, спр. 3504, арк. 55, 57 зв., 59, 59 зв.

⁴⁵ Там же, арк. 56—56 зв., 60, 60 зв.

⁴⁶ ДАКО, ф. Р—4758, оп. 2, спр. 54, арк. 153, 161; Сообщения Советского Информбюро.— М., 1944.— Т. 5.— С. 158.

⁴⁷ ДАКО, ф. Р—121, оп. 4, спр. 360, арк. 234—234 зв., 240, 276, 378 зв.

⁴⁸ Там же, спр. 157, арк. 162, 167 зв., 158, 165 зв., 184 зв.; спр. 360, арк. 319, 340, 353; спр. 392, арк. 212—213, 255, 277—277 зв.

⁴⁹ Історія міст і сіл УРСР: Київська обл.— К., 1971.— С. 245.

⁵⁰ Вечірній Київ.— 1988.— 17 листопа.

Не только киевлянам, но и многим гостям столицы Украины известен новый жилой массив Выгуровщина-Троещина. Своё название он получил от двух пригородных сел, которые в позапрошлом году вошли в состав Киева. Об их истории рассказывается в данной публикации.

* * *

О. І. Киян (Кіровоград)

Співробітництво М. І. Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії

Висвітлюється діяльність М. І. Костомарова в різних періодичних виданнях кінця XIX ст. Розповідається про обставини публікації окремих творів письменника в журналах, про його непрості стосунки з видавцями і критиками.

Показано роль М. І. Костомарова у перетворенні преси в могутній засіб поширення історичних ідей і уявлень.

На початку 60-х років минулого століття під впливом соціально-економічного розвитку країни і політичного руху народних мас царський уряд провів ряд перетворень. «...Хоч який складний був той бюрократичний механізм, що проводив реформу в Росії, хоч який далекий він був на вигляд, від самої буржуазії, — відзначав В. І. Ленін, — лишається незаперечним, що на ґрунті такої реформи тільки й могли вирости порядки буржуазні»¹. Цілком закономірно, що нові капіталістичні відносини знайшли відображення і в оновленні загальних умов розвитку як історичної науки, так і обслуговуючої її журналістики. Періодична преса в той час набула характерних рис капіталістичного підприємництва. Праця співробітників журналів, їх продукція стали товаром. Серед інтелігенції з'явився помітний прошарок людей, професійно пов'язаних з журнальною справою. Кращі представники історичної науки, одержавши доступ до архівних матеріалів, почали публікувати дослідження з питань історії, які викликали підвищений інтерес читачів. Це сприяло перетворенню періодичної преси у могутній засіб інформування й поширення історичних ідей і уявлень.

Безумовно, всі ці процеси не могли не позначитися на творчій діяльності Миколи Івановича Костомарова — історика, етнографа, письменника і публіциста. Залишивши у 1862 р. Петербурзький університет, він повністю присвятив себе науці. Як життєві, так і суто творчі обставини змусили дослідника звернути пильну увагу на історичні журнали, що їх випускали окремі історики-літератори і буржуазні книговидавці. Саме в цих виданнях, на відміну від періодики державних установ, друкувалися найрізноманітніші матеріали історико-літературного характеру.

Першим органом такого роду став знаменитий «Русский Архив», заснований у 1863 р. в Москві. Вже з перших років його існування редактор-видавець П. І. Бартенев прагнув залучити до співробітництва в журналі М. І. Костомарова, прекрасно усвідомлюючи, що участь такого талановитого популяризатора історичних знань, яким був автор «Богдана Хмельницького», «Бунту Стеньки Разіна», в «Русском Архиве» значно може вплинути як на престиж видання, так і на кількість передплатників. Костомаров, очевидно, враховуючи близькість П. І. Бартене-

¹ Ленін В. І. Економічний зміст народництва // Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 441—442.

ва до московських слов'янофілів, з якими він вів на початку 60-х років гостру полеміку², хоч і виявляв значний інтерес до видання³, однак активним його кореспондентом так і не став. Неприхильність історика до журналу була викликана й тим, що на початку 70-х років Бартенев надав сторінки «Русского Архива» для полемічних статей В. Дрогобужинова та І. Забеліна, які доводили неспроможність Костомаровської оцінки діячів «Смутних часів». Особливо гострий характер мав виступ І. Забеліна, який звинуватив Костомарова у тому, що той у своїй праці «Особи Смутних часів» довільно трактував фактичний матеріал і «зловживав драматичними прикрасами там, де джерела мовчать»⁴. Недоброзичливість редактора «Русского Архива» щодо М. І. Костомарова була тим більше очевидною, що «Вестник Европы» та «Русская Старина», куди Забелін звертався з проханням опублікувати цю статтю, не надали для неї своїх сторінок⁵.

Значно плідотворнішим виявилось співробітництво історика в іншому періодичному виданні того часу — «Вестник Европы». Ще під час підготовчих робіт по складенню програми журналу — восени 1865 р. — до М. І. Костомарова звернувся відставний професор петербурзького університету М. М. Стасюлевич з пропозицією прийняти разом з ним редакторство цим історико-політичним журналом. Костомаров дав свою згоду і запропонував назвати його «Вестником Европы», воскресивши цим «чудові спогади в російській літературі про літературну діяльність таких корифеїв російського слова, як Карамзін і Жуковський», які на початку XIX ст. видавали журнал з такою ж назвою⁶. При цьому передбачалося, що Костомаров «сприятиме всіляко успіхові журналу, бере на себе оцінку інших статей з російської історії та історії слов'ян, вступає у зносини із співробітниками журналу і не бере участі в жодному іншому виданні»⁷. Обумовлювався й фінансовий бік справи — «якщо з плином часу витрати по журналу будуть поправлятися передплатою, то М. І. Костомаров, як той, хто сприяв успіхам журналу, одержить же менш як 15% з кожного зайвого передплатника»⁸. В першому номері «Вестника Европы», що вийшов 9 березня 1866 р., у програмі видання для широкої читацької публіки підкреслювалося: «Якщо російська історія і взагалі історія слов'ян буде в нас відокремлена від загальної, то лише через закон про розподіл праці. Усім тим, що відноситься до історії Росії та історії слов'ян взагалі, буде завідувати наш постійний співробітник-засновник М. І. Костомаров, при головному сприянні якого ми відновлюємо нині «Вестник Европы»⁹.

Перші два роки існування видання Костомаров відігравав у ньому дуже помітну роль, почасти навіть формуючи загальний напрям «Вестника Европы». Саме в період його співредакторства журнал можна віднести до розряду суто історичних періодичних друкованих органів. Вплив історика на зміст і загальний тон «Вестника Европы» був настільки значним, що І. С. Тургенев називав його журналом Костомарова¹⁰.

² Переписка И. С. Аксакова с Н. И. Костомаровым о Малороссии // Русский Архив.— 1906.— Кн. 3.— С. 537—548.

³ Лист П. І. Бартењева М. І. Костомарову.— Центр. Наук. б-ка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 22, спр. 69, арк. 1 (далі — ЦНБ УРСР, В. Р.).

⁴ Русский Архив.— 1872.— Кн. 1.— С. 357.

⁵ М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке / Под. ред. М. К. Лемке.— СПб.— 1912.— Т. 2.— С. 279.

⁶ Автобиография Н. И. Костомарова / Под ред. В. Г. Котельникова.— М., 1922.— С. 335.

⁷ Ін-т російської літ-ри АН СРСР, відділ рукописів, ф. 293, оп. 1, спр. 737, арк. 25 (далі ІРЛІ АН СРСР).

⁸ Там же, арк. 25 зв.

⁹ Вестник Европы.— Т. 1.— С. IX.

¹⁰ Тургенев И. С. Письмо А. А. Фету // Полн. собр. соч.: В 28 т. Письма: В 13 т.— М.; Л., 1963.— Т. 6.— С. 66.

Дійсно, історик з особливим ентузіазмом взявся за роботу. Вже перший номер видання відкривався його історіографічною статтею «Історична наука у «Вестнике Европы» від 1802 до 1830», в якій співредактор нового журналу обґрунтував наступність завдань і цілей від історичного органу М. М. Карамзіна¹¹. І надалі протягом двох років жодна книга «Вестника Европы» не виходила без його творів, що незмінно вміщалися на перших сторінках журналу й незмінно викликали підвищений інтерес читачів¹².

Те, що під впливом М. І. Костомарова «Вестник Европы» перетворювався у вузькопрофесійний, розрахований на підготовленого читача журнал, мабуть не входило до планів М. М. Стасюлевича. В 1868 р. він змінив програму журналу, почавши друкувати переклади й белетристику. Саме в цей час стався розрив у стосунках М. М. Стасюлевича і М. І. Костомарова. Приводом до нього стала стаття П. О. Куліша, надіслана до «Вестника Европы» для публікації. Спираючись на договір, за яким право апробації статей надавалося виключно Костомарову, останній підписав статтю до друку, але Стасюлевич відмінив його рішення¹³. Це призвело до відмови історика від роботи у «Вестнике Европы». Однак причина виходу з редакції була значно глибша. В «Автобіографії», відзначаючи, що після цих подій видавнича діяльність залишилася за одним Стасюлевичем, Микола Іванович не без гіркоти додав: «Оскільки він вносив для видання власний капітал, а я не міг туди нічого внести, крім своєї праці»¹⁴.

Незважаючи на вихід з редакції «Вестника Европы», М. І. Костомаров не відмовився брати участь у журналі, продовжуючи працювати як рядовий кореспондент. На початку 1868 р. він друкує на його сторінках статтю з церковної історії «Патріарх Фотій і перший розділ церков» і обіцяє Стасюлевичу прискорити підготовку до друку монографічного дослідження «Гетьманство Юрія Хмельницького». Ця обставина дуже обрадувала редактора — видавця «Вестника Европы», який у своїх записках не без задоволення відзначив: «Мені безумовно везе, оскільки Костомаров, який спочатку охолонув щодо журналу, знову буде друкувати новий епізод з історії Малоросії, де він такий красивий і сильний»¹⁵. Названа праця з'явилася у квітневій й травневій книгах видання за 1868 р. і дійсно справдила сподівання як Стасюлевича, так і передплатників його журналу.

Продовженням успішного співробітництва М. І. Костомарова у «Вестнике Европы» стала поява на його сторінках одного з найбільш яскравих творів історика — «Останні роки Речі Посполитої» (1896. — № 2 — 12). Ця праця одержала високу оцінку сучасників, більшість з яких не бачили рівних Костомарову за художністю відображення подій і тодішній історичній літературі. Показовим у цьому плані є вислів представника ліберально-народницької історіографії В. І. Семевського. «Якщо порівняти, — писав він, — цю працю з книгою Соловйова «Пацинния Польщі», де автор обмежується зовнішнім зображенням подій на підставі переважно дипломатичних донесень російських посланників, то можна наочно бачити усю перевагу таланту Костомарова, хоча, зрозуміло, ніхто не стане заперечувати великих заслуг для російської історії С. М. Соловйова»¹⁶.

Слід відзначити, що друга половина 60-х років була, мабуть, вершиною творчого успіху і визнання Костомарова. Саме в той час він став найулюбленішим історичним письменником, ім'я його зробилося дуже популярним у середовищі освіченої публіки, звання історика з додатком

¹¹ Вестник Европы.— 1866.— Т. 1.— С. 22.

¹² Тургенев И. С. // Там же.— Т. 6.— С. 64.

¹³ Автобіографія Н. И. Костомарова.— С. 336.

¹⁴ Там же.— С. 377.

¹⁵ М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке.— Т. 2.— С. 305.

¹⁶ Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров 1817—1885 // Русская тарина.— 1886.— Т. 49.— С. 207—208.

«маститий» нерозривно злилося з його власним ім'ям»¹⁷. Цей успіх був пов'язаний не лише із своєрідністю художнього викладу, що так імпонував усім, хто читав твори Костомарова. Він був викликаний і тим, що вчений дуже вдало проводив історичні аналогії, часто підкреслював значення певних подій, які він розглядав, для розуміння сучасних йому явищ, а іноді, хоч і в завуальованій формі, висловлював своє ставлення до описуваних подій та історичних осіб. У розглядуваний період М. І. Костомарова можна віднести до розряду тих популярних письменників, які, за виразом В. І. Леніна, підводять «читача до глибокої думки, до глибокого вчення, виходячи з найпростіших і загальновідомих даних, підказуючи з допомогою нескладних міркувань або вдало вибраних прикладів головні висновки з цих даних, наштотвуючи думаючого читача на дальші й дальші питання»¹⁸.

Однак подібного роду підхід Костомарова до написання праць спостерігається тоді, коли йдеться про віддалені часи, і значно змінюється в міру наближення до сучасності. У таких випадках історик досить часто намагається усунути від особистих оцінок розглядуваних історичних подій — авторська думка значно рідше проглядається скрізь велику кількість наведених фактичних даних. Костомаров «немов би давав можливість кожному робити свої висновки згідно з викладеним матеріалом»¹⁹.

У 70-ті роки історик продовжив співробітництво у «Вестнике Европы». Хоча його участь у виданні була не настільки вражаючою, як в перші роки існування журналу, однак, помітно, що саме йому Костомаров віддавав перевагу перед іншими органами періодичної преси. Практично щороку (крім 1877 р.) у «Вестнике Европы» з'являлися найрізноманітніші матеріали, які належали його перу. Серед праць Костомарова того періоду слід виділити насамперед дві його статті: «Особі Смутних часів» та «Початок єдинодержавності в давній Русі». Поява їх на сторінках «Вестника Европы» викликала гостру дискусію між автором і представником охоронно-офіційної історіографії М. П. Погодіним, яка у часі збіглася з нападками на Костомарова «квасного» патріота, запеклого прибічника обрусіння України — Г. Карпова²⁰.

Коли опоненти Костомарова виступали проти фактичних матеріалів, наведених істориком, він доводив свою правоту в наступних працях, ґрунтовно вивчивши й проаналізувавши першоджерела. Однак, коли йшлося про оціночні положення та теоретичні узагальнення, спроби звинуватити його у відсутності патріотизму або у сепаратизмі, Костомаров виявляв себе як запеклий полеміст²¹.

Центральне місце у творчості історика цього періоду, безумовно, займала історія України. Так, поряд із статтею «Богдан Хмельницький, данник Оттаманської Порти», у «Вестнике Европы» з'явилася велика за обсягом монографія «Руїна», яка висвітлювала історію українського народу з 1663 по 1687 рр. Пообіцявши її редакції у певний строк, Костомаров дуже поспішав з відправкою праці і вже був «не в змозі належним чином обробити зібраний ним матеріал»²². Мабуть, саме тому багато історичних осіб у його творі не одержали тої завершеності, якою так вигідно відзначалися попередні дослідження з цієї тематики. М. М. Стасюлевич, ознайомившись з рукописом, навіть повернув її ав-

¹⁷ Память Костомарова // Киевская Старина.— 1885.— Май.— С. 6.

¹⁸ Ленін В. І. Про журнал «Свобода» // Повне збір. творів.— Т. 5.— С. 341.

¹⁹ Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова.— Киев, 1984.— С. 65.

²⁰ Станиславская А. М. Исторические взгляды Н. И. Костомарова // Очерки истории исторической науки в СССР.— М., 1960.— Т. 2.— С. 144.

²¹ См.: Костомаров Н. И. Ответ на бранное послание г. Погодина // Вестник Европы.— 1872.— № 2; Ответ на новые «бранные послания» Погодина // Там же.— 1874.— № 1; Моя «Русская история» перед судом критика в «Русском Вестнике» // Там же.— 1876.— № 9.

²² Корсаков Д. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве // Вестник Европы.— 1906.— № 9.— С. 262.

тору, попросивши ще раз його переглянути і переробити недостатньо виразні місця²³. «Руїна» друкувалася у 5 книгах «Вестник Европы» за 1879 р. і ще у 3-х — за 1880 р. Слід відзначити, що в публікації цієї праці знайшла свій вияв заповітна мрія М. І. Костомарова «написати... всю історію Малоросії, обробляючи її за періодами»²⁴.

Як і дослідження з давньоруської історії, праці Костомарова, присвячені історії України, були предметом нападок з боку його неприхильників. Особливо «захоплення малоросійською історією» наштотувалося на «нерозуміння» близьких до царського уряду кіл і православного духовенства. Однак навіть у петербурзькому елітарному товаристві завжди знаходилися прибічники історика. «Я багато сперечався за Костомарова, — писав Стасюлевичу один із найбільш шанованих у ті роки письменників — О. К. Толстой, — особливо з попами, да ще з придворними, які звинувачували його в ненависті до Росії. Я навіть навмисно, з цензурної і православної точки зору, перечитав кілька його монографій від рядка до рядка для того, щоб відбивати напір святих отців і мирян, які повторюють за ними на віру»²⁵.

У «Вестнике Европы» на початку 80-х років крім історичних творів Костомаров друкує серію праць, що мали публіцистичний характер²⁶. Їх поява в журналі була викликана широкомасштабними утисками української культури з боку царизму, а також злобними випадками консервативної преси проти неї. Незважаючи на те, що з плином часу суспільний кругозір колишнього федераліста значно звужився, а тон його статей і аргументація дещо померкли порівняно з минулими роками, вони викликали тривогу у правлячих колах. Цензура всіляко протидіяла публікації цих статей у «Вестнике Европы», чіпляючись не лише до змісту праць, а й навіть до окремих слів. Дійсно, можна погодитися з твердженням М. П. Драгоманова, що «треба мати спритність п. Костомарова, щоб добиватися вміщення статті з малоросійськими матеріалами у столичному виданні»²⁷.

Основна мета всіх публіцистичних виступів Костомарова у «Вестнике Европы» — довести царському уряду, що існування української культури, системи освіти українською мовою не зашкодить розвитку російської культури, а, навпаки, зближить два слов'янських народи, які мають загальну історичну долю²⁸.

Отже, співробітництво М. І. Костомарова в журналі «Вестник Европы» є істотною віхою в біографії та творчості історика. Саме цей друкований орган опублікував значну частину (35) його найкращих творів другої половини 60-х — 70-х років²⁹.

Активна участь історика у «Вестнике Европы» значною мірою сприяла популярності журналу. Прогресивно настроєні читачі, і особливо молодь, завжди виділяли в ньому твори Костомарова. Багато з них уперше відкривали для себе сторінки історії Росії і ще більшою мірою — України, яку «державники» не згадували у своїх численних багатотомних виданнях³⁰.

²³ Мордовцев Д. Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни 1875—1885 гг. // Русская Старина.— 1885.— Т. 48.— С. 644.

²⁴ Там же.— С. 645.

²⁵ М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке.— Т. 2.— С. 366.

²⁶ См.: Малорусское слово // Вестник Европы.— 1881.— № 1; По вопросу о малорусском слове — «Современным известиям» // Там же.— 1881.— № 3; Еще раз по поводу малорусского слова — «Московским ведомостям» // Там же.— 1881.— № 4; По поводу статьи г. Де-Пуле в «Русском Вестнике» об украинофильстве // Там же.— 1882.— № 5.

²⁷ ІЛРІ АН СРСР, ф. 265, оп. 1, спр. 18, арк. 321.

²⁸ Див.: Іванова Р. П. М. І. Костомаров у суспільно-політичному русі // Укр. іст. журн.— 1967.— № 5.— С. 38.

²⁹ Пыпин А. Последние труды Н. И. Костомарова // Вестник Европы.— 1890.— Т. 6.— № 12.— С. 801—802.

³⁰ Див.: Сарбей В. Г. В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України.— К., 1972.— С. 219.

Менш значним, однак також досить цікавим епізодом творчої біографії М. І. Костомарова було його співробітництво в «Русской Старине» — історичному періодичному виданні, заснованому в 1870 р. ліберально-буржуазним істориком М. І. Семевським. Цей журнал завдяки публікації матеріалів історичного характеру, що перегукувалися із злободенними питаннями тогочасної дійсності, набув у 70-ті роки значної популярності, і насамперед серед ліберально-буржуазної інтелігенції³¹.

М. І. Семевський, маючи зв'язки в історико-літературних колах, залучив до свого видання багатьох відомих учених. Серед них був і М. І. Костомаров. На відміну від «Вестника Европы», де історик часто друкував великі дослідження, для «Русской Старины» він писав невеличкі різнопланові статті, огляди історичної та етнографічної літератури, спогади. Як виняток можна назвати лише його монографію «Павло Полуботок», що з'явилася в журналі за 1876 р.

«Русская Старина» як ліберально-буржуазне видання, що торкалося тих питань історії, які не дуже влаштовували офіційну владу, постійно привертала пильну увагу царської цензури³². Цілком природно, в полі її зору знаходилися й матеріали М. І. Костомарова, який мав репутацію «неблагонадійного». Особливу настороженість властей викликали ті матеріали, які хоча б навіть опосередковано стосувалися історії національно-визвольного руху українського народу. Показовим у цьому плані є такий приклад. У 1879 р. у відповідь на прохання редактора «Русской Старины» «повідомити про знайомство з Т. Г. Шевченком» Костомаров надіслав йому матеріали, що були у його розпорядженні, а також свої спогади³³. Цензура зажадала від редактора скоротити саме ту частину спогадів, що висвітлювала взаємовідносини автора з Т. Г. Шевченком у період існування Кирило-Мефодіївського товариства³⁴. Ще більшого свавілля припустився цензор щодо статті Костомарова «Українофільство. Матеріали до історії преси», в якій автор настійно проводив думку, що «дозвіл писати по-малоросійському і викладати в сільських школах по-малоросійському не зупинить поширення книжної російської мови поряд з освітою народу, а навіть сприятиме йому»³⁵. Такі думки не пройшли повз увагу цензора — в статті було зроблено величезні купюри, хоча М. І. Семевський, який завжди прагнув уникати ускладнень з цензурним відомством, ще до цього усунув найбільш гострі місця³⁶.

Особливе обурення цензора викликало зауваження Костомарова, що «навіть чи в даний час будуть заперечувати проти того, що одних лише судових покарань і поліцейських перестрог недостатньо для того, щоб припинити українофільський рух», оскільки для цього «слід проникнути вглибину суспільного ґрунту»³⁷.

Слід вказати на те, що Костомаров звернувся до М. І. Семевського з проханням не ставити під статтею його прізвище. «Я не бажаю, — писав він, — щоб ця стаття була підписана моїм ім'ям не через боягузтво, а для того, щоб не гризли моє ім'я у пресі, а мені б не дозволялося огризатися, як це вже робилося раніше колись»³⁸. Однак після того, як цензура викинула третину змісту цієї праці, Костомаров відмовився від цієї думки і стаття з'явилася з його прізвищем.

³¹ Дмитриев С. С. Именословие русских исторических журналов // Русская литература.— 1967.— № 1.— С. 77—78.

³² Сымина Н. Г. Исторические документы на страницах «Русской Старины» в 70—80-х годах XIX в. // Исследование по отечественному источниковедению.— М.; Л., 1964.— С. 199—200.

³³ ІРЛІ АН СРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 210, арк. 3.

³⁴ Там же, ф. 265, оп. 1, спр. 24, арк. 210 зв.

³⁵ Русская Старина.— 1881.— Т. 30.— С. 331.

³⁶ ІРЛІ СРСР, ф. 265, оп. 1, спр. 25, арк. 178.

³⁷ Там же, арк. 182.

³⁸ Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 210, арк. 9.

Певна невдача з публікацією цієї статті, очевидно, вплинула на оцінку Костомаровим можливостей «Русской Старины» і тому надалі він вміщує в ній лише невеличкі напівбелетристичні нариси історичного характеру.

З іменем М. І. Костомарова пов'язані й перші успіхи щомісячного ілюстрованого історичного збірника «Древняя и Новая Россия», що виходив з 1 січня 1875 р. під редакцією С. М. Шубинського. Як свідчив сучасник, «багато читачів передплачували цей журнал тільки тому, що в ньому брав участь М. І. Костомаров»³⁹. Особливістю роботи історика у цьому виданні було те, що він писав за пропозицією головного редактора і, як правило, з приводу різних тогочасних подій. Так, на початку 70-х років з'явилася картина М. М. Ге «Петро I допитує царевича Олексія Петровича в Петергофі». Картина ця привернула увагу петербурзької публіки. Оскільки «Древняя и Новая Россия» була ілюстрованим журналом, С. М. Шубинський, «природно, забажав дати читачам знімок з картини Ге і запропонував Костомарову написати пояснювальний текст до картини»⁴⁰. Стаття історика «Царевич Олексій Петрович», опублікована у першій книзі збірника, сприяла його успіху.

Слідом за названою працею Костомаров публікує в цьому журналі монографічне дослідження з історії Росії першої половини XVIII ст. під назвою «Катерина Олексіївна, перша російська імператриця». Слід відзначити, що ця праця, з'явившись у «Древней и Новой России» замість забороненої цензурою статті Д. Л. Мордовцева «Граф О. Д. Дмитрієв-Мамонов»⁴¹, також викликала незадоволення контролюючого відомства. На думку цензора Ратинського, який доповідав на засіданні Петербурзького цензурного комітету, стаття Костомарова відзначалася «зневажливим описом життя Катерини I до воцелення на престол» і «надмірним захопленням описом стосунків між Петром I і Катериною I до 1711 року, коли вона ще не стала його дружиною»⁴². Лише законодавча постанова від 8 березня 1860 р., за якою, «щоб не заважати розвиткові вітчизняної історії», дозволялося «випускати будь-які відзиви» про осіб, які царювали в Росії до 1725 року», врятувала цю працю Костомарова від знищення цензурою, як було зроблено із статтею Мордовцева⁴³. Сам Костомаров у листі Шубинському так висловився з приводу цього інциденту: «Я гадаю, до моєї статті чіплялися не за те, що в ній написано, а задля того, чого в ній не було написано і що хотіли б у ній побачити. В ній не знайшли того ладану, якого я так не люблю»⁴⁴.

В наступні роки Костомаров умістив у «Древней и Новой России» ще два дослідження, що відносилися до того ж періоду історії⁴⁵. Обидві ці праці мали в основному популяризаторський характер і, на думку Д. О. Корсакова, який в той час підтримував з істориком дружні стосунки, «не відзначалися ретельністю вивчення джерел і писалися нашвидкоруч»⁴⁶.

Після відходу С. Шубинського в 1879 р. з посади редактора «Древняя и Новая Россия» у 1881 р. припинила своє існування. Характерно, що сучасники приписували невдачу журналу тому, що склад його співробітників, незважаючи на славні імена (С. М. Соловйов, Д. І. Іловайський, К. М. Бестужев-Рюмін та ін.), не підходив для видання, розра-

³⁹ Корсаков Д. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве // Вестник Европы.— 1906.— № 9.— С. 262.

⁴⁰ Там же.— С. 261.

⁴¹ Держ. публ. біб-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедрина.— Відділ рукописів, ф. 874, оп. 2, спр. 301 (далі — ДПБ, В. Р.).

⁴² ЦДІА СРСР, ф. 776, оп. 5, спр. 124, арк. 70.

⁴³ Там же, арк. 69 зв.

⁴⁴ ДПБ, В. Р., ф. 874, оп. 2, спр. 8, арк. 270 зв.

⁴⁵ Луи Петрович (Самодержец, видававший себя за Алексея, сына Петра I // Древняя и Новая Россия.— 1879.— № 2.— С. 89—96; Самодержавный отрок // Там же.— 1878.— № 1.— С. 5—58.

⁴⁶ Корсаков Д. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве.— С. 262.

хованого на широку публіку. Серед російських істориків другої половини 70-х років минулого століття «талановитим популяризатором був лише один Костомаров, інші почали вмішувати в щомісячнику Шубинського дуже поважні, але малоцікаві для публіки дослідження»⁴⁷.

Зазнавши невдачі з редагуванням «Древней и Новой России», С. М. Шубинський разом з О. С. Суворіним заснував новий історичний журнал під назвою «Исторический Вестник». Уже та обставина, що «Наполеон книжкової справи» мільонер Суворін погодився фінансувати це видання, багато говорило його сучасникам. До часу видання «Исторического Вестника» колишній ліберальний журналіст остаточно «повернув до націоналізму, шовінізму, до безпардонного лакейства перед тими, хто має владу»⁴⁸. Однак Шубинському вдалося схилити Суворіна до того, щоб запросити до «Исторического Вестника» істориків і літераторів, які мали в офіційних колах репутацію «неблагонадійних». Серед них був і М. І. Костомаров, який підтримував з Шубинським сталі стосунки і цінував його як редактора й знавця бібліографічних джерел⁴⁹.

Слід відзначити, що консервативний напрям «Исторического Вестника» був не до вподоби М. І. Костомарову. Особливо негативно він ставився до шовінізму й націоналізму Суворіна. Ще до заснування журналу історик вів з ним інтенсивну полеміку, дещо наївно намагаючись шляхом історико-теоретичних міркувань вплинути на позицію Суворіна в цьому питанні⁵⁰. Серйозні ускладнення з цих же питань виникли у Костомарова і з Шубинським. Особливе обурення в історика викликало зволікання з опублікуванням матеріалів з історії України, що траплялися у перші роки існування «Исторического Вестника». В одному з листів до Шубинського і Суворіна він писав: «Ви тікаєте від Південної Русі, як від біса. Не лише ви, багато хто уявив, що це провінціалізм якийсь, і у своїй столичній зарозумілості гадаєте, що всі на широкій Русі поділяють ваші погляди. Ви робите російську літературу співучасницею шкідливих інсинуацій Юзефовичів, Черткових, які відкривають якусь антиурядову небезпеку в тому, що у Південній Русі, паралельно з вами хочуть жити не лише матеріальним, а й духовним життям і працювати на науковій і літературній ниві над елементами свого місцевого життя»⁵¹. Великий лист закінчувався пересторогою: «Не відвертайтеся від Південної Русі, інакше вона відвернеться від вашого журналу. А від неї багато одержите і свіжих сил для роботи у вашому журналі, і читачів»⁵².

У «Историческом Вестнике» Костомаров згідно із своєю програмою друкує в основному історичну белетристику, невеликі статті з приводу історичних картин, які потребували роз'яснень історика-професіонала, а також відгуки на історичну літературу, що виходила. Безсумнівно, кращим твором Костомарова, надрукованим у журналі, була «Чернігівка. Бувальщина другої половини XVII ст.». Сюжет для оповідання історик запозичив із справи Малоросійського приказа, що в той час зберігався в Московському архіві юстиції. Цей твір дався історикові зовсім не легко. Саме тому він ним дуже дорожив. Свідченням цього є його лист редактору «Исторического Вестника» з приводу фінансового боку публікації «Чернігівки», в якому історик писав, що «будь-який інший твір готовий віддати за обумовлену раніше ціну, як віддавав попередні. Але «Чернігівку» — ні! Щоб написати її, мені необхідно було перед тим написати історичну монографію з історії Малоросії, та й не одну, а кілька монографій!»⁵³. Цікаво відзначити, що спочатку Костомаров хотів уміс-

⁴⁷ Корсаков Д. А. С. Н. Шубинский и «Древняя и Новая Россия».

⁴⁸ Ленін В. І. Кар'єра // Повне збір. творів.— Т. 22.— С. 44.

⁴⁹ ДПБ, В. Р., ф. 874, оп. 2, спр. 8, арк. 264.

⁵⁰ Центр. держ. арх. літ-ри та мистецтва СРСР, ф. 159, оп. 1, спр. 2017, арк. 1—26 (далі — ЦДАЛІМ СРСР).

⁵¹ ДПБ, В. Р., ф. 874, оп. 2, спр. 18, арк. 396 зв.

⁵² Там же, арк. 397.

⁵³ Там же, арк. 362.

тити оповідання в журналі українською мовою. Існувала навіть домовленість з цього приводу з редакцією, але Шубинський без згоди історика вирішив друкувати цей твір російською мовою, викликавши цим обурення Костомарова: «Я віддав вам «Чернігівку» з малоросійською мовою і згадки не було про те, щоб змінити її»⁵⁴. Однак під приводом можливості цензурного втручання Шубинському вдалося схилити історика дати згоду на публікацію твору російською мовою, щоправда пообіцявши, що «його улюблену «Чернігівку» буде видано малоросійською мовою після надрукування її в «Историческом Вестнике» російською»⁵⁵.

Не менш конфліктною виявилася ситуація з іншим твором М. І. Костомарова — «Скотський бунт». Шубинський після тривалих роздумів і консультацій із своїм патроном Суворіним не став друкувати цю працю в журналі. Він так пояснював причину цього Костомарову: «Я не такий проникливий, щоб вбачати зображення сучасних обставин у «Скотському бунті», — у цьому по суті безвинному і дуже милому плоді вашої фантазії. Але, безсумнівно, знайдеться дуже багато проникливих людей, які запідозрять у вашому жарті щось навіть більше, ніж памфлет, і, може статися, над вашою головою здійсниться через дрібниці не страшна, але неприємна буря»⁵⁶.

Слід відзначити, що, незважаючи на такого роду конфлікти з редакцією, Костомаров, як і раніше, залишався одним з найбільш шанованих і високооплачуваних авторів у «Историческом Вестнике». Практично кожна перша книга року незмінно відкривалася його твором.

З радістю зустрів М. І. Костомаров звістку про заснування у 1882 р. «Киевской Старини»⁵⁷. Журнал, що ставив собі за мету вивчення історії українського народу, безумовно, був дуже близький історичному, який присвятив цій справі чимало років свого життя. Саме тому редакція цього журналу мала бути впевнена в його активній участі у виданні. Ще під час підготовчих робіт, тільки одержавши дозвіл на видання «Киевской Старини», її редактор-видавець Ф. Г. Лебединцев запропонував Костомарову вмістити в перших номерах журналу його тільки що закінчену монографію «Мазепа», не без підстави вважаючи, що це відразу привернуло б увагу читацької аудиторії до журналу⁵⁸. Історик не міг прийняти цю пропозицію, оскільки вже уклав договір з «Русской Мыслью». Однак на майбутнє він пообіцяв брати активну участь у виданні. Вже у перший рік існування журналу Костомаров друкує в ньому ряд матеріалів⁵⁹. Велику послугу подав історик цьому журналу, публікуючи відгуки на нього в столичних, найбільш відомих органах друку, що сприяло підвищенню його престижу серед читачів. Слід відзначити, що книговидавці, такі, як наприклад Суворін, не вважали, що «провінційний журнал» вартий такої уваги, і якщо й надавали сторінки своїх видань для відгуків Костомарова, то лише зважаючи на його ім'я⁶⁰.

Протягом усіх перших років існування «Киевской Старини» Ф. Г. Лебединцев консультувався з Костомаровим з різних проблем, що з ними мала справу редакція, добираючи матеріали для публікації. Так, Лебединцев написав історичну з приводу причин своєї незгоди надрукувати українською мовою повість І. С. Нечуя-Левицького «Старосвітські

⁵⁴ Там же, арк. 397.

⁵⁵ ЦНБ АН УРСР, В. Р., ф. 22, спр. 309, арк. 1.

⁵⁶ Там же, спр. 306, арк. 1.

⁵⁷ Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова // Киевская Старина.— 1885.— Т. 12.— С. 227.

⁵⁸ Данилов В. Материалы для биографии Н. И. Костомарова // Украина.— 1907.— Т. 4.— С. 250.

⁵⁹ Костомаров Н. И. Поездка в Белую Церковь // Киевская Старина.— 1882.— № 5.— С. 241—246; Костомаров Н. И. Материалы для истории Колявщины или резни 1768 г. // Там же.— № 8.— С. 297—321; Костомаров Н. И. Относится ли песня о взятии Азова к событиям XI века? // Там же.— С. 362—368.

⁶⁰ ЦДАЛІМ СРСР, ф. 159, оп. 1, спр. 2017, арк. 26.

батьошки та матушки», посилаючись при цьому на те, що це відштовхне від журналу читачів, які не володіють мовою. М. І. Костомаров з обуренням засудив міркування редактора «Киевской Старины», відзначивши, що журнал повинен орієнтуватися на тих читачів, які виявляють ширший інтерес до історії українського народу, його мови і культури⁶¹.

Оскільки у журналу не було міцної матеріальної бази, М. І. Костомаров ще на початку його видання передбачав фінансові ускладнення. Щоб їх уникнути, він рекомендував «допустити на сторінки «Киевской Старины» також історичну белетристику, тільки з крайнім розбором і передбачливістю, так, щоб надруковане в журналі було рідкістю й служило патентом на художнє достоїнство і разом на значення для наукового знання»⁶². Втім, навіть реалізація цієї ідеї не могла істотно вплинути на фінансове становище «Киевской Старины», і трималася вона в основному завдяки ентузіазму її найбільш активних співробітників, які досить часто не вимагали ніякої винагороди за свою роботу. В окремих випадках таку безкорисливість виявляв і М. І. Костомаров. Проте історик фізично був уже невзможі реалізувати пропозицію Лебединцева — для розв'язання фінансових проблем журналу написати монографію «з останніх років Гетьманщини і вмістити її в «Киевской Старине» даром»⁶³.

Серед праць, опублікованих Костомаровим у цьому виданні, особливий інтерес становить критико-бібліографічний нарис «П. О. Куліш та його остання літературна діяльність»⁶⁴. Цей твір у своєму первісному варіанті містив свідчення про участь Куліша в Кирило-Мефодіївському товаристві. Однак через побоювання, що публікація викличе небажані для журналу наслідки, Костомаров сам запропонував редактору викреслити місця, що могли привернути увагу цензури⁶⁵.

В цілому співробітництво Костомарова в «Киевской Старине» відбувалося у досить сприятливій для видання формі. Сама участь у провідній органі друку автора, публікувати праці якого прагнули всі провідні історичні журнали Росії, безумовно, надавало йому ваги. Костомаров постійно виявляв до «Киевской Старины» особливий інтерес. «Чим більше вчитуєшся у ваш журнал, — писав він Ф. Г. Лебединцеву, — тим більше поважаєш його і прив'язуєшся до нього, в ньому немає нічого, що б можна було визнати лише баластом, тоді як в інших історичних виданнях баласту багато»⁶⁶.

Отже, слід констатувати, що співробітництво М. І. Костомарова в історичній періодичній пресі становить значну частину його творчого доробку в 60-ті — у першій половині 80-х років минулого століття. Безумовно, специфіка цього співробітництва позначалася на підході до написання ряду творів історика. Легкий доступ на сторінки провідних журналів того часу, величезний попит на історичні твори викликали у Костомарова величезну творчу плодовитість, яка так дивувала сучасників. Однак це явище мало й негативні наслідки. Так, ці праці за якістю стояли нижче тих, що писалися у 50-ті — 60-ті роки⁶⁷. Проте в кращих його творах, як і у попередніх, простежується той же підхід, прагнення зацікавити читача історією своєї Батьківщини. Як і раніше, в діяльності М. І. Костомарова того періоду видно наполегливу, самовіддану працю, щире прагнення служити народові, що так вигідно характеризує одного з найвизначніших вітчизняних істориків XIX століття.

Одержано 03.05.88

⁶¹ Там же, ф. 2430, оп. 1, спр. 1142, арк. 1.

⁶² Данилов В. Материалы для биографии Н. И. Костомарова.— С. 251.

⁶³ Там же.

⁶⁴ См.: Киевская Старина.— 1883.— Кн. 2.— С. 221—231.

⁶⁵ ІРЛІ АН СРСР, ф. 123, оп. 1, спр. 436, арк. 3.

⁶⁶ Данилов В. Материалы к биографии Н. И. Костомарова.— С. 261.

⁶⁷ Полевой П. Н. Историк-идеалист // Исторический Вестник.— 1891.— Т. 43.— С. 512; Корсаков Д. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве.— С. 262.

Освещается деятельность Н. И. Костомарова в различных периодических изданиях конца XIX в. Рассказывается об обстоятельствах публикации отдельных произведений писателя в журналах, о его непростых отношениях с издателями и критиками. Показана роль Н. И. Костомарова в превращении прессы в могучий способ распространения исторических идей и представлений.

І. О. Бетяр (Москва)

Створення ООН і США

Висвітлюються питання, пов'язані з формуванням громадської думки в США щодо розуміння необхідності створення Організації Об'єднаних Націй та напрямів її діяльності, відображено ряд нових аспектів передісторії виникнення ООН.

Звертаючись до передісторії участі США у створенні Організації Об'єднаних Націй і суспільно-політичного фону, під час якого відбулася ця подія, не можна не згадати про культурно-історичні традиції, що зумовили ставлення американців до зовнішнього світу. Протягом тривалого періоду — понад століття з моменту утворення — Сполучені Штати займали позицію певної віддаленості від іншого світу, що дістала назву «ізоляціонізм» (на практиці він завжди був різною мірою умовним). На противагу йому сформувався світогляд так званого «інтервенціонізму» (нерідко як його синонім вживається термін «інтернаціоналізм») ¹. Під гаслами останнього, що прикривав американську експансію, США не раз здійснювали збройне втручання у справи суверенних країн. Радянський дослідник М. М. Петровська вдало відзначила, що «в очах рядових американців в основі участі США у світових справах повинен був лежати захист справедливого світового порядку. Нормальний стан — це життя в мирі, й так і могли б існувати держави, якби інші держави чи їх лідери у своєму «невситимому прагненні до влади» чи з будь-якої іншої причини не розв'язували війн» ².

Саме необхідність дати відсіч агресії чи запобігти її можливості ставала для американців моральною основою для подолання «ізоляціонізму» та виходу США на світову арену. Як відзначав американський теоретик міжнародних відносин Дж. Спаньєр, «моральна відповідальність американців за долю нації диктувала періодичні повороти від ізоляціонізму до хрестових походів і назад» ³. Очевидно, що ізоляціонізм не міг бути підставою для дій США як одного з організаторів універсальної міжнародної організації.

Сполучені Штати стали учасниками міжнародних міжурядових організацій (Міжнародна організація праці (МОП) та ін.) у 30-ті роки. До того США відіграли провідну роль у скликанні та проведенні Паризької мирної конференції, де було підведено підсумки першої світової війни і утворено Лігу націй. Як відомо, через протидію конгресу, в якому переважали ізоляціоністські настрої, Вашингтон не підтвердив своєї участі у цій організації.

Удар, що його завдала японська палубна авіація по кораблях військово-морської бази США Пірл-Харбор 7 грудня 1941 р., і початок

¹ Петровская М. М. В ответ на вызов века: Перемены в массовом сознании американцев.— М., 1988.— С. 21; Малашенко М. Е. США: в поисках «консенсуса». Внешнеполитические ориентации в американском массовом сознании.— М., 1988.— С. 20.

² Петровская М. М. Американское массовое сознание и милитаризм // МЭ и МО.— 1989.— № 1.— С. 31.

³ Spanier J. American Foreign Policy Since World War II.— New York, 1980.— P. 12.

після цього війни на Тихому океані схвилював американську громадськість. Цією атакою, як зазначав сенатор Ванденберг, «закінчився ізоляціонізм для кожного реаліста»⁴. Крім нападу на Пірл-Харбор, іншою подією, що радикально вплинула на остаточну відмову американців від ізоляціонізму, було падіння Франції в червні 1940 р. (і реальна загроза з боку агресора Англії). «Відтоді США не тільки активно співробітничать з Великобританією і потім вступають у другу світову війну, а й починають створювати військові союзи...»⁵.

Першим кроком Заходу на шляху до ідеологічного забезпечення єдиного антифашистського фронту стала розробка Атлантичної хартії, обнародованої 14 серпня 1941 р. У цьому документі були сформульовані цілі та принципи, якими керувалися у війні США та Великобританія, а також визначався їх підхід до післявоєнного устрою світу.

В Хартії підкреслювалося, що «...ніякий майбутній мир не може бути збережений, якщо держави, які загрожують чи можуть загрозувати агресією за межами своїх кордонів, будуть продовжувати користуватися сухопутним, морським та повітряним озброєнням...». Англія та Сполучені Штати Америки будуть також допомагати і сприяти будь-яким іншим заходам, «які полегшать миролюбним народам визволення від тягара озброєнь»⁶.

На думку американського політолога А. Раппарта, Рузвельт виявив надмірну обережність, коли не включив до Хартії конкретних пропозицій про створення для цієї мети відповідної організації. Мотиви президента зрозуміти було не важко, враховуючи тривалу історію його боротьби з ізоляціоністами у початковий період другої світової війни. Однак, зазначає Раппарт, в той момент «у США вже піднялася хвиля громадської думки на користь створення асоціації для врегулювання питань міжнародного життя та усунення війни як засобу розв'язання суперечок»⁷.

Разом з тим не можна недооцінювати той факт, що окремі положення та ідеї, які містяться в Атлантичній хартії, вплинули на формулювання основоположних принципів ООН. У декларації від 24 вересня 1941 р. Радянський уряд висловив свою згоду з основними принципами цього документа.

Очевидно, що ідея створення всеохоплюючої міжнародної організації, з одного боку, підкріплювалася конкретними акціями різнопланового радянсько-американського співробітництва у ході війни. З іншого, — війна призвела до значних зрушень в уявленнях американців про Радянський Союз, що також надавало реалізму ідеї можливого продовження співробітництва і в наступні роки, здійснення якого вимагало відповідних організаційних форм. Дані різних опитувань громадської думки, що проводилися у США до війни, свідчили про «стримане, таке, що межує з настороженістю», ставлення більшості американців до Союзу РСР, недовіря до нього⁸. Буржуазна пропаганда змальовувала однозначно негативно внутрішню та зовнішню політику СРСР, широко використовуючи притаманні «сталінському тоталітаризму» реалії. Говорячи про їх сприймання американцями, професор Мерілендського університету (США) Дж. Квестор підкреслив, що вони «розглядалися як серйозна загроза, а не просто явища, яких слід уникати...»⁹. Однак «протягом двох років з моменту німецького вторгнення в Росію американська громадська думка еволюціонувала від підозрілості щодо Росії

⁴ The Private Papers of Senator Vandenberg.—Ed. by A. Vandenberg Jr.—Boston, 1952.—Р. 1.

⁵ Петровская М. М. В ответ на вызов века.—С. 22.

⁶ Цит за: Рузвельт Э. Его глазами.—М., 1947.—С. 58—59.

⁷ Раппарт А. A History of American Diplomacy.—New York, 1975.—Р. 368.

⁸ Петровская М. М. В ответ на вызов века.—С. 99.

⁹ Quester G. American Foreign Policy: The Lost Consensus.—New York, 1982.—Р. 138.

до вдячності за російський вклад у наближення перемоги та впевненості у можливість майбутніх радянсько-американських відносин»¹⁰.

Із зміцненням союзницьких відносин у ході війни в США виникає ряд груп та організацій, що виступили на підтримку ідеї нової міжнародної організації. Особливо активними у цьому плані стали Комісія по вивченню Організації світу, Асоціація зовнішньої політики, Рада за перемогу миру, Жіночий комітет дій за перемогу і тривалий мир (до останнього увійшли представники Американської університетської асоціації жінок, Загальної федерації жіночих клубів, Ліги жінок-виборців та інших національних жіночих організацій). У 1943 р. «Асоціація Ліги націй» була перетворена на «Асоціацію Об'єднаних Націй». Значну роботу з громадськості проводили релігійні організації, насамперед Федеральна рада церков. Рядовий церковний діяч — пресвітеріанин Дж. Ф. Даллес, пізніше держсекретар в адміністрації Д. Ейзенхауера, вперше став відомим у національному масштабі як голова Комісії по вивченню основ справедливого і тривалого миру, що діяла під егідою Федеральної ради церков¹¹.

Багато представників адміністрації також вели активну роботу по орієнтації громадської думки на користь створення нової міжнародної організації. Хоча Ф. Д. Рузвельт уникав виступів з цього приводу, пам'ятаючи поразку В. Вільсона*, віце-президент Г. Уоллес активно підтримував «інтернаціоналістів».

Разом з тим не все було однозначне. Складність та суперечливість думок наочно простежується при аналізі проходження в конгресі США законопроектів, зв'язаних з відходом від політики ізоляціонізму, і особливо законопроекту, відомого як резолюція Б2×2, названої так за прізвищами її авторів і яка порушувала питання американської участі у післявоєнній організації по збереженню миру. В березні 1943 р. Дж. Болл, сенатор від штату Міннесота, вніс на розгляд конгресу проект цієї резолюції. Однак її проходження було затримано головою комітету з іноземних справ Т. Коннелі (Техас) на прохання президента Рузвельта. Це було викликано тим, що у квітні 1943 р. опитування членів сенату, проведене агентством Ассошіейтед прес, показало: тільки 24 сенатори підтримують ідею міжнародної організації, 32 — проти і 40 — ще не визначилися у даному питанні¹². Щодо американської громадськості, то вона йшла набагато попереду своїх законодавців у позитивному підході до резолюції Б2×2. Згідно з дослідженням, проведеним інститутом Геллапа наступного місяця, 74% опитаних підтримували ідею вступу США до міжнародних організацій¹³.

У той час як рішення стосовно резолюції Б2×2 відкладалося, палата представників за пропозицією Дж. Фулбрайта (Арканзас) 360 головами проти 29 схвалила іншу резолюцію, яка закликала США надати підтримку міжнародній організації, що мала своєю метою збереження миру. Багато років потому у бесіді з Ліндою Фазуло — автором книги «Представляючи Америку» Фулбрайт так пояснив свої мотиви: «Я хотів, щоб резолюція була обговореною поки ще йшла війна, щоб члени палати представників, голосуючи за неї, усвідомлювали, наскільки жакливою і руйнівною є війна»¹⁴.

Незважаючи на зрослий тиск громадськості, хитання у сенаті продовжувалися. Замість того щоб схвалити резолюцію Б2×2 чи резолюцію Фулбрайта, цей парламентський орган прийняв до розгляду цілком

¹⁰ Levering R. The Public and American Foreign Policy. 1918—1978.— New York, 1978.— P. 85.

¹¹ Ibid.— P. 87.

* Мається на увазі «конституційний конфлікт» між «батьком Ліги націй» президентом Вудро Вільсоном та сенаторами США, в результаті якого сенат відмовився ратифікувати Версальський договір у березні 1919 р.

¹² The New York Times.— 1943.— 19 Apr.

¹³ Ibid.— 1943.— 2 May.

¹⁴ Fasulo L. Representing America.— New York, 1984.— P. 3.

нову пропозицію (Коннелі), яка підтримувала ідею співробітництва США з іншими державами через якусь «міжнародну владу». Пропозиція не містила жодних специфічних деталей щодо шляхів та форм співробітництва або ж застосування санкцій. Врешті-решт ця резолюція була прийнята 5 листопада 1943 р. 88 голосами проти 5¹⁵. І все ж, при всіх недоліках, декларація на підтримку міжнародної організації, що виступала б за усунення загрози війни та збереження миру, відбивала думку американської громадськості.

Початковий момент практичної діяльності по створенню міжнародної організації, згідно із загальноприйнятою точкою зору, припадає на Московську конференцію міністрів закордонних справ СРСР, США та Великобританії, що відбулася 19—30 жовтня 1943 р. Радянський дослідник О. О. Рошин підкреслює, що наголос на питаннях створення післявоєнної організації безпеки і співробітництва на конференції зробили Сполучені Штати¹⁶.

В останній день роботи конференції було прийнято декларацію СРСР, США, Англії та Китаю про загальну безпеку. Її учасники визнали «необхідність заснування в якомога найкоротший строк міжнародної організації для підтримання миру та безпеки, заснованої на принципі суверенної рівності всіх миролюбних держав, членами якої можуть бути всі такі держави — великі й малі»¹⁷. Декларація Московської конференції мала історичне значення: в ній проголошувалися найважливіші принципи майбутньої Організації Об'єднаних Націй.

На Тегеранській конференції лідерів трьох союзних держав питання про створення міжнародної організації у післявоєнний період було порушене президентом США у бесіді з главою Радянського уряду 29 листопада 1943 р. Викладаючи свій погляд на устрій такої організації, Ф. Д. Рузвельт підкреслив, що вона не повинна бути схожою з Лігою націй, маючи на увазі, що остання була, по суті, інструментом англо-французької політики. Президент висловив думку про структуру майбутньої організації, яка повинна мати 3 органи: 1) «поліцейський комітет» з 4 країн; 2) виконавчий комітет, що розглядає всі проблеми, крім військових; 3) загальний орган, у якому «кожна країна може висловити свої міркування»¹⁸. Як зазначав А. Гарріман, ідея президента знайшла схвалення Сталіна, який 1 грудня погодився з Рузвельтом у тому, що «організація повинна бути не регіональною, а світовою»¹⁹.

Результатом конференції трьох держав з питання Міжнародної Організації Безпеки в Думбартон-Оксі (21 серпня — 28 вересня 1944 р.), як зазначалося в опублікованій спільній заяві, було те, що сторони дійшли «значною мірою до згоди про рекомендації з питання загального плану організації і, зокрема, щодо механізму, необхідного для підтримання миру і безпеки»²⁰. Президент Рузвельт висловив задоволення підсумками конференції, учасники якої досягли так багато у пошуках підходів до такого складного питання у досить короткий час. «Тепер ми знаємо, — підкреслив він, — як необхідна миролюбним народам така організація. Нам відомий дух єдності, який буде потрібний для її збереження»²¹. З оцінками президента солідаризувалася переважна більшість американських засобів масової інформації.

Результати переговорів у Думбартон-Оксі були обнародовані напередодні президентських виборів 1944 р. і стали одним з елементів ви-

¹⁵ Congressional Record.— 1943.— P. 7728—7729, 9222.

¹⁶ Рошин А. А. Послевоенное урегулирование в Европе.— М., 1984.— С. 20.

¹⁷ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны. Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании: Сб. документов.— М., 1978.— Т. 1.— С. 347.

¹⁸ Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании. 28 нояб.— 1 дек. 1943 г.: Сб. документов.— М., 1978.— Т. 2.— С. 116.

¹⁹ Harriman A. and Abel E. Special Envoy to Churchill and Stalin: 1941—1946.— New York, 1975.— P. 269.

²⁰ Цит. за: Бережков В. М. Страницы дипломатической истории.— М., 1987.— С. 435.

борчої кампанії Рузвельта, чие ім'я тепер вже відкрито зв'язувалося з ідеєю створення міжнародної організації. Популяризація цієї ідеї знаходила розуміння у значній частини американської громадськості, ставала одним з вузлових питань передвиборної кампанії.

Разом з тим ізоляціоністи намагалися протидіяти створенню міжнародної організації. Так, сенатор Уілер вніс резолюцію, яка, у разі її прийняття сенатом, могла б ефективно блокувати участь США у будь-якій міжнародній організації, що виступала за мир.

За таких умов на поведінку виборців вплинув той факт, що у разі перемоги республіканців «керівні посади у деяких досить важливих комітетах конгресу перейшли б до крайніх ізоляціоністів типу Джонсона і Фіша»²¹. Звичайно, поразка Томаса Дьюї, кандидата від республіканської партії, пояснюється не тільки цими причинами. Проте факт залишається фактом. Рузвельт одержав 432 голоси виборщиків, тоді як Дьюї — всього 99. Значною мірою ця тенденція виявилася і під час виборів у конгрес того ж 1944 р. Майже всі кандидати, що виступали проти створення міжнародної організації або ж не захотіли висловитися на її підтримку, зазнали поразки. В комплексі з поразкою Дьюї, вибори являли собою свого роду мандат на користь міжнародної організації²².

В Думбартон-Оксі сторони не дійшли згоди по двох важливих питаннях: про процедуру голосування в Раді Безпеки та про учасників установчого форуму Об'єднаних Націй. На Кримській конференції (Ялта, 4—11 лютого 1945 р.) її учасники вирішили, що наступна конференція по підготовці остаточного тексту Статуту ООН буде скликана у м. Сан-Франціско 25 квітня 1945 р. З метою досягнення якомога швидшого розв'язання усіх проблем, пов'язаних з Статутом, радянська делегація визнала за можливе прийняти запропоновану Рузвельтом формулу про принцип однаковості у Раді Безпеки. «Досягнення домовленості з цього питання мало принципове значення — воно проголошувало необхідність співробітництва між головними державами антигітлерівської коаліції в ООН», — підкреслює відомий радянський дипломат і історик В. Л. Ізраєлян²³.

В ході розв'язання питань тактичного та військово-стратегічного характеру на міжнародних форумах країн — учасників антигітлерівської коаліції відбувалося становлення якісно нового підходу до системи міжнародних відносин, закладався фундамент тривалого співробітництва. Характерно, що в документах цих міжнародних форумів містилися прями апеляції до громадської думки. Американський дослідник Р. Леверінг дійшов обгрунтованого висновку: прихильники ідеї створення міжнародної організації змогли добитися того, що «протягом усієї війни громадська думка була на їх боці»²⁴. Ідею приєднання США до такої організації підтримували у 1942 р. 68, в 1943 р. — 70, а в 1944 р. — 72% американців²⁵. Опитування, проведене інститутом Геллапа у квітні 1945 р. В Новій Англії, східно-центральної, західно-центральної, південній та західній частинах США, показало, що від 81 до 85% населення підтримувало участь Сполучених Штатів у діяльності міжнародної організації, що виступатиме за збереження миру²⁶.

Участь США у створенні ООН на конференції у Сан-Франціско, незважаючи на відверте прагнення Г. Трумена до зміни зовнішньополітичних пріоритетів, переходу від співробітництва з СРСР до конфронтації,

²¹ Там же.— С. 436.

²² Gunther J. Roosevelt in Retrospect: A Profile in History. — New York, 1950.— P. 351.

²³ Divine R. Second Chance.— New York, 1967.— P. 241.

²⁴ Израэлян В. Л. Дипломатия в годы войны.— 1941—1945.— М., 1985.— С. 341.

²⁵ Levering R. The Public and American Foreign Policy. 1918—1978.— P. 88.

²⁶ Ibid.

²⁷ Galluo Opinion Poll. Index.— 1945.— Apr.

стала результатом могутнього імпульсу, який було надано політиці Білого дому Рузвельтівською спадщиною. За всієї суперечливості та іноді непослідовності курсу Ф. Д. Рузвельта, який сформувався у ході спільної боротьби проти фашизму деякою мірою відповідав тому, що ми розуміємо тепер під поняттям «нове політичне мислення». У своєму знаменитому виступі в конгресі 1 березня 1945 р. президент проголосив «кінець системи односторонніх дій, замкнених блоків, сфер впливу, балансу сил та всіх інших подібних методів». Радянський учений В. Л. Мальков цілком справедливо зазначає, що це не були просто «роздуми про цілі зовнішньої політики США у світі, який стоїть на порозі кардинальних змін революційного характеру. Вони були ще й попередженням проти століттями культивованої сліпої спокуси, вдаючись до сили та військово-блокової політики, розв'язувати міжнародні конфлікти без урахування інтересів світового співтовариства в цілому»²⁸.

Настрої на підтримку такого підходу до міжнародних справ, що відповідали спадщині Ялти, одержали широке розповсюдження в Сполучених Штатах весною 1945 р. Як визнавав пізніше держсекретар Дж. Бірнс, надії американського народу на продовження американо-радянського співробітництва «були величезними, виникло б розчарування, якщо не обурення, спробуй ми не працювати спільно з росіянами»²⁹. 26 травня 1945 р. заступник держсекретаря А. Макліш виступив зі спеціальним радіозверненням для спростування тези про «неминучий конфлікт», який нібито наближається. Перефразовуючи відомий рузвельтський вислів, він заявив: «Основа підозр не більш солідна, ніж самі підозри». Дві нації довели, підкреслив заступник держсекретаря, можливість співробітництва в розв'язанні важких військових проблем, «їх життєві інтереси не вступають у конфлікт у жодній точці земної кулі»³⁰. Не випадково Г. Трумен постійно апелював до «духу Ялти» як у процесі підготовки конференції в Сан-Франціско, так й у зверненні 26 червня до її учасників з приводу підписання Статуту ООН. Однак справжні прагнення президента — до встановлення «миру по-американському», а не до дійсної реалізації ідеї рівноправного співробітництва — демонстрували часті згадування конституції США як джерела ідей Статуту ООН³¹. Трумен не встояв перед спокусою зробити наголос на односторонніх силових акціях, незважаючи на те, що у той час американці ставилися доброзичливо до створюваної міжнародної організації.

Уже в ході конференції в Сан-Франціско опитування громадськості показало: 71% населення США висловили думку, що, незважаючи на існуючі розбіжності між делегаціями «великої трійки», міжнародна організація може бути створена, а 62% — що вона буде створена³². Опитування, проведене організацією Ропера у червні 1945 р. показало, що 64% американців вважали: завдяки зростаючому міжнародному співробітництву можна уникнути глобальної війни³³.

Після підписання 50 державами у червні 1945 р. Статуту ООН — нової міжнародної організації — американська сторона подала його в сенат для ратифікації. Опитування, проведене інститутом Геллапа в кінці червня 1945 р., показало: громадськість США виступає за ратифікацію у співвідношенні 20:1³⁴. Врешті-решт Статут було схвалено у сенаті 89 голосами проти 2³⁵. У той період в Сполучених Штатах практич-

²⁸ Мальков В. Л. Франклин Рузвельт: Проблемы внутренней политики и дипломатии. — М., 1988. — С. 301. — С. 107.

²⁹ Вугнес J. All in the One Lifetime. — New York, 1958. — P. 389.

³⁰ The New York Times. — 1945. — 27 May.

³¹ Truman H. Year of Decisions: 1945. Memoirs. — Vol. I. — New York, 1965. — P. 303, 322—323.

³² Department of State. American Opinion Report. — 1945. — 9 June.

³³ Fortune. — 1945. — June. — P. 266, 269, 271.

³⁴ Gati T. The US, the UN and the Management of the Global Change. — New York; London, 1983. — P. 294.

³⁵ Fasulo L. Representing America. — P. 5.

но не було опозиції ратифікації Статуту ООН. Засоби масової інформації, за винятком крайніх правих, також однозначно виступили на його підтримку. Ратифікація викликала значну кількість публікацій, у яких віталися і схвалювалися положення цього документа. «Голосування переважною більшістю на користь Статуту відображає серце і совість Америки»³⁶, — так високопарно писала з цього приводу газета «Атланта Констіт्यूшн». Довір'я американців до Організації Об'єднаних Націй як інструмента миру досягло свого апогею.

ООН користувалася загальною підтримкою і визнанням тільки не тривалий час, у перші місяці після її створення³⁷. У чому причина того, що ООН практично відразу опинилася у стані кризи, яка дала змогу їй тільки лічені рази виконувати своє високе призначення? Відповідь на це питання давалася найрізноманітніша, причому критерієм висувалася роль, що покладалася на «інструмент міжнародного співробітництва» лідерами держав, що належали до двох різних суспільно-політичних систем.

Радянська пропаганда безспідставно звинувачувала США — лідера капіталістичного світу — в прагненні використати ООН як інструмент реалізації своїх глобальних зазіхань. Захід, з свого боку, твердив: СРСР та його союзники й не збиралися керуватися принципами ООН, паралізували її діяльність як засобу підтримання миру, використали її як прикриття «всесвітньої комуністичної змови».

Зрозуміло, що під цими ідеологічними ярликами приховувалися реальні риси ставлення провідних держав двох систем до ООН. Та все ж коріння кризи міжнародної організації слід шукати у виникненні після другої світової війни «біполярного світу». США надто пішли вперед порівняно з іншими капіталістичними державами, збільшили свою могутність до масштабів дійсно глобальних. Значно зросла й роль Радянського Союзу на міжнародній арені. Домінування такої біполярності не могло не вплинути найгіршим чином на ООН, в основу якої закладався принцип рівності всіх держав — членів організації.

Проте той факт, що тривалі періоди конфронтації (аж до розв'язання збройних конфліктів між державами — членами), що змінювалися лише короткими періодами конструктивних відносин, не призвели до самоліквідації ООН, однозначно свідчить: у неї було закладено міцний фундамент цілей та принципів, які відповідають інтересам народів світу.

Одержано 16.10.89

Освещаются вопросы, связанные с формированием общественного мнения в США в отношении понимания необходимости создания Организации Объединенных Наций и направлений ее деятельности, отражен ряд новых аспектов предистории возникновения ООН.

³⁶ Atlanta Constitution.— 1945.— 9 Aug.

³⁷ Д ж о н а Д ж. У ООН свои проблемы // Междунар. жизнь.— 1987.— № 10.— С. 107.

М. В. Коваль (Київ)

Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945—1955 рр.)

Автор розповідає про те, як після війни відбудовувалося народне господарство Української РСР, як долалися величезні труднощі на цьому шляху, як розвивалися література та мистецтво. Мова також іде про участь УРСР у зовнішньополітичній діяльності СРСР.

У надзвичайно важких і несприятливих умовах відбувався процес повернення країни й радянських людей до мирного життя. Страхітливі рани війни давалися взнаки повсюди. Від рук фашистських окупантів загинули близько 6 млн. синів і дочок лише українського народу — робітників, колгоспників, інтелігентів¹. Незмірних втрат зазнало народне господарство, було зруйновано чимало міст та сіл. Рекомендуємо вчителю навести цифрові дані про збитки УРСР від окупації.

Здавалося, що повна відбудова промисловості й сільського господарства — справа багатьох десятиріч і що СРСР за цей час неминуче втратить статус великої держави, потрапить у залежність від розвинутих капіталістичних країн. Але радянський народ, який у виснажливій і кровопролитній війні здобув всесвітньо-історичну Перемогу, був сповнений рішучості не пошкодувати коштів і зусиль для якомога швидшого відродження.

Складний і суперечливий процес повернення до мирного життя й подолання труднощів повоєнного часу спрямовувала провідна політична сила суспільства — Комуністична партія. Відновили свою роботу органи Радянської влади. Водночас було скасовано органи управління, що працювали в період війни. Відбувалася реорганізація системи управління промисловістю та сільським господарством. Відповідно до умов мирного часу відновлювався нормальний трудовий режим на підприємствах та в установах, 8-годинний робочий день, профспілкові відпустки робітників і службовців, ліквідовувалася наднормова неоплачувана праця. Ще до завершення Великої Вітчизняної війни розпочався процес переведення економіки на виробництво мирної продукції.

У розв'язанні цього завдання особливу роль відіграла матеріально-технічна допомога визволеним від окупації районам з боку всіх народів Радянської країни. Металургійний комбінат «Запоріжсталь», наприклад, відбудовували 57 підприємств багатьох міст СРСР й 30 тис. чол., які приїхали з різних республік². Це ж можна сказати й про паливно-енергетичну базу, машинобудування, харчову та легку промисловість. На кінець 1946 р. процес перебудови економіки в основному був завершений.

Успіх відродження залежав від вирішення проблеми робочої сили. При загальному зменшенні чисельності населення УРСР на третину значно зменшилася маса його працездатної частини. Кількість робітників і службовців у 1945 р. (порівняно з 1940 р.) скоротилася на 1/3³. Деструктивних змін зазнав склад робітничого класу.

¹ Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 4-е.— Киев, 1977. — С. 584.

² Рабочий класс Украинской ССР: Традиции и современность. — К., 1986. — С. 161.

³ Народне господарство Української РСР: Стат. збірник.— К., 1957.— С. 386.

Органи влади вживали енергійних заходів, щоб забезпечити народне господарство необхідними кадрами. Тисячі робітників та спеціалістів поверталися з евакуації і ставали до праці. Важливе народногосподарське значення мала демобілізація з лав Збройних Сил та повернення в республіку 2,2 млн. колишніх воїнів⁴. На Батьківщину почали приїжджати люди, примусово вивезені фашистами до Німеччини, а також військовополонені. У перші повоєнні роки широко здійснювалися трудові мобілізації робочої сили для використання її на відбудовних роботах. Крім того, чимало трудівників для різних галузей промисловості було підготовлено в системі ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського навчання, а також безпосередньо на виробництві. Завдяки цьому вже у той час надзвичайно складну проблему робочої сили в цілому було вирішено. Основну увагу комуністи республіки приділили питанням відбудови й дальшого розвитку народного господарства у ході виконання п'ятирічок, підвищення життєвого та культурного рівня трудящих.

У перші післявоєнні роки парторганізацію України очолював М. С. Хрущов, якому судилося залишити значний і помітний слід у радянській історії. Оцінюючи його життя й діяльність, учитель має наголосити, що він як енергійний та цілеспрямований партійний керівник користувався авторитетом серед населення, багато зробив у післявоєнні роки для відбудови господарства, налагодження життя суспільства.

В жовтні 1952 р. у Москві відбувся XIX з'їзд Комунистичної партії, який затвердив п'ятирічний план розвитку народного господарства. На ньому ВКП(б) було перейменовано в Комунистичну партію Радянського Союзу — КПРС. КП(б)У дістала назву — Комунистична партія України. На той час Президія Верховної Ради республіки прийняла укази про державні герб, прапор та гімн УРСР.

У складній обстановці розв'язувалися соціально-економічні й політичні завдання в західних областях України. Використовуючи неписьменність, культурну відсталість переважної частини населення, українські націоналісти намагалися втягнути його у братовбивчу авантюру, підбурити проти Радянської влади. Проте трудящі у своїй масі не підтримали їх.

В ході уроку необхідно наголосити, що у важкі повоєнні роки, переборюючи незліченні труднощі, Комунистична партія й Радянська держава робили все можливе, щоб спрямувати наявні ресурси на задоволення потреб народу. При цьому вони враховували те, що за роки війни і фашистської окупації радянські люди зазнали страшних втрат, бідували, були пограбовані фашистами. Багато хто з них залишився без житла.

Певному поліпшенню народного добробуту сприяли збільшення реальних доходів шляхом підвищення робітникам і службовцям заробітної плати на третину, зниження та відміна податків — для різних категорій населення, зокрема інвалідів війни. В грудні 1947 р. відбулася довгоочікувана подія — Радянський уряд скасував карткову систему на продовольчі та промислові товари, здійснив грошову реформу.

Проте незадовільною, навіть нижчою, ніж до війни, залишалася оплата праці колгоспників. Для багатьох колгоспів були притаманні відсталі форми ведення господарства, застосування занижених норм виробітку. У зв'язку з цим дедалі більшого значення набували підсобні господарства, якими користувалися селяни. Жителі міст займалися городництвом. І це серйозно підтримало радянських людей у перші повоєнні роки.

Великого розмаху набрало житлове будівництво в містах. Успішно втілювався в життя, наприклад, генеральний план реконструкції та дальшого розвитку столиці України — Києва. Значна увага приділялася благоустрою населених пунктів: розширювалася водогінна система, здій-

⁴ Очерки истории Коммунистической партии Украины.— С. 586.

снювалася газифікація 24 міст, чому сприяло спорудження газопроводу Дашава—Київ, зростала мережа кінотеатрів тощо⁵.

Яскравою сторінкою історії робітничого класу республіки були відбудова та розвиток Донецького басейну, де у 40-і роки стали до ладу майже 130 шахт, а згодом — ще 60. Успішно відбудовувалася металургійна промисловість півдня України. Нові виробничі потужності були введені в дію на таких гігантах загальносоюзного значення, як «Запоріжсталь», «Азовсталь», завод ім. Г. І. Петровського й ін.

Свою продукцію давали країні Ворошиловградський паровозобудівний завод ім. Жовтневої революції, Харківський тракторний завод ім. Серго Орджонікідзе, Запорізький трансформаторний та ін. У 40 — 50-ті роки засновано нові галузі промисловості — автомобілебудівна, телерадіотехнічна та ін. У різні райони Радянського Союзу і за кордон надходили літаки АН-2, зроблені на Київському авіаційному заводі, самоскиди ЛАЗ-93 — на Одеському автоскладальному. Нарощували потужність легка, харчова, місцева й будівельна галузі соціалістичної індустрії. Загалом в Українській РСР на середину 50-х років промислове виробництво зросло у порівнянні з довоєнним рівнем за всіма показниками.

Успішний хід відбудови народного господарства в республіці забезпечив необхідні матеріально-технічні передумови для індустріалізації відсталих в економічному відношенні західноукраїнських областей. Поряд з удосконаленням традиційних для краю галузей промисловості (нафтогазової, лісообробної) величезні кошти вкладалися у розвиток нових, найбільш перспективних — машинобудування, приладобудування, електроніки, автомобілебудування тощо.

Особливу активність й ініціативу виявив робітничий клас. Люди працювали вдень і вночі, не рахуючись ані з часом, ані з утомою. Перед вела молодь. Вона створювала комсомольсько-молодіжні бригади ударної праці. Жити доводилося в непристосованих для цього приміщеннях, де були відсутні будь-які елементарні зручності.

Із справжнім трудовим ентузіазмом працювали робітники — комуністи та комсомольці. Прикладом для тисяч з них стали сталевари Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. Петровського І. М. Невчас і Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча М. Є. Кучерін. Вони були нагороджені орденом Леніна за те, що виступили ініціаторами скорочення строків виплавки сталі й підвищення продуктивності праці в сталеварінні. Далеко за межами республіки були відомі патріотичні почини таких майстрів швидкісного видобутку вугілля, як Г. І. Запорожець, П. Ю. Синяговський, І. Т. Валігура, І. І. Бридько.

На початку 50-х років у промисловості розгорнувся рух за випуск продукції високої якості. Одним з його ініціаторів виступив токар-новатор Харківського турбогенераторного заводу ім. С. М. Кірова К. С. Кисляков. Він створив так звану наскрізну бригаду, завданням якої було виготовляти продукцію тільки відмінної якості. У 1953 р. на заводі діяли близько 100 таких колективів, де працювали майже 2 тис. робітників.

Приклад кращих наслідували мільйони трудівників. Щиро вірячи в ідеали соціалізму, вони прагнули зробити все, що могли, для піднесення ефективності виробництва. Однак певною мірою використати соціалістичне змагання заважали такі перешкоди, як формалізм, оковамилювання, нехтування принципу гласності у справі його організації.

Певну увагу вчителю необхідно приділити характеристиці стану сільського господарства, яке на початку четвертої п'ятирічки залишалося в тяжкому стані. Не вистачало тоді не тільки придатних для роботи тракторів, комбайнів, автомашин, а й навіть найпростіших сільськогосподарських знарядь і тягла. Багато земель за час війни було занедбано,

⁵ Рибалко І. К., Довгопол В. М. Історія Української РСР. Епоха соціалізму.— К., 1982.— С. 434.

зменшилося поголів'я у тваринництві, бракувало кваліфікованих спеціалістів. Жінка-колгоспниця була основною силою сільськогосподарського виробництва. Хоча на кінець 1945 р. посівні площі й були дещо розширені, Україна змогла продати державі зерна на третину менше, ніж до війни⁶. Ресурси села, сільгоспартілей були мізерними. Це далось взнаки, коли в 1946 р. сталася посуха. Розпочався голод, який охопив мільйони людей у селах та містах республіки. Принаймні 800 тис. з них загинули.

Було вирішено приділити посилену увагу сільському господарству. Асигнування коштів на цю галузь економіки збільшувалося. Особливий наголос був зроблений на необхідності розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства, збільшення виробництва мінеральних добрив. Розширювалася мережа підприємств, де вироблялися сільськогосподарські машини. Водночас там освоювалися нові зразки техніки. Вже у роки четвертої п'ятирічки таку вкрай необхідну продукцію випускали заводи «Серп і молот» у Харкові, «Червона зірка» в Кіровограді, ім. Жовтневої революції в Одесі й ін. Більш серйозну увагу було звернуто на електрифікацію села.

Перше повоєнне п'ятиріччя характеризувалося збільшенням чисельності сільського населення, в тому числі працездатного, у колгоспах. Місцеві парторганізації зробили чимало для створення таких умов, щоб праця трудівників села була продуктивною. Працювати їм доводилося у дуже несприятливих умовах, коли не вистачало технічних засобів, посівного матеріалу. Низькою була оплата праці. Але люди розуміли всю складність обстановки. Свої зусилля вони зосереджували насамперед на піднесенні культури землеробства, підвищенні врожайності.

Ширшали й урізноманітнювалися трудові контакти та шефська взаємодопомога між працівниками сільського господарства України й інших республік, що виникли та розвинулися ще у довоєнний час. В умовах післявоєнних нестатків зв'язки між селами Київської та Волинської областей, з одного боку, і Московської — з другого, між колгоспниками Генічеського району України та Махарадзевського — Грузії передусім були корисними для українців. Для їхніх збіднілих господарств надзвичайно цінними виявилися племінна худоба й посівні матеріали, якими з ними поділилися друзі з братніх республік. Особливо відчутною ця допомога була у найважчий неврожайний рік.

В західних областях партійні та радянські органи вживали заходів до відновлення розпочатої ще до війни колективізації. У непідготовлених психологічно до таких глибоких перетворень господарств цей процес відбувався дуже хворобливо. Радикальні аграрні реформи не завжди мали належний ефект, бо впроваджувалися прискореними командно-натискними методами, без урахування місцевої специфіки та політичної ситуації в краї. Більше того, їх наслідком було надзвичайне загострення і без того жорстокої класової боротьби. Жертвами кривавого терору формувань ОУН—УПА стали сотні сільських активістів, а також перші колгоспники. Страждало населення не тільки від оунівців, а й незаконних репресивних дій берієвського карального апарату. Дії його проти політичного та кримінального бандитизму безпідставно переносилися на значну частину мирних жителів. Тисячі й тисячі людей були депортовані до сумнозвісного ГУЛАГУ. У таких умовах на початку 50-х років колективізацію у західних областях України було завершено.

В ході засвоєння учнями навчального матеріалу необхідно наголосити, що сільське господарство республіки, як і всієї Радянської країни, переживало важкі часи. Про його незадовільний стан свідчила насамперед низька врожайність культур. Розвиток ініціативи колгоспників, зростання продуктивних сил на селі гальмувалися постійними й повсюдними порушеннями принципу матеріальної заінтересованості, слаб-

⁶ Парт. арх. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 682, арк. 70.

кою трудовою дисципліною, надмірною централізацією керівництва сільським господарством. На вересневому (1953 р.) Пленумі ЦК КПРС було накреслено шляхи організаційного та матеріально-технічного зміцнення останнього, посилення матеріального стимулювання трударів.

Повоєнні роки стали для радянського народу великою школою життя. Він вірив у світлі ідеали, пропаговані Комуністичною партією, мріяв про мирне, щасливе життя.

Про характер суспільно-політичних процесів свідчили перші післявоєнні вибори до Рад, що відбулися в 1946, 1947 й 1948 рр. Хоч їх тоді прийнято було вважати успішними, як правило, в них брали участь 99% виборців, за обрання кандидатів у депутати, яких у бюлетенях було не більше одного, голосувало, за повідомленнями преси, також не менш як 99%, ці заходи не відбивали високого рівня політичної зрілості й суспільних прагнень жителів міст і сіл. Такого роду вибори наочно показували деформуючий вплив культу Сталіна на політичну систему радянського суспільства.

В післявоєнний час культomanія у країні досягла свого апогею. Авторитарно-командні методи управління всіма сферами суспільного життя, що міцно утвердилися, перешкоджали вільному волевиявленню радянських людей, гальмували розвиток їхньої політичної ініціативи. Над кожним громадянином нависла загроза репресій, провокацій, звинувачень у злісних помилках тощо.

Нагнітання атмосфери страху й підозрливості в суспільстві сприяли зловісній, галасливій кампанії, пов'язаній з викриттям незліченних «ворогів народу» — ленинградських комуністів, яких обвинуватили у змові проти Сталіна, генетиків, котрих переслідували за «зраду матеріалістичного вчення», так званих безрідних космополітів, які начебто зреклися надбань вітчизняних науки та культури, групи вчених-медиків, «винних» у таємних убивствах партійних і державних керівників. Формально-казенне ставлення до запитів та потреб трудящих, характерне для сталінщини, панувало в усіх ланках, на всіх рівнях радянської політичної системи. Багато в чому була формальною участь активістів, у тому числі депутатів, у роботі Рад, профспілок і громадських організацій. Народовладдя за таких умов виявилось чистою фікцією.

На Україні й без того нестерпна обстановка ускладнювалася провокаційними діями одного з найближчих підручних Сталіна — Л. Кагановича, який протягом березня — грудня 1947 р. очолював ЦК КП(б)У. Він усіляко порушував норми партійного життя, зловживав владою, нещадно переслідував партійних та радянських працівників, діячів культури.

5 березня 1953 р. сталася подія, якій судилося докорінно вплинути на розвиток політичного процесу в країні. Після нетривалої хвороби помер Й. В. Сталін. Створилися умови для повернення партії й країни до ленинських норм життя.

Партійна організація України, як і КПРС у цілому, вжили ряд заходів до оздоровлення суспільства, відновлення соціалістичного демократизму й законності, поліпшення умов існування й побуту трудящих, активізації їхньої громадсько-політичної діяльності. Серйозним випробуванням на цьому шляху був розгром і ліквідація антипартійної та антидержавної групи підручного Сталіна — Берія.

Учитель може уточнити, що одним з активних учасників злочинної змови був міністр внутрішніх справ УРСР Мешик. Змовники намагалися захопити владу в країні й встановити терористичну диктатуру. Викриттю та знешкодженню злочинців сприяв, зокрема, відомий український чекіст генерал Т. А. Строкач. Він з ризиком для життя поінформував ЦК КПРС про те, що вони замислили, підтвердив це документально.

Повертаючись до ленинських норм, партія та уряд звернули особливу увагу на розширення суверенних прав союзних й автономних республік у вирішенні внутрішніх питань, пов'язаних з їх економікою і культурою. Уряду УРСР було надано більше прав у плануванні виробництва

та при розподілі продукції промисловості й сільського господарства республіки. На жаль, ця тенденція в умовах всевладдя командно-бюрократичної системи управління не дістала свого дальшого розвитку як несумісна з нею.

Важливим свідченням політичного розвитку УРСР у нових умовах, вірності трудящих ідеям інтернаціоналізму було святкування в 1954 р. 300-річчя возз'єднання України з Росією. Урочисті заходи стали, по суті, загальносоюзними, що підкреслювало значення для СРСР союзу цих двох братніх народів.

Складовою частиною процесу відродження республіки було культурне будівництво. Міцно пов'язане з розвитком духовного життя, воно відіграло важливу роль у формуванні ідеологічних засад суспільства. Питання відновлення роботи закладів науки, освіти та культури були в центрі уваги Комуністичної партії та Радянської держави. Зокрема, під час фашистської окупації було зруйновано багато шкіл. Звичайно, з бюджету для їх відбудови виділялися необхідні кошти. Але громадськість, батьки учнів не задовольнилися цим. Вони розгорнули патріотичний рух, який мав на меті ремонтування шкіл власними силами й засобами. З цією метою влаштовувалися суботники і недільники. Будувалися також нові шкільні приміщення. У 1953 р. в республіці було запроваджене обов'язкове семирічне навчання учнів.

Дуже гостро стояли питання підготовки кадрів із середньою спеціальною та вищою освітою. Щоб вирішити його, необхідно було відбудувати мережу відповідних навчальних закладів і гуртожитків. Вирішальну роль у цьому відіграли студенти й викладачі, які розчищали руїни, допомагали будівельникам.

Помітною подією у культурному житті України було відновлення роботи Київського, Харківського, Одеського державних університетів, а також відкриття — вперше в історії Закарпаття — Ужгородського. Вузи УРСР за дві повоєнні п'ятирічки підготували десятки тисяч спеціалістів, необхідних не тільки для потреб республіки, а й усієї країни.

У ході відродження наукових установ особлива увага приділялася діяльності АН УРСР. Через три роки після війни було не просто відбудовано, а й значно розширено її науково-технічну базу. На Україні в роки четвертої та п'ятої п'ятирічок велися активні дослідження у таких перспективних галузях, як атомна і теоретична фізика, металофізика, радіофізика, обчислювальні засоби.

Разом з тим учителю необхідно наголосити, що на діяльності представників технічних, природничих і суспільних наук негативно позначилися некомпетентні та свавільні втручання Сталіна в цю справу, відсутність дійсно творчої обстановки у наукових установах, відчуження вчених від творчого пошуку, переключення їхньої уваги і зусиль на вирішення дургорядних питань, безпідставні звинувачення в некритичних оцінках реакційної буржуазної культури й відступі від марксизму-ленінізму.

Твори літератури й мистецтва Комуністична партія використовувала для ведення масово-політичної роботи серед населення передусім з метою ліквідації наслідків ідеологічного впливу фашистських окупантів на радянських людей. Але в умовах абсолютного панування авторитарно-командної системи керівництва у духовній сфері перевагу здобули методи нагнітання підозрілості та істерії серед творчої інтелігенції, які активно застосовували Каганович і його прибічники. Ані письменники, ані митці не могли повноцінно виконувати свою високу місію в цій обстановці.

І все ж таки друга половина 40-х — перша половина 50-х років позначені появою ряду високохудожніх творів, присвячених минулій війні й життю людей у мирний час. Особливо плідотно працювали поети П. Тичина та В. Сосюра, прозаїки Ю. Яновський та Остап Вишня, художники О. Шовкуненко, М. Деревус, Т. Яблонська. Героїзм українського народу в боротьбі проти іноземних поневолювачів став темою творчос-

ті відомих композиторів К. Данькевича (опера «Богдан Хмельницький») і Ю. Мейтуса («Молода гвардія»).

У повоєнні роки зростала популярність театрального мистецтва. Ряд художньо зрілих вистав класичного й радянського репертуару підготували театральні колективи Києва, Харкова, Одеси. Захоплення мільйонів глядачів викликала виконавська майстерність видатних артистів Б. Гмирі, Н. Ужвій, Г. Юри, М. Романова та ін.

В республіці працювали три кіностудії художніх фільмів — Київська, Одеська й Ялтинська. І хоча вони випускали небагато фільмів, деякі з них увійшли до скарбниці радянського кіномистецтва («Сільська вчителька», «Педагогічна поема», «Весна на Зарічній вулиці» та ін.).

Українська радянська література й мистецтво повоєнного часу в цілому задовольняли запити трудящих. Хоча, звичайно, в умовах культу Сталіна, засилля догматів і викривлень вони не могли не зазнати деформацій, що мало свій вираз у політичній кон'юнктурщині, відході від правди життя та насамперед у надмірних вихваланнях «батька й вчителя народів».

Становище СРСР у світі визначалося його вирішальною роллю в розгромі фашистської Німеччини та імперіалістичної Японії, зрослим міжнародним авторитетом як великої держави. Всесвітньо-історична перемога над гітлеризмом надала могутнього поштовху світовому революційному процесові. Між Радянським Союзом і новоствореними в Центральній Європі країнами народної демократії виникли відносини нового типу. Ці багатосторонні зв'язки, передусім економічні, оформилися з утворенням у 1949 р. Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ).

Перемога над фашизмом створила умови для справедливого врегулювання територіальних проблем та кордонів на основі добровільної згоди між СРСР і Польщею й підписання відповідного договору.

Виникла сприятлива ситуація для завершення возз'єднання українських земель у складі УРСР шляхом вирішення долі Закарпаття. Коли в жовтні 1944 р. Червона Армія визволила цей регіон від угорських фашистів, місцеве населення обрало нові органи влади — Народні комітети. 26 листопада 1944 р. І з'їзд Народних комітетів Закарпаття, що відбувся у м. Мукачеве, ухвалив рішення про возз'єднання краю з Радянською Україною. Уряд визволеної від фашистських поневолювачів Чехословаччини пішов назустріч законним прагненням трудящих регіону. 29 червня 1945 р. в Москві було підписано договір між СРСР та Чехословацькою республікою про Закарпатську Україну, за яким вона включалася до складу УРСР.

Радянська Україна була активним учасником зовнішньої політики СРСР. За роки Великої Вітчизняної війни зросли міжнародний авторитет і вплив нашої республіки, яка разом з Радянською Росією та Білорусією взяла активну участь у збройній боротьбі проти гітлерівської агресії.

Про міжнародний авторитет УРСР свідчило і те, що вона підписала та ратифікувала Статут Організації Об'єднаних Націй. Разом з делегаціями Радянського Союзу й Білоруської РСР із самого початку своєї діяльності вона стала на шлях боротьби за мир.

Делегація України, очолювана відомим діячем міжнародного комуністичного і робітничого руху, наркомом створеного в республіці народного комісаріату (згодом — міністерства) закордонних справ Української РСР Д. З. Мануїльським, брала діяльну участь у роботі головних комітетів та комісій ООН, зокрема найголовнішого її органу — Ради Безпеки.

В 50-ті роки Українська РСР активізувала свою діяльність у міжнародних організаціях. Її представники працювали у 23 з них, підписали 60 міжнародних договорів, угод і конвенцій⁷. Дипломати УРСР чимало зробили для дальшого зміцнення ООН, зокрема таких її органів, як

⁷ Очерки истории Коммунистической партии Украины.— С. 643.

Комісія з прав людини, Міжнародна організація праці, Міжнародна організація з освіти, науки, культури (ЮНЕСКО).

Активна діяльність уряду Радянської України на міжнародній арені проявилася й у зростаючому взаємообміні делегаціями державних, політичних та громадських діячів багатьох країн світу.

Провідним напрямом розвитку мирних відносин СРСР із зарубіжними державами стали економічні зв'язки, передусім з державами-членами Ради Економічної Взаємодопомоги. Серед них переважала зовнішня торгівля. І тут вагоме місце належало Українській РСР, яка постачала їм у великих розмірах вугілля, чавун, продукцію машинобудування, цінну сировину й інші товари. В свою чергу, УРСР одержувала із соціалістичних країн промислове обладнання, предмети широкого вжитку.

Українська РСР брала активну участь у виконанні Радянським Союзом договірних зобов'язань по поданню технічної допомоги зарубіжним країнам при будівництві великих промислових та інших народногосподарських об'єктів. Починаючи з 1953 р., Україна щороку вносила значні кошти у фонд ООН для держав, що розвиваються.

Повоєнний період відкрив нову сторінку в історії культурних і наукових зв'язків УРСР із зарубіжними країнами. Розвивалися вони суперечливо. У роки сталінщини, коли в міжнародних відносинах культивувалися шпигуноманія й відчуженість між народами, а дії урядів імперіалістичних держав нерідко сприяли їх загостренню, на шляху становлення контактів у галузі культури та науки виникли всілякі перешкоди. І все ж такі ці зв'язки не припинялися.

В перші післявоєнні роки ці контакти обмежувалися обміном науковою інформацією, літературою, іноді делегаціями вчених. Хоч і повільно, але поступово такі зв'язки набували більш удосконалених форм, коли українські та зарубіжні спеціалісти виконували спільні наукові дослідження.

Розвивалися контакти і у галузі культури. Це були й взаємні гастролі театральних та мистецьких колективів, і переклади творів українських та зарубіжних авторів з наступним їх розповсюдженням у різних країнах, й обмін кінофільмами, виставками творів образотворчого мистецтва тощо.

Найзаповітніше бажання радянського народу — мирно жити на нашій планеті — на практиці реалізовувалося в масовому русі прихильників миру, що розгорнувся у другій половині 40-х років. Трудящі УРСР активно підтримали звернення I Всесвітнього конгресу прихильників миру (Стокгольм) до народів усього світу із закликом боротися проти паліїв війни.

У вересні 1951 р. в Києві відбулася I Українська республіканська конференція прихильників миру. Звернення Всесвітньої Ради миру підписало тоді практично все доросле населення республіки. Масовим був і рух громадськості УРСР на підтримку Конгресу народів на захист миру (грудень 1952 р.).

Важкими, позначеними виснажливою працею, матеріальними нестатками були повоєнні роки. Однак героїчні зусилля народу були не даремними. З руїн піднімалися міста, села, промислові підприємства, зростав, хоч і повільно, добробут трудящих. На початок 50-х років республіка досягла довоєнного рівня економічного та культурного розвитку. Було закладено основи для виходу на нові рубежі суспільного прогресу.

Одержано 20.01.90.

Автор рассказывает о том, как после войны отстраивалось народное хозяйство Украинской ССР, как преодолевались громадные трудности на этом пути, как развивались литература и искусство. Речь также идет об участии УССР во внешнеполитической деятельности СССР.

В. В. Кравченко (Харків)

Д. М. Бантиш-Каменський

У даній статті по-новому оцінюється місце видатного історика Д. М. Бантиша-Каменського у вітчизняній історіографії, історико-культурне значення його наукової спадщини.

У часи духовного оновлення, яке переживає радянське суспільство, зростає інтерес широкої громадськості до історії нашої країни і в цьому зв'язку — до праць видатних істориків минулого. Про це свідчить, зокрема, вже розпочате перевидання творів М. М. Карамзіна, С. М. Соловйова, В. О. Ключевського, М. І. Костомарова, Д. І. Багалія, М. С. Грушевського, Д. І. Яворницького. Радянські дослідники прагнуть по-новому оцінити місце названих та інших видатних учених у вітчизняній історіографії, історико-культурне значення їхньої наукової спадщини. Особливо відчутним є брак ґрунтовних досліджень, присвячених вітчизняній дворянській та буржуазній історіографії, на що вже вказувалося в новітній науковій літературі¹. Тому цілком правомірним здається нам привертання уваги до творчості Дмитра Миколайовича Бантиша-Каменського — відомого археографа і письменника, автора першої узагальнюючої праці з історії України, восьмитомного «Словаря достопамятних людей Русской земли» та інших творів, кількість яких сягає 20 назв.

За життя історика його творчість — і наукова, і літературна — викликали досить значний інтерес, про що свідчать численні рецензії, які супроводжували публікацію кожної його великої праці, в тому числі й прижиттєві видання «Истории Малой России» 1822 р.², 1830 р.³ та 1842 р.⁴ Аналіз цих рецензій показує, що «История Малой России» не зовсім відповідала духовним потребам тогочасного суспільства. Як правило, Дмитра Миколайовича критикували за сухий ілюстративний стиль викладу матеріалу, надто скупе висвітлення історії козаччини, застарілість багатьох наукових положень. Автори рецензій користалися публікаціями чергових видань «Истории Малой России» для пропаганди власних поглядів на вітчизняну історію. При цьому, якщо, наприклад, М. П. Полевой обстоював самотність історичного процесу українського народу і критикував Д. М. Бантиша-Каменського як продовжувача традицій М. М. Карамзіна⁵, то консервативно настроєні історики, зокрема С. Руссов, брали під захист його теоретичні настанови⁶.

¹ Шикло А. Е. История русской исторической мысли последней трети XVIII—второй трети XIX века в современной советской историографии: Некоторые дискуссионные проблемы // История СССР.— 1987.— № 4.— С. 153—175.

² Сын Отечества.— 1823.— № 3.— Отд. 3.— С. 130—138; Северный архив.— 1823.— № 5.— С. 378—422.

³ Вестник Европы.— 1830.— Май—Июнь.— Отд. «Смесь».— С. 296—306; Московский телеграф.— 1830.— № 12.— С. 478—481.

⁴ Маяк.— 1842.— Кн. 9.— Отд. Крит.— С. 21—47; Библиотека для чтения.— 1842.— Т. 51.— Ч. 2.— Апрель.— Отд. лит. летоп.— С. 70—77; Отечественные записки.— 1842.— № 6.— С. 41—42.

⁵ Московский телеграф.— 1830.— № 17.— С. 74—97; № 18.— С. 224—257.

⁶ Руссов С. т. Замечания на бранчивую статью в 17 и 18 номерах «Московского телеграфа» на 1830 год, помещенную по случаю издания г. Бантыш-Каменским малороссийской истории.— СПб., 1831.— 19 с.

Після смерті Д. М. Бантиша-Каменського інтерес до його творчості не зменшувався. З кінця 50-х років XIX ст. розпочалася публікація зібраних ним історичних джерел⁷, листів до нього, в тому числі М. М. Карамзіна й О. С. Пушкіна⁸, уривків з рукописної спадщини ученого⁹. Проте спеціального дослідження, присвяченого життю і творчості Д. М. Бантиша-Каменського, в дожовтневий період створено не було. Виняток становлять лише змістовні біографічні статті про нього в пресі, енциклопедичних і довідкових виданнях, які почали з'являтися ще наприкінці 40-х — на початку 50-х років XIX ст.¹⁰ Що ж стосується науково-дослідницької діяльності, за невеликим винятком, оцінки її давалися ученими дожовтневого часу принагідно, в працях загального характеру. Так, М. О. Максимович і М. І. Семевський високо оцінювали фактичний матеріал і наукову цінність праць Д. М. Бантиша-Каменського¹¹, а Д. І. Багалій вважав його «Історію Малої Росії» застарілою і написаною некритично¹². Більшість же буржуазних істориків другої половини XIX — початку XX ст. були стриманішими в своїх оцінках і, не торкаючись методологічних якостей його праць, позитивно оцінювали їх джерельну основу і документальний матеріал, вказуючи водночас на недоліки конкретно-наукового чи методичного характеру¹³.

В радянській історіографії також немає спеціального наукового дослідження життя і творчості Д. М. Бантиша-Каменського. Публікації 20-х років в основному повторювали ті оцінки творчості історика, які були висловлені ще у дожовтневий період¹⁴. Нічим, по суті, не відрізнялась від них і стаття в другому виданні «Большой Советской Энциклопедии», опублікованій 1950 р.¹⁵

Підхід до висвітлення історичних поглядів Д. М. Бантиша-Каменського в науковій літературі почав змінюватися із середини 50-х — на початку 60-х років. Так, у перших двох томах «Очерков истории исторической науки в СССР»¹⁶ його названо представником дворянської націоналістичної української історіографії. Цей погляд обґрунтовувався згодом у праці М. І. Марченка¹⁷. Вважаючи Д. М. Бантиша-Камен-

⁷ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским // Чтение в о-ве ист. и древн. российских.— 1858.— Кн. 1.— Отд. II.— С. 1—340.

⁸ Русская старина.— 1871.— Апр.— С. 525—528; 1904.— Сент.— С. 643—667.

⁹ Бантыш-Каменский Д. Н. Шемякин суд в XIX столетии: Записки // Русская старина.— 1873.— Июнь.— С. 735—784.

¹⁰ Б. Ф. Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский // Северная пчела.— 1850.— 11, 14, 17 авг.; Справочный энциклопедический словарь.— СПб., 1849.— Т. 2.— С. 108—111; Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.— СПб., 1891.— Т. 5.— С. 12—13; Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых.— СПб., 1891.— Т. 2.— Вып. 22—30.— С. 91—94; Русский биографический словарь.— СПб., 1900.— Т. 2.— С. 460—468 та ін.

¹¹ Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича.— Киев, 1986.— С. 140, 148; Семевский М. И. Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский (1788—1850—1888) // Русская старина.— 1888.— Ноябрь.— С. 515—526.

¹² Багалей Д. И. Русская историография.— Харьков, 1911.— С. 414.

¹³ Карпов Г. Ф. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся.— М., 1870.— С. 10—28; Василенко Н. П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина.— 1894.— Кн. 1.— С. 259—260; Иконников В. Опыт русской историографии.— Киев, 1908.— Т. 2.— Кн. 2.— С. 1629; Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— СПб., 1914.— Т. 1.— С. 19—20.

¹⁴ Большая Советская Энциклопедия (БСЭ).— М., 1926.— Т. 4.— С. 666; Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті.— К., 1928.— Т. 1.— С. 20—21.

¹⁵ БСЭ: 2-е изд.— М., 1950.— Т. 4.— С. 212.

¹⁶ Очерки истории исторической науки в СССР.— М., 1955.— Т. 1.— С. 603—604; М., 1960.— Т. 2.— С. 129.

¹⁷ Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.).— К., 1959.— С. 138—149.

ського «виразником автономістичних прагнень української козацької старшини», він зробив спробу дати розгорнутий аналіз його історичних поглядів і методологічних прийомів на основі «Истории Малой России». Вперше у вітчизняній історіографії М. І. Марченко порушив питання про еволюцію світогляду Д. М. Бантиша-Каменського у зв'язку із суспільно-політичним життям країни, вказав на прогресивність для свого часу деяких положень названого твору і його значення для розвитку історіографії історії України. Нарис, вміщений у праці М. І. Марченка, і досі лишається, попри всі його недоліки, найбільш змістовною публікацією з цієї теми.

Наступний період у розвитку радянської історіографії (приблизно із середини 60-х — до середини 80-х років) чогось нового в розумінні визначення місця Д. М. Бантиша-Каменського у вітчизняній історіографії та особливостей його історичних поглядів не дав. У численних публікаціях довідково-енциклопедичного характеру¹⁸, у виданнях, присвячених конкретно-науковим проблемам¹⁹, та узагальнюючих історіографічних працях²⁰ підкреслювалися монархічний і, на думку більшості авторів, реакційний характер історичних поглядів Д. М. Бантиша-Каменського й одночас цінність зібраного ним фактичного, документального матеріалу. Щоправда, в узагальнюючій «Историографии истории СССР», виданій 1987 р., поряд з оцінками на зразок «методологічно неправильні» позиції, «ігнорував», «не помічав», «викривлював» та «обходив» ті чи інші аспекти історії України, в цілому позитивно оцінювався внесок Д. М. Бантиша-Каменського у висвітлення подій Північної війни та авантюристичної діяльності І. С. Мазепи²¹.

Проведений історіографічний аналіз дає підставу для висновку про те, що потреба дальшого дослідження життєвого і творчого шляху Д. М. Бантиша-Каменського є цілком назрілою і актуальною. В даній статті автор зробив спробу підійти до висвітлення його суспільно-політичних й історичних поглядів стосовно України з урахуванням усього його творчого доробку, архівних документів та їх публікацій, а також рецензій на праці історика.

Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський народився 5 (16) листопада 1788 р. у Москві в сім'ї відомого російського історика і археографа, управляючого архівом Колегії закордонних справ М. М. Бантиша-Каменського. По батьківській лінії він належав до знатного роду молдавських дворян, що у XVIII ст. переселилися до Росії. Дід майбутнього історика М. К. Бантиш доводився двоюрідним племінником князю Д. К. Кантемиру²², бабуся була дочкою молдавського дворянина С. К. Зертиса-Каменського, який займав посаду перекладача при канцелярії гетьмана І. Мазепи і залишився вірним Петрові І. Старший син С. К. Зертиса-Каменського був архієпископом Московським.

Суспільно-політичні й історичні погляди Дмитра Миколайовича формувалися під безпосереднім впливом батька і його найближчого оточення — освічених вельмож та чиновників високого рангу, що на-

¹⁸ Українська Радянська Енциклопедія.— К., 1960.— Т. 1.— С. 442; Українська Радянська Енциклопедія: 2-е вид.— К., 1977.— Т. 1.— С. 349; Радянська енциклопедія історії України.— К., 1969.— Т. 1.— С. 107; Советская Историческая Энциклопедия.— М., 1962.— Т. 2.— Стлб. 114; БСЭ: 3-е изд.— М., 1970.— Т. 2.— С. 613; Український Радянський Енциклопедичний Словник.— К., 1966.— Т. 1.— С. 145; 2-е вид.— К., 1986.— Т. 1.— С. 133; Шевченківський словник.— К., 1976.— Т. 1.— С. 56; Славяноведение в дореволюционной России: Библиогр. словарь.— М., 1979.— С. 59; Українська Літературна Енциклопедія.— К., 1989.— Т. 1.— С. 124; Sounders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750—1850.— Edmonton, 1985.— P. 182—188.

¹⁹ Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича.— Киев, 1986.— С. 100; Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич.— Л., 1987.— С. 111.

²⁰ Коваленко Л. А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції.— К., 1983.— С. 51—57.

²¹ Історіографія історії Української ССР.— Киев, 1987.— С. 73, 92, 114, 124.

²² Русский биографический словарь.— Т. 2.— С. 461.

прикінці XVIII — на початку XIX ст. збиралися в науково-історичному гуртку графа О. І. Мусіна-Пушкіна²³. Характерними рисами світогляду членів гуртка були підкреслений патріотизм, монархізм, чітке усвідомлення прав і обов'язків свого стану, релігійність. Д. М. Бантиш-Каменський успадкував від батька насамперед нахил до археографії та архівних занять, чіткі уявлення про завдання і характер історичної науки. Не маючи своїх маєтків і кріпаків, батько й син Бантиш-Каменські могли розраховувати в житті лише на службову кар'єру.

Дмитро Миколайович здобув прекрасну освіту. Він досконало володів французькою, німецькою, англійською та італійською мовами, знав латинь, отже, мав усі підстави зайняти посаду перекладача в такій престижній для свого часу установі, як Московський архів Колегії закордонних справ, що ним керував його батько. Досить рано проявилися літературні уподобання Д. М. Бантиша-Каменського: в 1804 р. він видав свій перший твір на патріотичну тему — «Россиянин при гробе патриарха Гермогена», за який дістав від Олександра I золоту табакерку, і переклав з французької популярний у той час роман письменниці М. Коттен «Матильда, или записки, взятые из истории крестовых походов».

Як влучно зауважив радянський учений Ю. Лотман, література в Росії наприкінці XVIII — на початку XIX ст. була «одягнена в гвардійські мундири та дипломатичні фраки»²⁴. Д. М. Бантиш-Каменський спробував себе і на військовій службі в ополченні^{25–26}, і на дипломатичному поприщі (відвозив миро для православних церков у Сербію в 1808 р.). Свої враження від цієї подорожі він описав у формі листів до друга, видавши їх 1810 р. під назвою «Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию». За успішне виконання цього доручення 20-річний молодик одержав чин надвірного радника.

У 1814 р. Д. М. Бантиш-Каменський, здавалося, остаточно обрав дипломатичну кар'єру. Після смерті батька він перейшов з архіву до Колегії закордонних справ і одразу ж дістав важливе дипломатичне доручення — відправився в Париж з грамотами про ратифікацію мирної угоди, після чого перебував при канцелярії міністра закордонних справ Росії К. В. Нессельроде у Відні, де в той час переможці-монархи з дипломатами перекроювали карту Європи. За свою короточасну службу у Відні Д. М. Бантиш-Каменський був відзначений багатьма нагородами: Мальтійським хрестом, орденом Св. Володимира IV ступеня, пруським орденом Червоного орла III класу, а також дістав чин колезького радника. Це був вищий злет його дипломатичної служби.

Початок другого десятиріччя XIX ст. був періодом остаточної формування наукових і літературних уподобань Д. М. Бантиша-Каменського. Він видав ряд історичних біографій: свого діда — архієпископа Московського Амвросія, друга — О. І. Мусіна-Пушкіна, який загинув на війні 1812 р., батька, померлого в 1814 р., а також склав «Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование государя императора Петра Великого» (1812 р.) та «Собрание списков кавалеров 4-х императорских российских орденов» (1814 р.). З останньою працею Д. М. Бантиш-Каменський пов'язував свої життєві плани, сподіваючись дістати посаду в Герольдії²⁷. Таким чином, його цікавили життя й діяльність історичних осіб недалекого минулого або, як тоді казали, нового періоду історії Росії.

Раптова зміна в житті і творчості Д. М. Бантиша-Каменського настала 1816 р., коли він, діставши призначення в російську дипло-

²³ Докладніше див.: Козлов В. П. Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». — М., 1988. — С. 9—37.

²⁴ Лотман Ю. М. Сотворение Карамзина. — М., 1987. — С. 15.

^{25–26} Русский биографический словарь. — Т. 2. — С. 461.

²⁷ Институт российской литературы АН СРСР, ф. 339, оп. 1, арк. 117—118 (далі — ІРЛІ АН СРСР).

матичну місію у Неаполі, несподівано відмовився від поїздки і прийняв пропозицію новопризначеного військового губернатора Малоросії князя М. Г. Репніна перейти на службу в його канцелярію у Полтаві. На Україну Д. М. Бантиш-Каменський переїхав, очевидно, наприкінці 1816 р. чи на початку 1817 р., а не в 1818 р., як вважала більшість радянських дослідників, і одразу зайняв посаду чиновника для особливих доручень²⁸. Правителем канцелярії М. Г. Репніна він став лише в 1821 р. Є всі підстави вважати, що М. Г. Репнін із самого початку планував залучити здібного юнака до написання історії України²⁹.

В Полтаві Д. М. Бантиш-Каменський прожив близько 5 років у досить своєрідному інтелектуальному оточенні. «Правитель» краю князь М. Г. Репнін був одним з найбагатших і найродовитіших царських вельмож. Освічена людина, не позбавлена ліберальних ідей, він був справжнім меценатом українського мистецтва і прагнув перетворити свою резиденцію в Яготині на культурний центр всієї Лівобережної України. Серед його найближчих друзів — І. П. Котляревський, В. Г. Полетика, Г. Ф. Квітка, В. В. Капніст. З останнім, до речі, Д. М. Бантиш-Каменський був добре знайомий і листувався³⁰. Станові, культурні й історичні інтереси дворянської інтелігенції українського походження, що зосереджувалася навколо М. Г. Репніна, з характерними для неї генеалогічними пошуками, глухими спогадами про політичну автономію та старовинні привілеї, підкресленим патріотизмом, звичайно ж, справляли певний вплив на Дмитра Миколайовича. Однак сказати, що він гаряче поділяв ці погляди, було б перебільшенням.

Під час своєї служби в Полтаві Д. М. Бантиш-Каменський зажив репутації сумлінної, порядної і чесної людини, про що свідчать, зокрема, листи до нього багатого полтавського поміщика І. М. Муравйова-Апостола (батька трьох декабристів), та й самого М. Г. Репніна, який нікуди не хотів відпускати свого підлеглого³¹.

Можна припустити, що намір виїхати з України виник у Д. М. Бантиша-Каменського в зв'язку із закінченням роботи над «Историей Малой России», 4-томне надзвичайно розкішне видання якої з'явилося 1822 р. Воно відіграло велику роль у його службовій кар'єрі. Серед численних листів є подяки за надіслані у дарунок примірники «Истории», що надійшли до автора від членів імператорської родини та високопоставлених державних діячів і вельмож. Чи не найбільшу вагу мало офіційне повідомлення від керуючого міністерством внутрішніх справ графа Кочубея, датоване 8 травня 1822 р., в якому сповіщалося, що імператор Олександр I, милостиво прийнявши «Историю Малой России», звелів нагородити автора згідно з рапортом князя М. Г. Репніна чином дійсного статського радника³².

Видання Д. М. Бантишем-Каменським першої синтетичної праці з історії України принесло йому також наукове і громадське визнання. В 1823 р. він був обраний членом Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті³³. З того часу він почав бувати у відомому всій країні літературному й артистичному салоні З. О. Волконської, де збиралися видатні діячі культури. В особистому архіві історика зберігся лист до нього від З. О. Волконської,

²⁸ Венгеров С. А. Указ. соч.—С. 92; Русский биографический словарь.—Т. 2.—С. 463.

²⁹ Павловский И. Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина (очерки, материалы, переписка по архивным данным) // Труды Полтав. учен. архив. комиссии.—1905.—Вып. 1.—С. 51; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.—М., 1822.—Ч. 1.—С. V.

³⁰ Из бумаг Д. Н. Бантыш-Каменского (Письма к нему разных лиц) // Русская старина.—1904.—Сент.—С. 646—647.

³¹ Там же; ІРЛІ АН СРСР, ф. 339, оп. 1, арк. 37.

³² ІРЛІ АН СРСР, ф. 339, оп. 1, арк. 193—194.

³³ Труды и летописи Общества истории и древностей российских.—М., 1827.—Ч. III.—Кн. 2.—С. 16.

в якому вона просила новопризначеного тобольського губернатора, «пана й друга» Д. М. Бантиша-Каменського надсилати їй зразки матеріальної культури та відомості про історію сибірських народів³⁴.

Посаду тобольського цивільного губернатора Д. М. Бантиш-Каменський обіймав порівняно недовго — з 1825 р. по 1828 р. Однак він встиг зарекомендувати себе тямущим адміністратором, допитливим збирачем усіляких «раритетів» (він навіть звелів розкопати могилу О. Д. Меншикова в Березові і знятий з останків натільний хрест відіслав його нащадкові, за що пізніше був звинувачений у святотатстві) і водночас людиною, далекою від чиновницьких інтриг, зловживань і хабарництва. Та освічений губернатор, незважаючи на «височайше монарше благовоління», висловлене йому за службу, став жертвою відомчої боротьби між двома високопоставленими чиновниками — М. М. Сперанським та П. В. Капцевичем. У 1823 р. після сенатської ревізії його було знято з посади і розпочато слідство, яке закінчилося повним виправданням Дмитра Миколайовича лише в 1834 р. Свої поневір'яння по судах та канцеляріях історик описав у підготовлених до друку спогадах під красномовною назвою «Шемякин суд в XIX столетии», уривки з яких побачили світ 1873 р.

Адміністративна кар'єра не склалася у Д. М. Бантиша-Каменського. Після виправдання він ще раз спробував себе в ролі віленського цивільного губернатора (1836—1838 рр.), але дуже швидко чомусь подав у відставку. Після цього Дмитро Миколайович займав не вельми обтяжливі посади в міністерстві внутрішніх справ, а пізніше — уділів³⁵.

Наскільки період кінця 20-х — початку 30-х років XIX ст. був нещасливим у кар'єрі й житті Д. М. Бантиша-Каменського (1828 р. померла його перша дружина), настільки ж плідним він був у творчому відношенні. Протягом короткого часу історик підготував до друку нове, значно доповнене видання «Истории Малой России», п'ятитомний «Словарь достопамятных людей Русской земли» (виданий 1836 р.) та написав роман «Княжна Мария Меншикова». Дослідницька робота принесла йому великий авторитет і визнання. Зокрема, О. С. Пушкін з великою пошаною ставився до автора «Истории Малой России» і користувався його допомогою під час написання «Истории Пугачевского бунта». «Жалею,— писав поет в одному з листів до Д. М. Бантиша-Каменського,— что время не позволяет мне повергнуть мой труд Вашему рассмотрению. Мысли и замечания такого человека, каков Вы, послужили бы мне руководством и ободрили бы первый мой исторический опыт»³⁶.

Патріотично-монархістський напрям творчості Д. М. Бантиша-Каменського прихильно сприймався царським двором. Всі великі праці історика присвячувалися або адресувалися особисто імператору чи членам його родини. Автор у свою чергу одержував знаки царської милості чи то у вигляді діамантового персня, чи то позички на видання чергової праці (як це сталося з «Биографиями российских генерал-лиссимусов и фельдмаршалов», на які Микола I пожертвував 2 тис. крб.), чи в формі «монаршого благовоління». Однак довга і чесна служба Д. М. Бантиша-Каменського царизмові не принесла йому ніяких багатств. Після його смерті в 1850 р. Микола I був змушений видати 10 тис. крб. на покриття боргів.

Переходячи до характеристики творчості Д. М. Бантиша-Каменського, ми застерігаємо від суто прагматичного, утилітарного підходу до його наукового доробку, який наприкінці XIX — на початку XX ст. привів до надмірно критичних оцінок. Сьогодні основними критеріями в оцінці роботи вченого мають бути власне історіографічні та історико-культурні, які пояснювали б не тільки що, а й чому саме так а не інак-

³⁴ ІРЛІ АН СРСР, ф. 339, оп. 1, арк. 216—217.

³⁵ Там же, арк. 86.

³⁶ Русская старина.— 1871.— Апр.— С. 526—527.

ше він писав. У цьому контексті «История Малой России» має особливе велике значення для розуміння суспільно-політичних та історичних поглядів Д. М. Бантиша-Каменського. Дмитро Миколайович був прихильником «просвіченого абсолютизму», ідеалом якого вважав гуманного, мудрого, великодушного, але сильного монарха, що керується в своїй діяльності інтересами країни й підданих і поважає закон. Саме такі якості підкреслював історик, характеризуючи, наприклад, литовського князя Гедиміна, царя Олексія Михайловича, Петра I чи Єлизавету Петрівну³⁷. Він засуджував як «тиранію» та звірства Свидригайла, Сигізмунда чи Івана Грозного, так і «кроткое», але слабе правління Анни Іванівни³⁸. На думку Д. М. Бантиша-Каменського, монарх повинен бути «батьком рідним», а не тираном для підданих, і недовозначно натякав при цьому, що «насилия влекут к свободе»³⁹.

Ніскільки не посягаючи на якісь правові обмеження монаршої влади, Д. М. Бантиш-Каменський вважав водночас, що вірнопідданість має триматися не на почутті холопського страху, а на принципах дворянського кодексу честі, що передбачає поряд з обов'язками право на власну думку, критику уряду, навіть самостійні дії, якщо в основі їх лежить благо держави. Не випадково історик підкреслював саме ці риси в біографії князя Я. Ф. Долгорукого, відомого своєю непокорю Петру I, вважаючи взірцем «громадянської доблесті»⁴⁰.

Таким чином, Д. М. Бантиш-Каменський, будучи прихильником монархії, водночас не цурався ідей правової держави. «Россия! Любезное отечество мое!,— писав він у памфлеті «Шемякин суд в XIX столетии».— Доколе законы, долженствующие служить ограждением невинности, карою виновных, будут колеблены неправдою в самих недрах своих? Доколе блюстители правосудия, управляемые страстями, прихотью, будут преследовать беззащитных, не страшась последствий?»⁴¹. Історик підкреслював необхідність рівності всіх громадян перед законом, виступав проти місництва і навіть намагався стати вище станових стереотипів⁴². З цих позицій Д. М. Бантиш-Каменський піддав гострій критиці тих вельмож, які порушували свої обов'язки, чи то посягаючи на верховну владу (як, приміром, В. В. Голіцин, О. Д. Меншиков), чи то допускаючи різні зловживання (Бірон, Шафіров, Головкин)⁴³.

В цілому ж його міркування в цьому питанні багато в чому збігалися з основними положеннями знаменитого «Наказу» Катерини II, який історик із співчуттям цитує у своїй «Истории Малой России»⁴⁴. Такі погляди були притаманні освіченому, ліберальному дворянству кінця XVIII — початку XIX ст., яке зазнало благотворного впливу просвітительських ідей.

(Далі буде)

Одержано 13.03.89

В данной статье по-новому оценивается место выдающегося историка Д. Н. Бантыша-Каменского в отечественной историографии, историко-культурное значение его научного наследия.

³⁷ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— СПб., 1903.— С. 17, 328, 434, 450—452.

³⁸ Там же.— С. 44, 76, 450.

³⁹ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— М., 1830.— Т. 1. — С. 217.

⁴⁰ Бантыш-Каменский Д. Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование государя императора Петра Великого.— М., 1821.— С. 27.

⁴¹ Бантыш-Каменский Д. Н. Шемякин суд в XIX столетии.— С. 776.

⁴² Там же.— С. 773; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— М., 1822.— Т. 2.— С. 25, 28.

⁴³ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— М., 1903.— С. 377, 383—384, 449—450.

⁴⁴ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— М., 1822.— Т. 3.— С. 110—111.

Вбивство Л. Пятакова

У Державному архіві Київської області зберігається справа про розслідування вбивства Леоніда Леонідовича Пятакова, документи якого переносять нас в атмосферу жорстокого терору контрреволюційних сил, спрямованого проти керівників революційного руху. Л. Л. Пятаков брав активну участь у революційному русі на Україні, був членом Київського комітету РСДРП(б) та виконкомом Київської Ради робітничих депутатів, а з жовтня 1917 р. — головою Київського військово-революційного комітету.

Сталінські репресії на півстоліття викреслили з нашої історії прізвище братів Пятакових. Надто мало збереглося документів про їх життя, діяльність і загибель. Нижче ми наводимо чудом уцілілі документи про загибель Л. Л. Пятакова. Матеріал підготувала зав. відділом публікації Державного архіву Київської області Т. М. Шевченко. Документи передаються мовою оригіналу. Стилiстику документів збережено, виправлені орфографічні помилки.

Док. № 1

Заява члена установчих зборів ВЦВК Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів тов. Г. І. Чудновського, передана прокурору Київського окружного суду і тюремної лікарні.

30 грудня 1917 р.

Считаю своим долгом указать вам на лицо, предъявление которого семье моего исчезнувшего товарища прольет, быть может, свет на гнусное преступление. Лицо это — сотник Журавский. Я не знаю, какой он части, но установит это крайне легко, ибо 15 с[его] м[есяца], утра он командовал караулом, переводившим меня и моего товарища Разумовского (члена В[оенно]-рев[олюционного] ком[итета]) из управления коменданта (штаба крепости) в Косой Капонир. Сдавал ему нас комендант города ген[ерал]-л[ейтенант] Цимович. Караул взят был, видимо, из кавалерийской части, ибо не примкнутые к винтовкам штыки были прикреплены к ножнам шашек. Кавалеристами же был произведен набег на квартиру Л. Пятакова.

Начальник караула сотник Журавский вел среди караула погромную агитацию, грозил смертью «жидам» и большевикам, явно провоцировал меня оскорблениями, матерной бранью на реплику или возмущение, которое дало бы ему повод пустить против меня в ход ружье, рассказывал об убийстве некоего д-ра Коварского, совершенного им якобы за пару дней до того и т. д. На прощанье выведенный из себя моим молчанием и насмешливой улыбкой, которой я отвечал на его ложь и брань, он навел на меня маузер: «Вот я тебе (следует матерная брань) на прощание пушу пулю в лоб». Ввиду того что Ген[еральный] Секр[етариат] якобы не может обнаружить, к какой части принадлежали разбойники, совершившие насилие над Пятаковым, что само насилие, судя по обстановке, менее всего носило характер случайного наскока или самосуда и скорее похоже на организованный акт террора по заранее составленному плану, в угрозах Журавского и его свиты звучало нечто большее, чем простое озорство и хулиганство. Я считал это весьма важным для раскрытия дела и м[ожет]

б[ыть] для изыскания Л. Пятакова* предъявить Пятаковым Журавского и даже, если офицер, который присутствовал при обыске, окажется не тем — его коллег по части. Возможно и существование какой-либо тайной о[рганизац]ии и (...)** Журавского могло бы послужить ключом для ее раскрытия.

Подпись Г. Чудновский
ДАКО, ф. 183, оп. 1, спр. 183, арк. 39—41.

* Написано над рядком.

** Слово написано неразбірливо.

Док. № 2

Донесення виконуючого діловодства прокурору Київського окружного суду про насильне викрадення Леоніда Пятакова

31 грудня 1917 р.

Доношу вам, господин прокурор, что 30 сего декабря судебный следователь 10 участка г. Киева приступил к производству предварительного следствия по делу о насильственном лишении свободы одного из представителей местных большевиков Леонида Пятакова.

Обстоятельства этого дела представляются в следующем: в ночь на 25 сего декабря к дому № 5 по Кузнечной улице подошли неизвестные украинские солдаты числом около 20 человек с офицерами и, вызвав дворника этого дома, потребовали указать квартиру домовладельцев Пятаковых. По указанию дворника неизвестные позвонили у дверей двухэтажного флигеля, в котором проживали братья Михаил и Леонид Пятаковы. Не дождавшись пока прислуга откроет дверь, солдаты взломали прикладами дверные рамы, а также разбили стекла в окнах первого этажа и ворвались в означенную квартиру. Приказав Леониду и Михаилу Пятаковым одеться, они вывели их на улицу и избили прикладами ружей, после чего Михаила отпустили домой, а Леонида увезли с собой, причем место пребывания его до настоящего времени не установлено.

Тогда же вышеуказанные неизвестные произвели в квартире Пятаковых разгром имущества, похитив различные ценные вещи и деньги, принадлежащие Леониду Пятакову. Старший брат Леонида Пятакова Александр при допросе на следствии удостоверил, что он принимал меры к обнаружению места нахождения Леонида, получил сведения о том, что шофер тяжелого дивизиона Алексей Корсак, возвращаясь рано утром 25 декабря из Броваров, видел на Панкратьевском спуске, у берега Днепра украинский грузовик и заметил как неизвестные лица спустили в прорубь семь мешков. По словам Александра Пятакова в ту же ночь в г. Киеве были захвачены шесть неизвестных матросов, которые после этого также бесследно скрылись и, таким образом, рассказ Корсака о семи мешках, опущенных в прорубь, представляется разъясненным.

Кроме того, Александр Пятаков показал, что солдат электротехнической роты Севастопольского крепостного артиллерийского склада Филипп Таран передал ему, Пятакову, что 27 декабря, находясь в казарме 7-й сотни 1-го украинского конного полка на Деловой улице, слышал разговор двух офицеров с солдатами с означенного полка, причем один из этих офицеров говорил, что Пятакова после ареста умертвили и спустили под лед.

Названный Филипп Таран также допрошен на следствии и ссылку Александра Пятакова подтвердил, удостоверив, что офицер, передававший солдатам об аресте Леонида Пятакова, говорил, что Пятакова после ареста «задавили, привязали веревкой и спустили под лед».

Из рассказа этого офицера, которого назвали Петрусь, Таран не мог точно уяснить, кем и по каким соображениям был произведен арест Пятакова.

И. д. прокурора суда (подпись)

ДАКО, ф. 183, оп. 4, спр. 83, арк. 94—95.

Док. № 3

Показання свідка Михайла Леонідовича Пятакова * про арешт Л. Л. Пятакова

3 січня 1918 р.

Біля 3 (1/2) годин ранку 25 грудня н. р. мене розбудила моя жінка і я почув, що стукають у двері наших сіней. Я зразу побіг до телефону і просив дати мені Генеральний Секретаріат. З ким мене з'єднали по телефону, я не знаю. Я сказав, що до нас прийшли грабувать. Мені відповіли: «Почекайте». В той час я почув, що на нижньому поверсі б'ють вікна. Я по телефону сказав, що ніколи ждуть і, повісивши трубку, побіг на східці. На верхній площадці зібралися всі домашні **. Брат Леонід питав через двері, чи є дозвіл робити у нас трус. На це йому відповіли: «Відчиняй». Чути стало, що через вибиті вікна лізуть у квартиру. Тоді брат Леонід відчинив двері. Нас усіх покликали вниз. Там було чоловіків 10—12 козаків, котрі кричали: «Де Пятаков?». Брат Леонід сказав їм, що як вони шукають більшовика Пятакова, то він — більшовик. Зразу козаки були дуже знервовані, а після цього заспокоїлись. Кілька чоловіків вибігли на двір і вернулись з якимсь офіцером, котрий, глянувши на брата, сказав: «Это он самый». Я помітив, що і один із козаків теж придивлявся до брата і казав: «Це він». Офіцер приказав вивести брата на двір. Брат був не вдягнений і в сандаліях на босу ногу. Йому тільки встигли кинуть пальто і шапку, і його повели. Деякі козаки побігли на верхній поверх і там почали все грабувать. Як мені сказали, щоб я збирався теж, і я пішов на гору, то я казав там, щоб вони не робили пустки, але мені на це відповіли: «Як нам приказують, так і робимо». Вони не сказали, хто їм дав наказ і взагалі не казали, по якому наказу вони до нас прийшли. Коли я одягнувся, разом із Золотарьовим і мене вивели на двір, а потім — на вулицю. Там, віддаль від нашого будинку, стояло штук 25 осідланих коней, а коло їх — санки, неначе візникові однокінні. На санках сидів брат Леонід. Коли я підійшов до нього, то побачив у нього на обличчі кров і він був уже без окулярів. На мій запит він відповів, що це його вдарили прикладом. Мене посадили поруч з ним на санки. На козлах нікого не було. Мене спитав один з козаків, хто я, приказав, щоб я злавив із санок і вдарив мене чимсь в око. Він хотів мене ще бити, але я втік додому і не бачив, куди повезли брата Леоніда. Коли я вернувся на квартиру, козаків там уже не було. Ті козаки, що були у нас, були вдягнені в шинелі довгі й озброєні шаблями, револьверами на червоних шнурках і гвинтівками. Револьвери всі були системи «Наган». Гвинтівки були кавалерійські — маленькі, чи були на їх штики, не помітив. Шпор у козаків, здається, не було. Той офіцер, котрий пізнав брата Леоніда, одягнений був у коротеньку куртку, на голові у нього був картуз польського виду. Чи на картузі були канти і кокарда, я не помітив. Я також не помітив, чи була на йому яка зброя. Козаки були в сивих шапках, деякі з червоними мічками. Якої частини були ці козаки, я не знаю, але один із них казав, що він вільний козак. Мені здається, що цей офіцер, котрий пізнав брата Леоніда і котрого козаки ляляли

* Михайло Леонідович Пятаков — брат Л. Пятакова.

** Крім Михайла і Леоніда Пятакових, у квартирі знаходились: їх сестра Віра Пятакова, дружина Михайла — Зінаїда Євгенівна Пятакова й товариш Леоніда — прапорщик Петро Іванович Золотарьов.

і не слухали, був не їхньої частини, а якийсь чужий. Куди повезли брата і де він тепер, мені невідомо. Вдень, після арешту брата, найшли на нашім дворі його окуляри в крові. Мені казав наш двірник Григорій Іванович, що козаки не зразу найшли наш будинок, а попали до сусідів — будинку № 7, чи 9 і двірник цього будинку показав їм наш будинок. Ніяких синяків і знаків від ударів козаків тепер у мене нема. Вчора ми одержали з міської пошти листівку, адресовану на ім'я сім'ї Пятакових з нечітким підписом. В листівці хтось пише, що більшовика Леоніда кинули під лід і поздоровляє, що збавилися від того чоловіка, котрий служив німцям і жидам. Ту листівку, якщо найду дома, принесу до справи.

Прочитано: Михаил Пятаков

Голова комісії (підпис)

Члени: (підписи)

ДАКО, ф. 183, оп. 4, спр. 83, арк. 8—9.

Док. № 4

Заява члена виконавчого комітету Київської Ради робітничих і солдатських депутатів Дмитра Микитовича Олійника про виявлення та пізнання трупа Л. Пятакова

17 січня 1918 р.

Я служу робітником на суднобудівельній верфі в м. Києві — пристань — і є членом виконавчого комітету Ради робітничих і солдатських депутатів м. Києва. Вчора в 12 годин дня подзвонив по телефону в ту ж Раду начальник міліції 4 дільниці Київського повіту Назаренко і сказав, що знайдено якийсь труп чоловіка недалеко від Поста-Волинського. На вигляд чоловікові тому років 30 і за ознаками, а також по тому, що в кишені того чоловіка була печатка військово-революційного комітету Київського — це, за його словами, немовби Л. Пятаков. Учора ж мене і солдата Остапа Галанько послав виконавчий комітет оглянути труп цього чоловіка. І я і Галанько пізнали в ньому Леоніда Пятакова, котрий був головою військово-революційного комітету. Труп лежить на кладовищі села Михайлівської Борщагівки, в сажнях 200 від Поста-Волинського. Як нам казали селяни, що були там, на кладовищі, ними труп був знайдений у іншому місці — в кущах, біля 6 верст від Поста-Волинського і вони 14-го або 15-го січня перенесли його з того місця на кладовище для того, щоб його там поховати. Я тверджу, що то труп Леоніда Пятакова і про те я повідомив сьогодні Олександра Пятакова. Печатка військово-революційного комітету, знайдена при трупі, мабуть, знаходиться у названого начальника міліції 4-ї дільниці Назаренка. На трупі виявилось чорне коротке пальто, чорні суконні штани, сива шапка офіцерська з позолоченими галунами, зверху, гімнастюрка захитного кольору, на спідній білій сорочці букви «ЛП», ноги босі, права частина голови розбита, над правою бровою дві рани, зроблені шаблею, рот відкритий і видніються два золоті зуби — кутні, в лівій частині грудей велика рана зі слідами стеаринової свічки, долоні обох рук порубані, мабуть, шаблею. Хто і коли убив Пятакова, мені невідомо. З нами при оглядинах трупа Пятакова був завідуючий залізнодорожньої міліції участку Київ — Фастів Старжинський, котрого канцелярія на вокзалі Київ-І; зі Старжинським були ще два міліціонери з Поста-Волинського, прізвища котрих я не знаю.

Прочитано: Дмитро Микитович Олійник

Голова комісії (підпис)

Члени комісії (підписи)

ДАКО, ф. 183, оп. 4, спр. 83, арк. 55 зв.—56.

Док. № 5

Показання свідка Олександра Пятакова слідчій комісії по виявленню трупа Леоніда Пятакова та його поховання

16 березня 1918 р.

Після того, як 17 січня я давав в комісії показання, я їздив на візнику до Поста-Волинського, де був труп мого брата — Леоніда Пятакова. То, дійсно, був мій брат. У нього над правим вухом була розбита голова, на лобі була невеличка ранка, рана була на грудях проти серця, долоні рук були чимсь порізані. Одягнений він був у тій одежі, в якій його арештували вночі на 25 грудня. Після того як Київ був зайнятий більшовицького коменданта, котрий і видав нам дозвіл на перевозку тіла убитого брата в Київ. З нашого прохання лікар залізної дороги, як його прізвище, не знаю, зробив огляд тіла брата і написав про те акт, котрий знаходиться у мене. При тому огляді я не був. 28-го чи 29-го січня ми перевезли тіло брата на Байкове кладовище, де його 1-го чи 2-го лютого і поховали. Потім по розпорядженню більшовиків тіло брата відкопали і 4-го лютого поховали його разом з іншими більшовиками у Маріїнському парку. Числа я не називаю — за старим стилем. Дозвіл на перевезення і поховання тіла брата, а також медичний огляд його я зобов'язуюсь доставити в комісію до справи. Хто арештував і убив мого брата відомостей у мене нема і підозріння ні проти кого не маю. Чи була більшовиками створена яка комісія для проведення слідства про убивство мого брата, я не знаю. Більше нічого додати не маю, показання мені прочитано, усе записано правильно.

(підпис) Олександр Леонідович Пятаков
 Голова комісії (підпис)
 Члени комісії (підписи)

ДАКО, ф. 183, оп. 4, спр. 83, арк. 57.

Док. № 6

Копія допиту штабс-ротмістра Українського гусарського полку Якова Брониславовича Журавського в приміщенні німецької комендатури м. Києва

28 червня 1918 р.

В ніч с 17 на 18 юнія я был пьян и шел в полицию Бульварного участка, чтобы попросить проводить меня. Моя просьба была отклонена. Тогда я подошел к одному посту вблизи участка и к постовому обратился с той же просьбой. Он спросил, боюсь ли я или у меня много денег. Я ответил ему, что не хочу проходить по этой части города, потому что меня могут ограбить большевики. Дело в том, что я получил от прежнего украинского правительства приказ арестовать известного большевика Пятакова. Я его не арестовал и он был после убит моими козаками...*

Підпись шт. рот. Журавський

ДАКО, ф. 183, оп. 4, спр. 83, арк. 83.

Одержано 12.12.89

* Далі йдеться про сутички Журавського з міліціонерами і приведення його в німецьку комендатуру.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

С. І. Кот (Київ)

Відбудова пам'яток архітектури на Україні в 1943—1945 рр.

Автор розповідає про становлення системи охорони пам'яток архітектури на Україні в 1943—1945 рр., основні напрямки робіт по їх збереженню, консервації та відбудові на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни.

На хвилі патріотичного піднесення, яке охопило трудящих Радянської країни, в роки Великої Вітчизняної війни відбулось відродження суспільного розуміння необхідності відбудови пам'яток історії та культури як символів непереможності духовних сил народу, його багатовікових героїчних, трудових, культурних традицій, вільного і незалежного розвитку. За ініціативою громадськості, яку підтримали партійні і державні органи країни, був здійснений ряд першочергових заходів щодо охорони надбань вітчизняної культури. Значну увагу при цьому було приділено пам'яткам містобудування та архітектури. Пропонуванa увазі читачів стаття є спробою висвітлити основні напрямки роботи по їх збереженню на Україні в 1943—1945 рр.

Питання охорони архітектурної спадщини починали вирішуватися ще безпосередньо під час бойових дій, у ході вигнання фашистських окупантів з території України. Важливу роль виконала комісія по обліку та охороні пам'яток мистецтва під головуванням академіка І. Е. Грабаря, створена у квітні 1942 р. у складі Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР¹. Вона підтримувала тісні контакти з командуванням Червоної Армії, відправляла йому списки й карти розташування пам'яток на лінії фронту, розробляла рекомендації щодо їх збереження. Досить наочно про конкретний зміст цих заходів свідчить наказ командуючого Південно-Західним фронтом генерала армії Р. Я. Малиновського, датований 1 вересня 1943 р. Тобто він з'явився під час Донбаської наступальної операції. Доцільно навести його повністю: «Комісія по обліку та охороні пам'яток мистецтва при Комітеті у справах мистецтв при РНК СРСР порушила клопотання про подання допомоги у збереженні й захисті від знищення пам'яток мистецтва, старовини й культури. Враховуючи велику культурно-історичну значущість цих заходів, з метою сприяння збереженню пам'яток культури народів СРСР, командуючий військами Південно-Західного фронту наказав:

1. Здійснити ряд невідкладних заходів щодо охорони пам'яток, що перебувають у смузі фронту.

2. Всі будівлі, що підлягають охороні у смузі фронту і є висотними орієнтирами, замаскувати (закамуфлювати) нарівні з військовими об'єктами.

3. При виборі вогневих точок уникати використання з цією метою пам'яток архітектури, уникати копання траншей біля самих стін пам'яток та під будівлями.

4. Не займати будинки-пам'ятки під військові об'єкти й склади з вогнепальними речовинами, гаражі та стайні. При необхідності використання будинків-пам'яток заборонити будь-які перебудови (встанов-

¹ Сухов Д. Охрана и реставрация архитектурных памятников. // Памятники зодчества, разрушенные или поврежденные немецкими захватчиками: Документы и материалы.— М., 1942.— Вып. 1.— С. 35.

лення нових перекриттів, пробиття віконних і дверних отворів, перенесення старих і встановлення нових сходів і т. п.).

5. Заборонити розбирання зруйнованих будинків-пам'яток і дбайливо охороняти від розкрадання цеглу, каміння, залізо та інші будівельні матеріали, що лишилися від зруйнованих будинків»².

До наказу було додано чотири сторінки машинописного тексту, на яких перелічувалися пам'ятки, котрі підлягали охороні.

Досвід перших широких відбудовних робіт показав, що всі ці питання найтіснішим чином пов'язані з практикою містобудування. XI пленум правління Спілки радянських архітекторів, який відбувся у середині 1943 р., указав на необхідність розробки високоякісних планів відродження населених пунктів, в яких було б намічено їх цілісне обличчя та враховано особливості розвитку, котрі склалися історично. Пленум звернувся до директивних органів з пропозицією про створення всесоюзного органу по керівництву архітектурно-планувальними роботами³.

За постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1943 р. почав діяти Комітет у справах архітектури при РНК СРСР. Відповідно при РНК союзних республік організувалися Управління у справах архітектури, а при крайових та обласних Радах депутатів трудящих — крайові й обласні відділи. У великих містах з'явилися посади головних міських архітекторів. Комітет мав розв'язувати такі важливі завдання, як керівництво охороною та реставрацією пам'яток архітектури, розробка заходів щодо їх збереження під час забудови міст та сіл. З цією метою було створене Головне управління по охороні пам'яток архітектури⁴.

Практичне керівництво діяльністю організацій та установ у галузі архітектури в республіці було покладене на Управління у справах архітектури при РНК УРСР, створене 15 грудня 1943 р. Його очолив Г. В. Головка. Воно відчувало постійну підтримку з боку партійних та радянських органів. На прохання ЦК КП(б)У із рядів Червоної Армії були відкликані спеціалісти-архітектори⁵. При Управлінні головного архітектора Києва організовано 7 державних архітектурно-планувальних майстерень. Враховуючи нестачу фахівців високої кваліфікації, Раднарком УРСР звернувся до Комітету у справах архітектури при РНК СРСР з проханням направити на роботу до Києва 90 архітекторів та інженерів⁶. Уже в роки війни на архітектурних факультетах вузів Києва, Харкова, Одеси було розпочато підготовку кадрів спеціалістів⁷.

Здійснені заходи дозволили до 1945 р. створити 24 обласних відділи у справах архітектури та управління головних архітекторів у 27 містах, що мали особливе значення. За даними на 1 січня 1945 р., у системі Управління у справах архітектури працювали 900 чол., а до кінця року чисельність працівників архітектурних установ України зростала майже вдвічі й становила 1600 чол.⁸

Разом з тим повністю задовольнити потреби республіки в кадрах спеціалістів поки що не вдалося. Нестача понад 400 кваліфікованих фахівців позначилася на ході проектно-планувальних робіт. Обласні відділи управління були неуккомплектовані. У 8 містах з 35, які намітив Комітет у справах архітектури при РНК СРСР, не були створені управління головних архітекторів⁹. Це, звичайно, не допомогало справі.

² Центр арх. Міністерства оборони СРСР, ф. 469, оп. 6046, спр. 4, арк. 106.

³ Из истории советской архитектуры 1941—1945 гг.: Документы и материалы. Хроника военных лет. Архитект. печать.— М., 1978.— С. 88.

⁴ Правда.— 1943.— 30 сентяб.

⁵ Укр іст. журн.— 1980.— № 5.— С. 103.

⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945.— К., 1980.— Т 3.— С. 367.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4906, оп. 1, спр. 11, арк. 20.

⁸ Там же, арк. 1—2.

⁹ Там же.

Щоб активізувати архітектурно-планувальні роботи в республіці, було засновано Український філіал Академії архітектури СРСР. Фактично він почав працювати з березня — квітня 1944 р. під керівництвом відомого архітектора, члена-кореспондента Академії архітектури СРСР В. Г. Заболотного*.

Провідні містобудівники республіки, серед яких були В. Г. Заболотний, О. О. Тацій, В. І. Чуприна, О. М. Касьянов, П. Ф. Альошин, В. М. Орехов, В. І. Пушкарьов, напружено працювали над створенням планів забудови міст. Велику допомогу їм подали відомі зодчі Москви й Ленінграда — А. Г. Мордвинов, О. В. Щусєв, Г. П. Гольц, К. С. Алабян, Є. А. Левінсон та інші¹⁰.

Слід сказати, що підготовці планів відбудови міст і селищ України передувала серйозна дослідницька робота, в якій особливе місце відводилося характеристиці їх історично сформованого архітектурного обличчя, пам'яток архітектури й монументального мистецтва, необхідних заходів щодо їх охорони. Так, були зроблені описи Вінниці, Гайсина, Козятина, Жмеринки та інших історичних міст Вінниччини¹¹. На Харківщині у квітні — липні 1944 р. були розроблені проекти схем забудови Ізюма, Куп'янська, Чугуєва, Лозової, Старого Салтова та багатьох інших міст і селищ. У 1945 р. завершено складання генеральної схеми Харкова. При цьому пам'ятки архітектури розглядалися як важливий містоутворюючий фактор. Наприклад, при виконанні плану забудови Ізюма одним з основних висотних елементів майбутнього міста вважався Преображенський собор XVII ст., велика роль відводилася ряду будівель початку XIX ст. — будинку поштової станції, Миколаївській церкві, одноповерховим будівлям торговельних приміщень, котрі стояли симетрично¹².

Найкращі сили радянських архітекторів зібрав оголошений у травні 1944 р. конкурс на забудову центральної магістралі Києва — Хрещатика. У творчому змаганні взяли участь видатні майстри К. С. Алабян, П. Ф. Альошин, О. В. Власов, В. Г. Гельфрейх, В. Г. Заболотний, Г. П. Гольц та інші. Понад 20 проектів були виставлені для громадського обговорення. Враховуючи те, що жоден з них не відповідав високому рівневі завдань, уряд УРСР доручив двом бригадам (О. В. Власова та О. О. Тація) розробити нові, скориставшись найкращими пропозиціями з першого туру¹³.

Узагальнюючи досвід перших містобудівних проектів, Комітет у справах архітектури при РНК СРСР у 1944 р. підкреслював: «Визнати як правильний розвиток проектно-планувальних робіт у напрямку індивідуального архітектурного обличчя кожного міста, котре відповідає природним його особливостям, а також тим, що склалися історично»¹⁴. Саме на такій основі створювалися проекти розвитку таких великих культурних та історичних центрів України, як Київ, Львів, Чернігів, Одеса, Харків, Дніпропетровськ, Полтава, Луганськ, Херсон, Запоріжжя та інших. Це сприяло збереженню їх архітектурного обличчя й багатьох пам'яток культури. Вже в 1944 р. проектно-планувальні роботи були виконані по 34 містах республіки, а в 1945 — 60¹⁵.

Безпосередню роботу по збереженню культурних цінностей Української РСР відділ охорони пам'яток, що працював у складі Управ-

* У червні 1945 р. на базі філіалу організовано Академію архітектури Української РСР.

¹⁰ Архітек. України. 1917—1967.— К., 1967.— С. 9; Килессо С. К. Восстановление городов и сел.— С. 3.

¹¹ Держ. арх. Вінниц. області, оп. 1, спр. 2, арк. 2 зв.—3 зв., 7 зв., 18, 26.

¹² Держ. арх. Харків. області, оп. 1, спр. 19, арк. 1—5; спр. 9, арк. 5; спр. 6, арк. 1.

¹³ Штейберг Я. А., Грабовський С. Я. Архітектура Радянської України // Вісн. Акад. архітек. УРСР.— 1947.— № 4.— С. 26—27.

¹⁴ Из истории советской архитектуры. 1941—1945.— С. 121.

¹⁵ Там же.— С. 149—150; ЦДАЖР УРСР, ф. 4906, оп. 7, спр. 11, арк. 13.

ління у справах архітектури при РНК УРСР. Фактично його створення у березні 1944 р.— це і був початок формування нової системи органів охорони пам'яток в УРСР. Співробітники відділу почали з організації обліку будинків та приміщень, що мають художню цінність, визначення невідкладних заходів щодо їх ремонтування й консервації, підготовки інструктивних рекомендацій з питань збереження та експлуатації¹⁶. Деякий час відділ очолювала Є. В. Горбенко, а згодом — І. О. Ігнаткін.

З перших кроків на шляху обліку та вивчення пам'яток архітектури багато що доводилося починати із самого початку, бо практично не збереглося відомостей про їх чисельність, місцезнаходження, матеріали вимірювань, креслень, замальовок та фотографій. Необхідно було здійснити нове обстеження всієї території республіки. До цієї справи залучалися обласні відділи у справах архітектури й управління головних архітекторів міст, учені. Виділялися спеціальні кошти. Так, лише для обліку пам'яток Вінниччини у 1944 р. було асигновано 7 тис. крб.¹⁷ Але через нестачу кваліфікованих кадрів, загальної труднощі, викликані війною, ця робота в 1944 р. велася переважно в обласних центрах і тільки частково — на периферії. Спроби якимось поліпшити ситуацію шляхом анкетного опитування місцевих Рад виявилися неефективними. Про це, зокрема, свідчать його результати на Харківщині. Тому списки пам'яток, які були складені у більшості областей республіки, були неповними.

Більш значних масштабів робота по виявленню та обліку пам'яток набула в 1945 р. З цією метою уряд УРСР виділив значні кошти — 850 тис. крб., що становило майже половину всіх асигнувань, направлених на їх охорону, ремонтування, консервацію й відбудову¹⁸. Завдяки науковим експедиціям, вивченню літературних та архівних джерел на державний облік було взято понад 2 тис. будинків і будівель, котрі мали художню вартість. Лише на території Волинської, Вінницької, Житомирської, Закарпатської, Ізмаїльської, Київської, Сумської, Полтавської, Чернігівської та Кам'янець-Подільської областей обстежено 1127 пам'яток архітектури, з яких 463 раніше не були відомі спеціалістам¹⁹. На багатьох з них за рекомендацією відділу охорони пам'яток було або встановлено таблички з написом «Пам'ятка архітектури. Охороняється державою», або зроблені відповідні позначки стійкою фарбою. Не менше значення мало й складання опорних планів ряду історичних міст республіки, де були позначені цінні архітектурні об'єкти (Київ, Одеса, Херсон та інші)²⁰. Крім того, у згаданому вище відділі обговорювалися проекти забудови населених пунктів тощо.

Помітну роль у справі охорони історичних пам'яток в 1943—1945 рр. відіграв Український філіал Академії архітектури СРСР, який завдяки активній позиції В. Г. Заболотного з перших днів існування зарекомендував себе як науковий і методичний центр по збереженню історико-архітектурної спадщини. В 1944 р. учені філіалу почали вивчати 50 найцінніших споруд Києва, Чернігова та Львова. Спеціальна бригада поїхала в західні області України для виявлення та дослідження пам'яток архітектури. Протягом 1945 р. на території УРСР учені детально обстежили 450 таких історичних будівель²¹.

Не менш активно співробітники Українського філіалу Академії архітектури УРСР та Спілки архітекторів УРСР збирали навколо себе

¹⁶ Укр. іст. журн.— 1973.— № 5.— С. 111.

¹⁷ Держ. арх. Вінниц. області, ф. Р-4510, оп. 1, спр. 3, арк. 16.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 4906, оп. 1, спр. 11, арк. 5 зв.

¹⁹ Там же, арк. 6.

²⁰ Там же, арк. 17.

²¹ Там же, ф. 4802, оп. 1, спр. 607, арк. 93, 104, 109; ф. 4906, оп. 1, спр. 11, арк. 6.

авторитетний актив, котрий мав досвід роботи в цій галузі. Наприклад, у Харкові виявили бажання взяти участь у вивченні та охороні пам'яток І. О. Ігнаткін, А. Ф. Михайлик, Д. Р. Торубаров, А. Є. Буценко, О. М. Касьянов, в Одесі — Л. А. Чернелівський, О. Д. Зейлігер, А. Р. Копилов, у Полтаві — М. І. Сімікін та багато інших²². На цю пропозицію відгукнулося чимало архітекторів, про що свідчать їхні листи. Наприклад, О. Д. Зейлігер повідомляв: «Займаюсь дослідженнями в цій галузі протягом понад 25 років. Можу взяти на себе організацію, керівництво науковим вивченням пам'яток архітектури м. Одеси». С. А. Таранушенко, який стояв біля джерел організації охорони пам'яток на Україні, підкреслив: «Мої спостереження під час експедиції сучасного стану старовинних архітектурних пам'яток навіть у самому Києві, не говорячи вже про провінцію, дають змогу зробити висновок, що, якщо ми прагнемо зберегти їх для науки, то необхідно негайно зайнятися фіксацією найважливіших пам'яток. Я міг би взяти на себе керівництво дослідженнями монументального мистецтва 17—18 ст. і рекомендувати спеціалістів з досвідом»²³. Вони активно підключилися до роботи по охороні пам'яток.

Доля архітектурної спадщини України хвилювала не лише вчених республіки, а й діячів науки й культури братніх республік країни. У червні 1944 р. професор Московського архітектурного інституту С. В. Безсонов запропонував своїм колегам з Українського філіалу Академії архітектури СРСР план організації обстежень історико-художньої спадщини 72 визволених міст України, що мали давню історію. Планом були намічені такі заходи: вивчення джерел і літератури, збирання краєзнавчих матеріалів, обмір й опис пам'яток²⁴.

Московські спеціалісти взяли в них безпосередню участь. Уже в серпні 1944 р. бригада Московського архітектурного інституту почала дослідження пам'яток Харківщини, розробила рекомендації щодо збереження найцінніших об'єктів обласного центру — Покровського й Успенського соборів, університету, колишніх Дворянських зборів і т. ін.²⁵ З 1945 р. і протягом тривалого часу С. В. Безсонов керував роботою одного із секторів Академії архітектури УРСР. П. Д. Барановський зробив вагомий вклад у збереження історичних будівель Києва й Чернігова.

Війна ще тривала, а вчені та діячі культури вже запитували себе, якими ж мають бути масштаби, шляхи й методичні принципи відбудови й реставрації зруйнованих історико-культурних цінностей? Зокрема, широкий резонанс мав лист академіка Б. Д. Грекова «До питання про відбудову Новгорода», надрукований на сторінках «Исторического журнала». Чи потрібно лишати руїни й зводити поряд копію пам'ятки, відновлюючи у первісному вигляді, або варто охопити її життя протягом століть? Запитуючи про це, вчений підкреслював: «Перед тим як взятися за справу, треба дбайливо й всебічно її обміркувати»²⁶.

Початковим етапом відбудовно-реставраційних робіт став облік втрат, завданих окупантами архітектурній спадщині. Протягом 1944 р. відділ охорони пам'яток Управління у справах архітектури при РНК УРСР організував обстеження зруйнованих і пошкоджених пам'яток у 14 областях республіки. Були складені дефектні акти й кошториси аварійно-відбудовних робіт для 310 архітектурних об'єктів²⁷. Ця робота мала й політичне значення. Адже завдяки їй можна було визначити масштаби втрат, які зазнала культурна спадщина українського народу.

²² Там же, ф. 4802, оп. 1, спр. 607, арк. 2, 20, 78.

²³ Там же, арк. 50, 86 зв., 90—91.

²⁴ Там же, арк. 57—62.

²⁵ Держ. арх. Харків. області, ф. Р-5696, оп. 1, спр. 9, арк. 6, 9—14.

²⁶ Культурное строительство в прифронтовых и освобожденных районах СССР в 1941—1945 гг. // Сб. статей.— М., 1985.— С. 71.

²⁷ Укр. іст. журн.— 1973.— № 5.— С. 111.

Зібрані матеріали надсилалися до Надзвичайної державної комісії по встановленню й розслідуванню злочинів німецько-фашистських загартників та їх поплічників на території СРСР.

Під час цих робіт довелося зіткнутися із значними труднощами, які були викликані нестачею спеціалістів. Наприклад, у 1944 р. в очолюваній П. Ф. Альошиним майстерні по відбудові історичних і сучасних пам'яток архітектури замість 71 працювали 32 чол. Тому плани, намічені на 1944 р., були виконані лише на 70%²⁸. Більш інтенсивними темпами ця робота велася в наступному році. В цілому за 1944—1945 рр. розроблялися проекти відбудови й реставрації 33 історико-архітектурних об'єктів, у тому числі 14 з них були вже завершені.

Серед вагомих творчих здобутків, що збагатили реставраційну науку, необхідно назвати підготовлений П. Д. Барановським проект відбудови П'ятницької церкви у Чернігові. Приїхавши у грудні 1943 р. на Україну за завданням Комісії по обліку та охороні пам'яток мистецтв, цей, за словами І. Е. Грабаря, «архітектор-ерудит» під нашаруваннями XVII—XVIII ст. відкрив давньоруське мурування домонгольської епохи. Під його керівництвом велися роботи по консервації та зміцненню «дорогоцінних залишків» споруди.

Здійснення заходів щодо відродження архітектурних шедеврів України в роки війни було справою нелегкою. Лише для відбудови Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Маріїнського палацу, університету, будинків (колишніх) пансіону шляхетних дівчат і педагогічного музею та ряду інших цінних споруд, за попередніми оцінками спеціалістів, були потрібні 100 млн. крб.²⁹ Необхідні були й значна кількість будівельних матеріалів, техніка, яких бракувало. Тому залежно від історико-архітектурного значення пам'яток і характеру їх дальшого використання були визначені два напрямки ведення ремонтно-відбудовних робіт. Значна частина архітектурно цінної забудови населених пунктів та окремі об'єкти, що передавалися під житлові будинки, де розміщувалися партійні й державні органи, установи народного господарства, науки, освіти та культури, відбудовувалися за рахунок коштів відповідних міністерств та відомств. Це значно прискорювало процес їх повернення до життя. Як відомо, лише на відновлення житлового фонду УРСР у 1944 р. було відпущено понад 500 млн. крб.³⁰ ЦК КП(б)У і РНК УРСР виділили 25 млн. крб. на ремонт зруйнованих гітлерівськими загартниками приміщень Київського університету³¹. Вже в 1944 р. будівельні організації Наркомату житлово-цивільного будівництва здали в експлуатацію 1317 об'єктів, серед яких були будинки РНК УРСР, Українського драматичного театру ім. І. Франка та музкомедії в Києві, бібліотеки ім. В. Г. Короленка та театру музкомедії у Харкові, значна кількість житлових будинків, що мали архітектурно-художню цінність³².

У більш складному становищі опинилося чимало видатних пам'яток архітектури, насамперед культових, які не використовувалися з господарською метою або за іншим призначенням. У бюджеті Управління у справах архітектури при РНК УРСР на 1944 р. не були передбачені асигнування на ремонтно-консерваційні та відбудовні роботи³³. Тому лише окремі з них ремонтувалися. Щоб забезпечити їх необхідними коштами та матеріалами, були потрібні спеціальні рішення РНК УРСР. Наприклад, у листопаді—грудні 1944 р. крім грошей, виділених го-

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 4802, оп. 1, спр. 3, арк. 2 зв., 12.

²⁹ Там же, ф. 4802, оп. 1, спр. 607, арк. 64.

³⁰ История Украинской ССР: В 10-и т.— К., 1984.— Т. 8.— С. 495.

³¹ Захаров І. З., Маїн В. Н. Допомога братніх республік у відбудові культурних і наукових закладів України (1943—1945 рр.) // Укр. іст. журн.— 1979.— № 7.— С. 66.

³² Денисенко П. Комуністична партія України— організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.) — К., 1968.— С. 141.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 4906, оп. 1, спр. 11, арк. 13.

ловним управлінням охорони пам'яток Комітету у справах архітектури при РНК УРСР на консервацію залишків П'ятницької церкви у Чернігові, за розпорядженням уряду республіки було відправлено 3 т цементу, 10 т вапна, 20 рулонів толі тощо³⁴.

27 березня 1944 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про організацію Софійського заповідника». Вся його територія передавалася Українському філіалу Академії архітектури УРСР, який протягом 3 місяців мав провести поточні ремонтні роботи та розробити відповідну проектно-кошторисну документацію. З бюджету республіки на ці цілі було виділено 1 млн. крб.³⁵ Уже до кінця 1944 р. під керівництвом Г. І. Говденка у Софії Київській були зміцнені фундаменти її архітектурних пам'яток, замінені непридатні дерев'яні деталі й покривля маківок, відновлене ліплення на трьох поверхах дзвіниці тощо³⁶. Було також випущено коротенький путівник — листівку. Це сприяло збільшенню кількості екскурсантів — лише у 1944 р. заповідник відвідали 7034 киян³⁷.

На прохання В. Г. Заболотного, який звернувся з листом до заступника голови РНК УРСР М. П. Бажана, державні органи виділили кошти й матеріали, необхідні для консервації Кирилівської церкви XII ст. у Києві, яка, за висловом ученого, була «в катастрофічному стані»: одна з кількох небезпечних тріщин торкнулася зображення Оранти, опади, що потрапляли всередину храму, викликали обсіпання фресок (робота Врубеля).

В. Г. Заболотний був також ініціатором робіт по консервації руїн Успенського собору Києво-Печерської лаври. У травні 1944 р. він запропонував: «Щоб зберегти від негоди й розтягування залишки Успенського собору Києво-Печерської лаври, необхідно в цьому році провести першочергові археологічні роботи... з вичерпним відбиранням деталей, що мають історико-культурне значення, або необхідних для реконструкції собору, а також усіх пам'яток культури й мистецтва в цілому або фрагментарному вигляді»³⁸.

Пропозицію підтримало Управління у справах архітектури при РНК УРСР, яке виділило 90,5 тис. крб. та бригаду спеціалістів тресту «Хрещатикбуд» (50 чол.)³⁹. Загальне керівництво всіма роботами здійснювали фахівці Українського філіалу Академії архітектури СРСР та вчені Інституту археології АН УРСР, яким допомагали їх колеги з Москви. Розбирання й консервація руїн собору набули більш широких масштабів після організації спеціальної експедиції, яку очолили В. А. Богусевич та М. В. Холостенко. Серед її активних учасників були Ю. С. Асєєв, Г. Н. Логвин, Г. І. Говденко та інші спеціалісти⁴⁰.

Фрагменти мурування храму, що вціліли, були законсервовані на місці, а більш дрібні деталі — перенесені у спеціальні приміщення. Крім того, під час розкопок археологи та архітектори відшукали ряд унікальних речей, серед яких були розшиті перлами та дорогоцінним камінням плащаниці, срібні оправы з гробниць та ікон тощо. За найскромнішими оцінками, лише номінальна вартість виявлених і врятованих від руйнування реліквій становила понад 426 тис. крб.⁴¹

Підбиваючи деякі підсумки, слід сказати, що в 1945 р. РНК УРСР виділила Управлінню у справах архітектури 1 млн. крб. на реставрацію

³⁴ Барановский П. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Памяти. искусства, разрушенное немецкими захватчиками в СССР.— М.; Л., 1948.— С. 23; Укр. іст. журн.— 1973.— № 5.— С. 112.

³⁵ Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду // 36. документів.— К., 1961.— Т. 2.— С. 27—28.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4802, оп. 1, спр. 607, арк. 71 зв.

³⁷ Там же, спр. 3, арк. 11.

³⁸ Там же, спр. 607, арк. 45—46.

³⁹ Там же, арк. 46, 84, 103.

⁴⁰ Стронт. и архитектура.— 1987.— № 8.— С. 23.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4762, оп. 1, спр. 15, арк. 49, 55.

й відбудову архітектурних пам'яток. Протягом одного року було відремонтовано 30 архітектурних споруд, котрі були в аварійному стані, 18 — законсервовано. Однак у цілому намічені плани не вдалося втілити в життя. Кошти, які виділялися, мали позалімітний характер і не «підкріплювалися» необхідними матеріалами. Крім того, відчувалася нестача кваліфікованих спеціалістів та робітників. Через це було освоєно лише 200 тис. крб., або 20% і без того досить невеликих асигнувань⁴².

І все ж таки у тяжкі роки війни почалася відбудова зруйнованих історичних пам'яток. Поступово формувалася система організацій та установ, які мали займатися цією справою. Було зроблено перші кроки на шляху забезпечення охорони архітектурних споруд, які мали художню цінність. Це був широкий комплекс проектно-планувальних, реконструкційних та консерваційних робіт, котрі відіграли важливу роль у збереженні їх для нащадків.

Одержано 16.01.89.

Автор рассказывает о становлении системы охраны памятников архитектуры на Украине в 1943—1945 гг., об основных направлениях работ по их сохранению, консервации и восстановлению на завершающем этапе Великой Отечественной войны.

⁴² Там же, ф. 4906, оп. 1, спр. 11, арк. 5 зв.— 6.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

В. М. Волковинський (Київ)

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста (продовження) *

У цьому розділі нарису розповідається про розгортання на півдні України влітку 1919 р. боротьби селянських мас на чолі з Махном проти денікінщини, розкриваються об'єктивні та суб'єктивні обставини досягнутих ними успіхів. Показано спроби встановлення зв'язків між Махном і Петлюрою та причини їх розриву.

У денікінському тилу

Денікінські війська швидко просувалися вглиб країни. Вже 25 червня 1919 р. вони захопили Харків, 28 — Катеринослав, 30 — Царицин.

У цей неймовірно складний для Радянської республіки період ЦК РКП(б), В. І. Ленін звернулися до партії, трудящих з листом «Всі на боротьбу з Денікіним!», в якому була накреслена реальна програма дій по перетворенню країни на єдиний військовий табір, мобілізації всіх сил і засобів на відсіч ворогові. Тим часом споряджені за рахунок Антанти війська Денікіна продовжували наступ. Заворожений тимчасовими успіхами, Денікін 3 липня віддав наказ про наступ на Москву. Разом з білогвардійцями поверталися одвічні соціальні вороги селян — поміщики, які перш за все відбирали свої землі, реманент і майно, жорстоко мстилися за розорені маєтки. Влітку 1919 р. врожай зернових видався, як зазначали сучасники, відмінний. І селяни були засмучені тим, що, крім земельних ділянок, оброблених ними, поміщики заберуть і вирощений хліб. Тому село в єдиному пориві виступило проти денікінської влади.

Таке ставлення селян до білих армій, прихід яких знаменував собою реставрацію старих порядків, прозорливо передбачав В. І. Ленін, говорячи: «Ми прекрасно знаємо, що сила українського селянства повалить сили Денікіна, ми знаємо, що ті удари, яких їм завдано, надзвичайно тяжкі, але вони пробудять у них нову свідомість і нові сили»¹.

Значну роль у розвитку повстансько-партизанського руху на Україні, окупованій денікінцями, відіграло більшовицьке підпілля, яке очолило створене у липні 1919 р. Зафронтове бюро ЦК КП(б)У. Тоді ж стихійно виникло чимало загонів, якими керували представники дрібнобуржуазних партій. Навіть деякі куркульські банди, які ще недавно боролися проти Радянської влади, повернули зброю проти Денікіна. Однак бунтівному селянству південних районів потрібен був вождь, здатний об'єднати його сили для боротьби з білогвардійським режимом. У той час Червона Армія була змушена залишити майже всю територію України, Петлюра не виступав проти Денікіна, що викликало невдоволення широких селянських мас і відхід значної їх части-

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 7, 9—11; 1990.— № 2.

¹ Ленін В. І. Про сучасне становище і найближчі завдання Радянської влади: Доповідь на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради робітничих і червоноармійських депутатів, Всеросійської ради професійних спілок і представників фабрично-заводських комітетів Москви 4 лип. 1919 р. // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 33.

ни від нього. За таких обставин швидко зростав авторитет Махна як селянського ватажка, його захисника від білогвардійців. Скориставшись цим, «батько» почав створювати у південних районах України нові й нові загони.

На початку літа 1919 р., коли Радянська влада оголосила Махна поза законом, переважна частина його прибічників розійшлася по селах, але не втрачала зв'язок з великим загonom, що перебував у Дібрівському лісі поблизу с. Велика Михайлівка. Ще з часів боротьби проти німецьких окупантів були знайомі ці місця повстанцям. Тут знаходилися їх бази, склади зброї, награвовані коштовності і золото. Керівники загону Шусь, брати Петренки, Іващенко та інші соратники «батька» підтримували тісний зв'язок з мешканцями навколишніх сіл і знали про пересування золотопогонників. Жорстокі репресії денікінців щодо противників нового режиму призводили до швидкого зростання махновських загонів за рахунок невдоволених порядками, встановленими білогвардійцями. Насильницька мобілізація селян Катеринославщини до армії Денікіна також збільшила ряди махновців. Анархісти ж, які знову примкнули до Махна, найімовіше вважали, що повстанців приваблює насамперед їх теорія «безвладного життя». Влітку 1919 р. Махно прихильно ставився до анархістів, заявляючи, що бореться за їх ідеали. Не дивно, що саме тоді він згадав про патріарха анархізму П. О. Кропоткіна і надіслав йому до Москви листа і посилку з продовольством².

Скориставшись скрутним становищем частин Червоної Армії на півдні України, які вели виснажливі бої з білогвардійцями, Махно прагнув залучити до свого війська якомога більше червоних бійців та командирів, особливо з тих з'єднань, які потрапили в оточення або зазнали значних втрат. З цією метою його агітатори активно діяли у частинах, що відступали під натиском переважаючих сил білогвардійців.

У цей же час більшовицькі організації України відповідно до рішень Пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся 1—2 серпня 1919 р., вживали заходів для подолання в Червоній Армії елементів партизанщини, піднесення дисципліни. Однак у районі, де діяв Махно, вони не давали бажаних результатів.

17 серпня 1919 р. частини Червоної Армії під командуванням колишніх махновців Калашникова, Дерменжі, Буданова, з якими «батько» таємно підтримував зв'язок, перейшли в районі с. Помічної на бік Махна. Військо «батька», поповнюючись також за рахунок григор'євців, різних партизанських загонів і червоноармійських частин, являло собою вже значну силу. За відомостями Катеринославського губкому КП(б)У, три чверті «армії» Махна, яка воювала проти Денікіна, становили колишні бійці та командири Червоної Армії. Тому не дивно, що комуністи перебували на командних посадах у повстанській армії. Однією з найяскравіших фігур серед махновського командування був командир «Стального» полку М. Л. Полонський.

У серпні 1919 р. в боях з білогвардійцями махновці зазнали відчутних втрат. За деякими даними, вони втратили 50% коней, 200 тачанок, у тому числі тачанку самого Махна. Багато повстанців були поранені, ще більше полягло в боях. 18 серпня під Овідіополем загинув брат Махна Григорій, який на той час обіймав посаду начштабу.

Махно діяв у районі Помічна — Єлисаветград — Вознесенськ, коли дізнався, що на південному заході України денікінці і петлюрівці відрізали від основних сил 45-у, 47-у і 58-у дивізії Червоної Армії. Він одразу ж рушив туди. Махновці розгорнули активну пропагандистську роботу серед червоноармійців. «Усі, кому дорога воля і незалежність, — зазначалося в одній з їх відозв, — повинні залишатися на Україні і

² ЦДАЖР СРСР, ф. 1129, оп. 2, спр. 1710, арк. 1.

вести боротьбу з денікінцями». Крім того, махновці здійснювали напади на невеликі червоноармійські загони. Коли радянські частини були об'єднані у Південну групу під командуванням Й. Е. Якіра і наприкінці серпня почали героїчний прорив на північ, Махно звинуватив комуністів у боягузтві і відсутності бажання захищати Україну від Денікіна. Деякі комуністи підтримали «батька» і виявили бажання боротися проти білих у лавах повстанців.

З червоноармійськими частинами, які не перейшли на їх бік, махновці вели боротьбу. Так, на станції Помічній вони висадили в повітря ешелон, в якому їхали з Одеси радянські працівники.

Про зустріч з Махном у ті дні залишив спогади командир одного з червоноармійських загонів 45-ї дивізії Ф. Анулов. Його бійці відмовилися воювати проти махновців, і він потрапив у полон, де й побачив «батька». «Обличчя його,— писав Ф. Анулов,— було вкрай збуджене. Запалені очі. Засмагли губи. Погляд перебігав з одного предмета на інший. Рухи були нервові й поривчасті... Махно зовсім не був схожий на українського «батьку». Він виглядав звичайним бійцем. Тільки хитрі сірі очі його говорили про силу волі й жорстокість... Звертаючись до мене, Махно почав промову, в якій громив комуністів, називаючи їх узурпаторами, душителями народної волі. Кричав, що комуністи тікають від Денікіна, залишають Україну. Клявся розбити Денікіна...

Промова Махна була уривчастою, нервовою і нескладною. Однак говорив він з великим агітаційним піднесенням. Вірніше, кричав, а не говорив. Натовпу його промова, пересипана безліччю обіцянок, явно подобалася. Коли він закінчив, несподівано перервавши свій виступ криком «ура», натовп дико прокричав за ним кілька разів «ура»³.

Махно відступив до с. Піщаний Брід. Червоноармійський загін, в якому налічувалося 120 чол., під командуванням члена Реввійськ-ради 12-ї армії В. П. Затонського рушив слідом за ним. Щоб запобігти сутичкам з червоноармійцями, Махно зі своїм штабом перебрався до с. Добровеличківка. У Піщаному Броді В. П. Затонський заарештував місцевого вчителя Д. С. Маруценка і його брата, які очолювали так званий ревком. Серед ревкомівських документів було знайдено скаргу місцевих селян Махнові про те, що вони пустили під укіс радянський ешелон зі зброєю і продовольством, а їх сусіди на місці аварії забрали значну частину трофеїв. Махно написав на скарзі резолюцію: «Негарзд чесним партизанам сваритися, а треба робити посправедливості, і зброї потребують однако й ті, й ці, а тому треба виявити кількість здобутого та розподілити пропорційно до населення села»⁴.

За вироком військово-польового суду кількох куркулів — пособників бандитів, які здійснили напад на відступаючі червоноармійські частини, серед них тестя Махна — колишнього жандарма А. Кузьменка було розстріляно. Дізнавшись про це, «батько», не зволікаючи, надіслав до Піщаного Броду 300 кавалеристів на чолі з Щусем, щоб помститися за вбивство не дуже улюбленого тестя і хоча б якоюсь мірою втішити дружину. На світанку бандити, оточивши село і безшумно знявши вартових, зненацька напали на розгублених червоноармійців, знищили весь загін. Врятуватися вдалося лише В. П. Затонському й супроводжуючим його особам, які, виконуючи наказ РВР армії, ще ввечері відбули до Вознесенська⁵.

Наступного ранку до Піщаного Броду приїхав Махно зі своєю вбитою горем дружиною та її подругою Ф. Гаєнкою — вчителькою з с. Добровеличківка. Розшукуючи тих, хто видав червоним А. Кузьменка, Галина Кузьменко натрапила на місцеву жительку Бродську, яку запідозрила у зраді і, за свідченням місцевих жителів, зарубала

³ Історія 45-й Волинської Краснознаменної дивізії.— К., 1929.— Т. I.— С. 81.

⁴ Затонський В. Вир: З минулого.— Харків, 1929.— С. 41.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 4712, оп. 6, спр. 33, арк. 15—16.

її. Після цього на площу перед церквою було виведено 16 полонених червоноармійців. З помсти за вбивство батька подруги Ф. Гаєнко розстріляла всіх полонених. Махно похмуро дивився на цю картину, не промовивши жодного слова.

Захопивши вузлову станцію Помічну, «батько» продовжував ще настирливіше залучати до свого війська червоноармійців. І це давало вагомий результати. До нього перейшла вся кіннота 58-ї дивізії. Бійці багатьох полків поодиноці й цілими групами поповнювали махновські загони. Про те, щоб організувати збройну боротьбу з махновцями, не було й мови. Зібравши командирів червоноармійських полків у с. Голота, В. П. Затонський спробував розпочати бойові дії проти загонів «батька». Проте майже всі командири заявили:

— Мій полк битиметься з білими й ким завгодно. А з Махном не буде. Бійці самі думають, як би до Махна піти.

Махно неодноразово телеграфував В. П. Затонському, настійно вимагаючи призначення командуючим частинами Червоної Армії на півдні України. «Відверто кажучи,— згадував про цей тривожний час В. П. Затонський,— ми далеко не були впевнені у тому, що Махнові не вдасться його задум; не було впевненості, що нас свої не переріжуть або не повернуть до Махна»⁶.

Врятували червоні частини від оточення у районі Голоти, як не дивно, колишні григор'євці — полк, сформований з мешканців Верблюжки — батьківщини повсталого отамана. Щоб відомстити Махну за те, що не підтримав Григор'єва, а потім підступно розправився з ним, вони особливо відчайдушно відбивали напад махновців.

Махно щиро вважав себе справжнім революціонером і у відповідальні моменти був на боці тих, кому революція ближче. Тому не дивно, що у розпал селянських заворушень влітку 1919 р., викликаних політикою «воєнного комунізму», які «батько» підтримував і заохочував, він все ж боявся, щоб їх учасники не відволікалися від боротьби з головним ворогом — Денікіним. У виступі на початку серпня перед повстанцями він заявив: «Головний наш ворог, товариші селяни,— Денікін. Комуністи — все ж таки революціонери... З ними ми зможемо розрахуватися потім. Зараз все повинно бути спрямоване проти Денікіна»⁷.

1 вересня 1919 р. у с. Добровеличківка під головуванням Махна відбулися збори командирів воз'єднаних загонів, присвячені їх переформуванню. На них було обрано Реввійськграду «Революційної повстанської армії України (махновців)» на чолі з Лашенком, до складу якої ввійшли Махно, Волін, Удовиченко, Калашников, Чубенко, Дерменжі, Павловський, Білаш, Хохотва та інші соратники «батька». Махновська РВР складалася з двох відділів — воєнно-контрольного й культурно-освітнього, які очолювали, відповідно, Хохотва і Волін. Штабом повстанської армії фактично керував Махно, хоч начштабом був призначений Білаш.

Армія складалася з 4 корпусів — Донського (командир Калашников), Азовського (Удовиченко), Катеринославського (Гавриленко), Кримського (Павловський) — загальною чисельністю 40 тис. чол., у тому числі 10 тис. кіннотників. На озброєнні була тисяча кулеметів, 20 гармат, 11 тис. тачанок і підвод. Махно наказав зменшити обоз і збільшити за його рахунок кінноту⁸.

Оточений з усіх боків денікінцями, Махно вирішив прориватися до Умані. Однак, здійснивши цей рейд, він знову опинився в оточенні. З фронту його тіснили золотопогонники, а з тилу — старий ворог Петлюра. Керівники так званого «українського визвольного руху» не мог-

⁶ Затонський В. Водоворот: (из прошлого) // Армия и революция.— 1923.— № 1—2.— С. 24.

⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 331, арк. 14.

⁸ Там же, спр. 351, арк. 120.

ли вибачити «батькові» спільних дій з Радянською владою і звинуватили його, за словами генерал-хорунжого, квартирмейстера «Української дієвої армії» М. Капустянського, в гальмуванні успішного розвитку «нашої справи». До того ж «по своїм переконанням Махно не був українцем, до останнього часу навіть зовсім не вмів і не хотів говорити по-українськи і не цікавився українською проблемою. Взагалі це був сам собі отаман»⁹.

Проте саме в цей момент Махно зробив деякі кроки у бік своєї рідної «українізації». У телеграмі про вбивство Григор'єва він, наприклад, проголосив лозунг «Хай живе Українська незалежна соціалістична радянська республіка!» У дні наступу Денікіна на численних мітингах «батько» до хрипоти кричав, що комуністи кидають напризволяще рідну вільну Україну, і закликав усіх «на захист України від Денікіна, проти білих, проти комуністів, проти усіх, хто напосідає на Україну»¹⁰. Такий крок, як вважає американський історик М. Палій, Махно зробив під впливом зміни настроїв серед повстанців-українців, яких у його війську було нібито 90%, а також націоналістично настроєної дружини Галини Кузьменко. Можливо, вже тоді Махно почав виношувати ідею про поширення своєї влади на всю Україну, про що вперше заявив у 1920 р.

Петлюра і його оточення плекали надію на те, що «батько» зрештою стане на шлях боротьби за «самостійну Україну». До того ж деякі представники петлюрівського командування досить високо оцінювали його. «Отаман Нестор Махно,— писав, зокрема, генерал М. Капустянський,— був без сумніву здібною, видатною людиною і добре надавався на проводиря повстанських революційних мас»¹¹.

Однак Махно був далекий, як констатував І. Тепер, і від націоналізму, і від антисемітизму. Це зумовлювалося насамперед національним складом населення степової України, де, крім українців та росіян, жили німці, євреї, греки, болгары, поляки тощо. Проте зарубіжні біографи Махна намагаються пояснити його позицію з даного питання якимись суб'єктивними факторами, стверджуючи, що «батько» під час перебування в Бутирській тюрмі втратив зв'язки з Україною, забув рідну мову, зв'язався з російськими або русифікованими анархістами й ігнорував національне питання. Інші автори називали селян півдня України «політично і національно незрілими», у результаті чого вони практично не боролися за гасла, проголошені буржуазно-націоналістичною Центральною радою, а згодом Директорією¹².

22 вересня 1919 р. Петлюра виступив на засіданні кабінету народних міністрів з доповіддю про становище на денікінському фронті. Після її обговорення уряд Директорії прийняв рішення про «необхідність повного об'єднання всіх українських національних сил для рішучої боротьби проти окупації військами Денікіна території України». Тоді ж Петлюра запропонував «батькові» спільно боротися проти Денікіна. Махно одразу підтримав цю ідею. По-перше, він розраховував, що сам факт його переговорів з Петлюрою викличе гнів і протидію Денікіна й тим самим частково ослабне тиск білих на виснажене й обтяжене великим обозом поранених махновське військо. По-друге, «батько» сподівався (як у випадку з Григор'євим) шляхом терористичного акту усунути Петлюру і стати на чолі його війська. І, нарешті, виникла реальна можливість розв'язати одвічну проблему махновців — нестачу патронів і зброї.

Після обміну делегаціями 20 вересня у Жмеринці було укладено договір між УНР, котру представляли Тютюнник й Петлюра, і махнов-

⁹ Вісті (суспільно-політичний тижневик, Львів).— 1934.— 27 верес.

¹⁰ Історія 45-й Волинської Краснознаменної стрелкової дивізії.— Т. I.— С. 79.

¹¹ Українське слово (Львів).— 1934.— 12 серп.

¹² P a l i j M i c h a e l. The Anarchism of Nestor Makhno, 1917—1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution.— Seattle and London, 1976.— P. 56.

цями в особі Воліна й Чубенка. Ним передбачалося ведення спільної боротьби проти білогвардійців і в разі здобуття перемоги виділення Махнові території для встановлення «вільного радянського ладу». Петлюра з цим погодився, але висловився проти ведення в його військах і на зайнятій ним території пропаганди махновських ідей.

Щоб розв'язати руки для маневрової війни, Махно передав у розпорядження Петлюри понад 3 тис. хворих і поранених бійців, переважно колишніх червоноармійців, які були згодом інтерновані в Галичину¹³.

Коли махновці звернулися з проханням допомоги боєприпасами, Петлюра довго вагався, посилаючись на те, що одержує їх у Румунії в обмін на цукор. Зрештою він погодився виділити 125 тис. патронів безкоштовно і 575 тис. продав за 50 тис. крб. золотом¹⁴.

Махно і Петлюра не довіряли один одному і добре розуміли, що укладення договору є лише спробою врятуватися за рахунок свого союзника від денікінської загрози, що нестримно насувалася. Водночас Махно вирішив якнайшвидше втілити в життя свій план вбивства Петлюри. З цією метою його було запрошено прибути 26 вересня в Умань для зустрічі з «батьком». Тоді ж у це місто була направлена спеціальна група терористів із завданням знищити отамана. Однак у той час Умань заповнили петлюрівці, і махновські бойовики не наважилися здійснити доручене їм завдання. Під посиленою охороною у поїзді Петлюра півдня марно чекав свого гостя. Зрозумівши, що операція зазнала краху, делегація махновців пояснила Петлюрі, що «батько» з ряду причин не зможе приїхати на переговори. Останній не дуже переживав цю невдачу, бо його увага була сконцентрована на бойових діях з денікінцями. Махновці виявилися затиснутими між петлюрівцями і денікінцями. Незважаючи на договір з Махном, Петлюра не подав йому ніякої допомоги, навіть навпаки за рахунок розгрому махновців отаман сподівався поліпшити стосунки з Денікіним.

Опинившись в пастці, Махно здійснив сміливу операцію. На південь від Умані він вишикував чотири корпуси у своєрідне каре 40 верст у ширину і в глибину, причому кожний був повернутий до денікінців фронтом, і почав просуватися на схід. 25 вересня відбувся бій поблизу с. Крутеньке, який махновці виграли. Однак вони не переслідували відступаючих денікінців, а імітували відступ на захід. Вночі повстанці різко повернули на схід і несподівано знову вдарили по основних силах денікінців. У ході шестигодинного бою за с. Перегонівка були розгромлені відбірні денікінські полки — 1-й Сімферопольський, 2-й Феодосійський, 5-й Литовський. Загалом понад 12 тис. чол. втратили білогвардійці. Використовуючи випробувані способи завоювання селян на свій бік, Махно наказав роздати їм трофеї — коней, вози, одяг убитих тощо. Сівши на тачанки, махновці швидко залишили місце бою¹⁵.

28 вересня на засіданні махновської реввійськради і штабу армії було прийнято рішення пробиватися на Катеринославщину. Армія повстанців була поділена на три колони, що рухалися на відстані 30—50 верст одна від одної, підтримуючи між собою постійний зв'язок. Правій треба було пройти 315 верст по маршруту Піщані Броди — Ровне — Софіївка — Бобринець — ст. Долинська — Лозова — Кривий Ріг — Апостолове — Нікополь; центральній — 350 верст через села Добровеличківка, Ново-Українка, Вишняківка, Верблюженка, Петрове, Софіївка, Чумаки, Хортиця, Олександрівськ; лівій був визначений шлях — Ново-Архангельське, Нова Виска, Єлисаветград, Аджамка, Нова Прага,

¹³ Пролетарська революція. — 1922. — № 9. — С. 207.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 177, оп. 2, спр. 2743, арк. 76; Руднев В. Махнівщина. — Харків, 1928. — С. 44.

¹⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 351, арк. 130.

Ново-Стародуб, Зелене, Кам'янка, Катеринослав, що становило 320 верст.

У той же день війська почали рухатися визначеними шляхами. 29 вересня Махно заїхав за своєю дружиною у Піщані Броди, що затримало пересування частин, які дві доби чекали його у селі Верблюженка. 1 жовтня махновські війська знову почали марш, надолужуючи втрачений час.

Дії махновців викликали занепокоєння у стані денікінців. 30 вересня командуєний Добровольчою армією генерал-лейтенант В. З. Май-Мавевський, намагаючись заспокоїти переляканих обивателів, заявив: «Виступ Махна — це епізод, який ніякого істотного впливу на хід воєнних операцій справити не може. Вищим командуванням Добровольчої армії вжито заходів для ліквідації цього наступу. Поранений звір завжди йде помирати у своє лігво, залишилося його тільки добити. Розбійний виступ махновських банд знаходиться на початку повної ліквідації. Ні про який опір зібраних ним загонів не може бути й мови. Всі банди розсіяно й знищено. Весь лівий берег Дніпра від них очищений. Цими днями повинно відновитися залізничне сполучення з Кримом»¹⁶.

Проте свою обіцянку білий генерал не зміг виконати. Махно успішно здійснив рейд по денікінських тилах.

На початку громадянської війни Махно намагався тримати своє військо в одних руках, вбачаючи у цьому основну запоруку його сили. Будь-які спроби поділити повстанську армію на дрібніші одиниці він сприймав негативно, часом навіть всупереч здоровому глузду. Так було влітку 1919 р., коли він оголошував командирів невеликих загонів, змушених в силу обставин діяти самостійно, «поза законом». Розпорошенню свого війська «батько» всіляко чинив опір і під час боротьби у тилу Денікіна восени того ж року.

1 жовтня 1919 р. з села Верблюжка махновський штаб направив у тил білих кілька невеликих загонів. Дізнавшись про це, опівночі сюди примчав Махно. Він був розлючений таким рішенням і звинуватив Білаша у розвалі повстанської армії. Його спробував втихомирити Волін.

— Чого ти кричиш, Несторе, — говорив він тихим рівним голо-сом, — зрозумій, що ці групи будуть набатом, збуджувальним фактором третьої анархічної революції на Україні.

І Махно, як згадував В. Білаш, притих. Він частував нас чистим спиртом, після чого штаб перетворився на справжній шинок. Вже розвиднялося, коли частини виїжджали на збірні пункти, а командири заходили до нас випити чарку горілки¹⁷.

Набагато пізніше він зрозумів, що швидкий поділ повстанської армії на дрібні загопи, а потім таке ж швидке злиття їх у єдиний потік є його головним козирем, великою перевагою перед регулярною армією.

Здійснюючи рейд по денікінських тилах, Махно застосовував вже випробувані ним форми й методи партизанської війни. Зустрічаючи великі загопи денікінців, «батько» вислав їм назустріч старих селян з хлібом-сіллю, щоб вони повідомили карателям про те, що махновців поблизу немає. А коли загін золотопогонників ставав на ночівлю, за умовним сигналом повстанці нападали на білих. У цій ситуації Махно видав наказ не переслідувати втікачів. Адже офіцер, який втік від махновців, щоб вигородити себе, поширюватиме чутку, нібито повстанців — тисячі. Внаслідок цього нападати на села, зайняті махновцями, не ризикували навіть великі денікінські загопи.

¹⁶ Южный край.— 1919.— 26 окт.

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 351, арк. 135.

Проходячи по 100—120 км за добу, махновська армія за тиждень пододала шлях від Умані до Олександрівська. В усіх боях Махно виявив особисту сміливість, рішучість і відвагу, вміло керував військом. 5 жовтня о третій годині ночі повстанці під командуванням «батька» вихором налетіли на Хортицю і знищили ескадрон білих. О четвертій годині ранку ними був захоплений Кічкаський міст, який охороняли мобілізовані до війська гімназисти. До світанку махновці вже були на околицях Олександрівська. Спочатку там з'явилися передові кінні дозори — люди в обідраному одязі на чудових конях. Потім до міста в'їхав сам «батько». За його розпорядженням комендантом Олександрівська став один з махновських командирів Рибалка, а населення мало приступити до мирних занять. На центральній площі Махно зібрав мітинг, на якому заявив, що є творцем «третьої селянської революції», що позбавить народ будь-якої влади і принесе тільки благо. «Батько» наказав висадити в повітря місцеву тюрму і залишки будівлі стерти з лиця землі. Він дозволив використання всіх грошових знаків, випущених у Росії, і заборонив грабунки. Як і в інших зайнятих ним містах, він розстріляв декількох мародерів, не відходячи від пограбованої ними крамниці.

7 жовтня повстанці увійшли в Гуляйполе, яке вони на radoшах нарекли «Махноградом». Махно святкував перемогу. «Батько» надав своїм воякам тижневу відпустку, щоб вони, за його словами, «дух перевели». Сам «батько» гуляв на селянських весіллях, робив дорогі подарунки молодим. Під схвальний гомін натовпу за наказом Махна повстанці зруйнували пам'ятник Олександрю II у Великому Токмаку. Для Махна, здавалося, знову настав зоряний час.

До середини жовтня у руках махновців опинилися Бердянськ, Олександрівськ, Маріуполь, Нікополь та інші міста півдня. Крім того, повстанці захопили важливі залізничні вузли — Синельникове і Лозову. Таких успіхів Махнові вдалося досягти, незважаючи на те, що денікінцям прийшли на допомогу англійські війська. Так, коли на початку жовтня повстанці захопили Маріуполь, британські військові кораблі відкрили вогонь по них і завдали їм значних втрат. Махновці були у Маріуполі трохи більш як добу, але встигли розграбувати склад мануфактури, який належав італійському консулу де-Полоньї. Відступаючи з міста, вони, за свідченням білогвардійської преси, розорили помістя дружини барона Врангеля — Іваненко¹⁸.

Похід Махна можна було порівняти з рейдом білокозачої кінноти Мамонтова по тилах радянських військ Південного фронту в серпні — вересні 1919 р. Проте, якщо частини Червоної Армії досить швидко нейтралізували дії корпусу Мамонтова, то денікінцям довелося складніше. Намагаючись пояснити великі успіхи повстанців, командуєчий Добровольчою армією В. З. Май-Маєвський в інтерв'ю кореспондентів газети «Южный край» 15 жовтня заявив, що «банди Махна добре озброєні, є незаперечні дані про зв'язки банд з Німеччиною і Петлюрою (в артилерії Махна служили німецькі офіцери.— В. В.). В усіх настроях у тилу вбачається рука більшовиків, метою яких є розпоршення фронту Добрармії шляхом відтягнення сил на внутрішній фронт». Закінчив інтерв'ю генерал бадьорою обіцянкою за 7—10 днів ліквідувати армію Махна.

«Батько» уважно слідкував за ходом наступу денікінських військ на позиції частин Червоної Армії під Курськом. Він розумів, що чим довше білі вестимуть там бойові дії, тим успішнішим буде його рейд у тилу Денікіна. Махновська армія дуже швидко зростала і досягла у листопаді 1919 р. близько 80 тис. чол. Відомий історик махновщини М. Кубанін стверджував, що розрив Махна з Радянською владою «посилив його лави, до нього влилися значні сили. Заможне селян-

¹⁸ Родина.— 1919.— 24 окт.

ство, пов'язане тимчасовим договором з Радянською владою, після розриву зуміло перетягти на свій бік значні сили бідноти й куркулів. Друга половина 1919 р. була кульмінаційним пунктом махновського впливу»¹⁹.

Насправді ж швидке поповнення махновських лав за рахунок селян пояснювалося антинародною політикою денікінського режиму, хвилею масових виступів трудящих проти білогвардійської контрреволюції.

До того ж армія Махна була найбільшою збройною силою, яка чинила опір Денікіну на Україні.

Масовість махновщини зумовлювалася ще й тим, що у період боротьби проти гетьмана та німців «батько» в кожній волості створив підпільні штаби, які у 1919 р. стали його надійними осередками.

Успіхи повстанців спонукали набатівців активізувати пропагандистську роботу в справі створення «вільного радянського ладу» на захопленій Махном території. Набравшись сміливості, Волін відверто заявив «батькові», що очолювана ним військово-революційна рада нічого не робить у цьому напрямі. Анархіст чекав, що Махно розлютиться, почне погрожувати, можливо, схопитися за зброю. Однак «батько» повільно підвівся, розправив плечі і, дивлячись у вікно, якимось мляво сказав:

— А хто тобі заважає працювати у раді? Іди й працюй у ній. А мені нема коли займатися нею²⁰.

Так Волін очолив вищий орган у повстанській армії, який був створений на з'їзді в Олександрівську; адже військово-революційній раді мав підпорядковуватися й сам Махно. Багато командирів, які уважно стежили за взаємовідносинами «батька» й набатівців, засуджували це призначення. До них відносилися члени Реввійськради повстанської армії Щусь, Каретников, Петренко, Тарановський, Клейк та інші представники комскладу. Стосунки між двома угрупованнями, як зізнався Волін, були поганими. Виникненню інцидентів перешкоджав «батько». Хоча він зробив цей крок «заради демократії», але по суті залишився «необмеженим самодержавцем» і в армії, і на захопленій ним території²¹.

Махно намагався не загострювати стосунків з командирами, бо добре розумів, що від них багато в чому залежить боездатність його армії й ті успіхи, яких добилися повстанці. Щодо комскладу армії Махна В. Білаш констатував: «Здебільшого це були хоробрі й хитрі бійці, що мали вплив на товаришів, підкорили їх своїй відвазі й бойовим хитроцям, за якими бійці йшли впевнено і з любов'ю... Командири махновських частин для розв'язання поставлених завдань жертвували самі своїм життям, надихаючи своїм прикладом бійців»²².

Революційна демократія, проголошена Махном, зводилася по суті до анархії і вседозволеності. Застосовувалася вона в основному під час виборів особовим складом повстанської армії комскладу. Бійці обирали командирів взводів, ескадронів і полків. На зборах комскладу за ініціативою Махна обирали вищих начальників: командирів груп, начштабів, членів штабу армії, військово-революційної ради. Якщо командир гинув у бою і не було можливості провести вибори, Махно знаходив йому заміну. Якщо ж новий командир не подобався бійцям, вони мали право оскаржити таке рішення, і «батько» призначав іншого. Однак це стосувалося, як правило, тільки нижчих командирів. Усі вищі керівні посади Махно роздавав особисто і на невизначений строк.

¹⁹ Кубанин М. К истории кулацкой контрреволюции (махновщина) // На аграрном фронте.— 1925.— № 7—8.— С. 128.

²⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 331, арк. 18.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 177, оп. 2, спр. 2743, арк. 78.

²² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 331, арк. 171—173.

Так, коли на початку жовтня 1919 р. без його відома було призначено коменданта ст. Бердянськ, «батько» надіслав начальнику місцевого гарнізону термінову телеграму, в якій повідомив, що «справжнім комендантом» буде призначений ним Хмарський.

Склад махновської армії був надзвичайно різноманітним. Один з очевидців подій так характеризував її у період боротьби з денікінщиною: «Вся сорокатисячна армія Махна була досить різноманітною за складом. Тут були студенти-анархісти та есери, було також кілька більшовиків. Були всілякі люди, які то приєднувалися до Махна, то до Денікіна виключно з метою пограбувати. Чимало було карних злочинців, звільнених з в'язниць. Але головним ядром були селяни, серед яких Махно був досить популярним»²³.

Повстанці відрізали Добровольчу армію від чорноморських та азовських портів, де вона одержувала від країн Антанти все необхідне. Махновське військо знаходилося не так далеко і від Таганрога — ставки Денікіна, що викликало занепокоєння білих. Для ліквідації армії Махна генерал виділив кращі сили — корпус Слацова та кінноту Шкуро, який колись завдав нищівного удару повстанцям. Денікін, який подумки був уже в Москві на неодмінно білому коні, невдоволено заявив своїм генералам: «Щоб я більше не чув прізвиська Махна»²⁴.

«Батько» одразу відчув силу ударів бойових частин регулярної білої армії, адже раніше йому доводилося мати справу лише з тиловиками. Денікінці не церемонилися з повстанцями, а ті, в свою чергу, жорстоко розправлялися з білогвардійськими офіцерами. «Для знущань і вбивств добровольців і офіцерів — «кадетів», як їх називали у Гуляйполі, — розповідав очевидець, — було відведено спеціальне місце. На околиці села, поблизу залишеної й зруйнованої поміщицької садиби, знаходився цегляний завод, що належав одному з місцевих поміщиків; ось у сараї цього заводу був так званий «штаб Духоніна». У цьому «штабі Духоніна» багато хто загинув мученицькою смертю. Особливо відзначалися своєю жорстокістю деякі з найближчих помічників «батька» Махна — «батько Правда» та матрос Щусь»²⁵.

Незважаючи на численні спроби, денікінцям не вдалося ліквідувати махновщину. Навпаки, вони самі зазнали значних втрат. У середині жовтня 1919 р. Махно відійшов від Бердянська до Катеринослава, де продовжував успішно воювати з денікінцями²⁶.

У боях з білогвардійцями Махно вперше зустрівся з могутньою зброєю — бронепоездами. За два роки громадянської війни махновці звикли діяти вздовж залізниць, де легко здобували зброю, продовольство, одяг, важкенькі гаманці тощо. Тепер замість поїздів, які були для повстанців своєрідним подарунком долі, на махновців та селян з возами, що причаювалися неподалік від залізниці, швидко вилітали бронепоезди, які поливали їх свинцем, розбивали вщент тачанки артилерійським вогнем. Донбас з його густою мережею залізниць став особливо небезпечним для армії Махна, і він змушений був відійти на південь, у степи.

Але невдовзі махновці пристосувалися до нового виду зброї, їм навіть вдалося захопити кілька броньованих фортець. Одним з них під гучною назвою «Непереможний» махновці оволоділи на ст. Помічна завдяки розвідникам, здобутим Г. Кузьменко. Переодягнувшись у вбрання світської дами, вона нібито з метою розшуку безвісти зниклого чоловіка — офіцера — дісталася до штабу, де познайомилася з

²³ Летопись революции.— 1926.— № 3—4.— С. 79.

²⁴ Петрович Ю. Махно: історія одного повстанського ватажка.— Львів, 1937.— С. 39.

²⁵ Новая Россия.— 1919.— 3 сент.

²⁶ Герасименко И. Батько Махно: (мемуары белогвардейца).— М.; Л., 1928.— С. 60.

підполковником Б. А. Ковальовим. Вбивши довірливого закоханого в неї штабіста, Г. Кузьменко роздобула відомості про маршрут та час слідування «Непереможного»²⁷. Махновці влаштували засідку, захопили бронепоезд і, висадивши в повітря міст, скинули його в річку Синюху, а команду розстріляли.

Махно любив перед розстрілом побалакати з комісарами про політику. Проте цього разу він вирішив поспілкуватися перед смертю і з «кадетами». Під'їхавши до тих, хто стояв перед могилами, що їх вирили самі офіцери у білих сорочках, він звернувся до крайнього зліва і дізнався, що це підполковник Лазарев; «батько» поцікавився його походженням. Повернувшись до принишклого натовпу, підполковник голосно сказав: «Член спілки справжнього російського народу, офіцер і гордо вмираю за єдину неподільну Росію». Розмова не вдалася. Махно не виявив і свого показного милосердя, яке він любив демонструвати перед натовпом, даруючи життя окремим з тих, кому було винесено вирок, за якийсь відчайдушний крок або фразу. Щоправда, таких шасливців було мало.

У війську Махна, крім мародерства, пияцтва та бандитського розгулу, існував й дух суперництва у відчайдушності, сміливості, що було запорукою багатьох перемог. Досить часто махновці вели бойові дії всупереч здоровому глузду і логіці. Виявляючи незрозумілу хоробрість, піхота йшла на кулемети, кавалерія атакувала позиції противника з ходу. У другій половині 1919 р. Махно став приділяти багато уваги кавалерії, хоча, як і раніше, у цей час в його війську переважала піхота. Цей боездатний рід військ, дії якого були особливо ефективними в степових районах, почав створюватися після нищівної поразки від кінноти Шкуро під час травневих наступів денікінців. Грізною зброєю для маневреної війни стали й тачанки. Під час кавалерійської атаки вони вривалися у лави противника, знищуючи їх кулеметним вогнем, а в ході стрімких переходів були непоганим засобом для перевезення піхоти на значні відстані.

Служити у махновській кінноті вважалося престижною справою. В основному вона складалася з багатих селян, які мали своїх коней, брали участь ще в російсько-японській або імперіалістичній війнах. Найбільшим стягненням у махновській армії вважалося «спішування», тобто переведення до піхоти. Однак у міру розвитку руху, посилення підтримки його з боку селянства, збільшення воєнної здобичі цей принцип комплектування піхоти втратив своє значення. На коня можна було посадити практично всіх повстанців. Тому 22 вересня 1919 р., перебуваючи у с. Текуче, Махно віддав командирам полків наказ «під час стоянки у резерві ознайомити усіх повстанців з кавалерійською службою».

Махно пишався своєю кавалерією. Він, за спогадами П. Аршинова, відзначав, що «за весь час громадянської війни червона кіннота ніколи не змогла прийняти шабельного удару махновської кінноти, хоча кількісно завжди переважала останню. Проте козачі й денікінські полки завжди йшли повним кар'єром на махновців, не очікуючи, коли вогонь жармат і кулеметів дезорганізує їх»²⁸.

Високу оцінку махновській кавалерії дало й денікінське командування. Начальник штабу 4-ї Слащовської дивізії полковник Дубего заявив: «Операції проти Махна були надто складними. Особливо добре діяла кіннота Махна, що спочатку була зовсім невловимою, часто нападала на наші обози, з'являючись у тилу тощо. Взагалі махновські «війська» відрізняються від більшовиків своєю боездатністю та стійкістю»²⁹.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4712, оп. 6, спр. 33, арк. 13.

²⁸ Аршинов П. История махновского движения (1918—1921 гг.).— Берлин, 1923.— С. 136.

²⁹ Южный край.— 1919.— 23 сент.

Героїчна боротьба Червоної Армії на Південному фронті (для демікінців він був північним) не давала змоги Денікіну кинути проти Махна нові сили.

У середині жовтня махновці просувалися до Катеринослава залізницею. Міські власті знали про це і чекали можливого нападу з боку Нижньодніпровська, де сконцентрувалися найбільш боєздатні загони. Та трапилось несподіване. У неділю 26 жовтня з раннього ранку на один з центральних базарів Катеринослава — Троїцький — з навколишніх сіл приїхало багато селян, вози яких були навантажені виключно капустою. Почалася жвава торгівля овочами за низькими цінами. На базарі зібралося багато горожан і солдатів. За умовним знаком чоловіки скинули привезену капусту з возів і, розібравши сховані на дні гвинтівки й кулемети, відкрили вогонь по денікінцях. Почалася паніка, яка швидко перекинулася на міські вулиці. А махновський збройний кортеж рушив через місто на околицю, а потім зник у степу.

Махновська витівка налякала денікінський гарнізон і тримала його в напрузі; обивателі, які свого часу відчули всі «пренади» короткочасної влади «батька» та його війська, з жахом чекали захоплення Катеринослава повстанцями. Щоб зміцнити його гарнізон, білогвардійці оголосили загальну мобілізацію серед гімназистів та добровільну — для мешканців Катеринослава. Якнайактивнішу участь в організації оборони міста від махновців брав колишній голова Державної думи, а в той період почесний громадянин Катеринослава М. В. Родзянко.

У вівторок 28 жовтня махновці відновили наступ на місто. Їх підтримали робітничі дружини. Не витримавши удару, денікінці відійшли на лівий берег Дніпра, а мобілізовані гімназисти, кинувши зброю, розбіглися по домівках. Вранці до Катеринослава увійшли махновські війська під командуванням Лашкевича, який одразу став готуватися до зустрічі з Махном. На будь-які питання й прохання у нього була одна відповідь: «Батько» приїде і все вирішить»³⁰.

Не дочекавшись «батька», махновці під натиском денікінців змушені були залишити Катеринослав. Відійшовши на 30 верст від міста, вони стали чекати головні сили під командуванням Махна, що рухався з боку Олександрівська.

Одержано 10.02.89

В этом разделе очерка рассказывается о развертывании на юге Украины летом 1919 г. борьбы крестьянских масс во главе с Махно против денкинищины, раскрываются объективные и субъективные обстоятельства достигнутых ими успехов. Показаны попытки установления связей между Махно и Петлюрой и причины их разрыва.

(Далі буде)

³⁰ Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917 — октябрь 1922 г. — Екатеринослав, 1922. — С. 228.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

І. В. Ралле (Київ)

Сторінка з історії Маріїнського палацу в Києві

Кияни і багато з тих, хто хоча раз відвідав наше місто, добре знають один з мальовничих куточків Києва в районі Першотравневого парку, де розташований Маріїнський палац. Споруджений він у стилі бароко 1750—1755 рр. за проектом архітектора В. Растреллі для імператриці Єлизавети Петрівни¹.

Назва палацу становить певний інтерес. На початку ХХ ст. ця споруда називалася Царським або просто Палацом. Її теперішня назва офіційно не вживалася. Під час пожежі 1819 р. верхній поверх будівлі згорів. 1870 р., за проектом архітектора К. Маєвського, її було відбудовано в зв'язку з приїздом до Києва імператора Олександра II та імператриці Марії Олександрівни. Звідти і пішла назва палацу².

Напередодні Лютневої революції у палаці жила імператриця-вдова Олександра III Марія Федорівна — мати Миколи II. Звістка про Лютневі події 1917 р. у Петрограді та зречення царя спонукали її виїхати з Києва до Могильова на побачення із сином³. Марія Федорівна дісталася Ставки 4 березня 1917 р., на другий день після повернення колишнього імператора з Пскова⁴.

Тим часом Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів 3 березня прийняла, а 8 березня підтвердила рішення про арешт Миколи II та членів всієї родини Романових, негайну конфіскацію їх майна та ліквідацію для них прав громадянства⁵.

7 березня 1917 р. від імені 150 депутатів Петроградської Ради було зроблено заяву: «Серед широких мас робітників і солдатів... існує вкрай велике обурення й стурбованість з приводу того, що... Микола II Кривавий, ...мати його Марія Федорівна, а також всі інші члени дому Романових досі знаходяться на повній свободі...»⁶. Того ж дня Тимчасовий уряд змушений був залишити спроби домовитися про від'їзд Миколи II із сім'єю в Англію та видати наказ про його арешт. 8 березня колишній імператор й імператриця-вдова Марія Федорівна виїхали з Могильова⁷, звідки перший опинився під охороною у Царському Селі, а остання 10 березня прибула до Києва⁸.

Через кілька днів Київська Рада робітничих депутатів порушила клопотання про її арешт. Проте Тимчасовий комітет Державної думи дозволив імператриці на її прохання оселитися у Криму. 20 березня голова Державної думи М. В. Родзянко надіслав телеграму члену думи Савенко, в якій доручив йому супроводжувати Марію Федорівну в Інкерман. Савенко мали допомагати представники Ради офіцерських і Ради солдатських депутатів Києва⁹.

¹ Київ: Енциклопедичний довідник.— К., 1981.— С. 366.

² Там же; Энциклопедический словарь Русского библиографического общества Гранат.— Б. м.— Т. 2.— С. 136.

³ Кн. П а л е й. Мои воспоминания о русской революции // Февральская революция / Сост. С. А. Алексеев.— М.; Л., 1926.— С. 360.

⁴ Ген. А. Л у к о м с к и й. Из воспоминаний // Там же.— С. 218, 219.

⁵ Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов: Протоколы заседаний ИК и Бюро ИК.— М.; Л., 1925.— С. 9, 28, 29.

⁶ И о ф ф е Г. З. Великий Октябрь и эпилог царизма.— М., 1987.— С. 91.

⁷ Там же.— С. 89—91, 93, 95; Ген. А. Л у к о м с к и й. Указ. соч.— С. 222.

⁸ Киевлянин.— 1917.— 11 марта.

⁹ ЦДІА СРСР, ф. 1278, оп. 105, спр. 1354, арк. 29.

Про від'їзд з Центрального вокзалу, де для цього існував спеціальний Царський павільйон, не могло бути й мови. Ідея самодержавства була настільки непопулярною серед робітників та солдатів, що поява членів родини Романових у людному місці мала б для них непоправні наслідки. Тому 23 березня 1917 р. ввечері кортеж з кількох вантажних і легкових автомобілів виїхав з воріт Царського палацу й попрямував на станцію Святошине, що знаходилася далеко за межами міста. Разом з Марією Федорівною виїхали її дочка Ольга Олександрівна, зять Олександр Михайлович, баронеса Менгден, князь Долгорукий, генерал-майор М. Ф. Фогель та ротмістр Куликовський¹⁰.

Того ж дня, о 20 годині «царський» поїзд, що складався з шести вагонів і платформ з автомобілями, без світла, під надійною охороною вирушив у Крим. 25 березня, о 10 годині імператриця-вдова й її супроводжуючі прибули в Інкерман. О 17 годині вони дісталися власного маєтку Марії Федорівни — Ай-Тодор¹¹.

Після її від'їзду Маріїнський палац займали Київська Рада робітничих депутатів, Київський комітет РСДРП(б) і ряд інших політичних та громадських організацій міста¹². Майже рік кияни нічого не чули про долю колишньої володарки палацу. Її ім'я лише раз промайнуло на сторінках газет у травні 1917 р., коли, за свідченням Петроградського Телеграфного Агентства з посиланням на газету «Русское слово» від 2 червня 1917 р., у Києві відбувалася маніфестація чорносотенців під лозунгами «Хай живе конституційна монархія!»¹³. Лише на початку 1918 р. у газетах було надруковано матеріали про виявлення й арешт у Петрограді грошових рахунків членів дому Романових¹⁴. З'ясувалося, що неабияка частка цих цінностей належала імператриці-вдові.

Це була, мабуть, одна з останніх згадок про володарку палацу на Олександрівській вулиці. Згодом вулиця отримала назву Революції (пізніше — Кірова). Палац же досі зветься Маріїнським.

Одержано 08.12.89

¹⁰ Там же, арк. 32, 38.

¹¹ Там же, арк. 39, 40.

¹² Київ: Енциклопедичний довідник.— С. 366.

¹³ ЦДІА СРСР, ф. 1358, оп. 1, спр. 1086, арк. 34.

¹⁴ Последние новости.— 1918.— 20(7) февр.

А. В. Семенова (Київ)

Родина Капністів і рух декабристів

Багатобічні історичні зв'язки російського та українського народів сягають у глибину століть. У кінці XVIII — першій чверті XIX ст. зміцнювалися й розвивалися ідейні контакти передових діячів Росії і України. Рух декабристів, що зародився після Вітчизняної війни 1812 р., не лише об'єднав у своїх рядах кращих представників обох народів, а й зміцнив давні традиції взаємної симпатії, дружби й інтересу до їхнього історичного минулого.

Історія декабристського руху нерозривно пов'язана з Україною. На її території діяли організації дворянських революціонерів: управи Союзу благоденства, Південне товариство і Товариство з'єднаних слов'ян. Тут відбулося повстання Чернігівського полку.

Одним з центрів плідного спілкування передових діячів Росії та України першої чверті XIX ст. були відомі культурні гнізда Мурав-

йових-Апостолів, Капністів, Трощинських на Полтавщині. Тут оживав спадковий, іноді досить суперечливий зв'язок між представниками вільнодумства XVIII ст., дворянської «опозиції» павловських часів і декабристами. Ідейна близькість підкріплювалася дружніми родинними стосунками.

Імена І. М. Муравйова-Апостола та українців за походженням В. В. Капніста і Д. П. Трощинського — діячів старшого покоління — були дуже популярні у середовищі членів таємних товариств. У маєтках Капністів і Муравйових-Апостолів — Обухівці й Хомутці — крім синів — декабристів С. І. і М. І. Муравйових-Апостолів, А. В. і С. В. Капністів, часто бували їх товариші по організації Микита Муравйов, М. С. Лунін, П. І. Пестель та інші¹. Родина М. І. Лорера підтримувала тісні дружні стосунки з Капністами², а майбутній декабрист виховувався у сім'ї брата В. В. Капніста — П. В. Капніста — оригінального українського представника віку просвітництва, який відзначався релігійним вільнодумством (на відміну від брата — віруючої людини), переконаного противника кріпосництва. «Благодійник усіх страждених», за словами М. І. Лорера, шанувальник Руссо і Вольтера, П. В. Капніст відзначався скромністю у побуті і віддавав багато сил поліпшенню життя своїх селян, він «наділяв їх землею, скільки бажали, призначаючи за неї ціну наймізернішу (по одному карбованцю асигнаціями за десятину), і, таким чином, зробив їх усіх оброчними, не терплячи ніколи барщинної роботи»³.

Згадуючи про родину Капністів, М. І. Лорер писав: «Якщо я чогонебудь вартий, цим я зобов'язаний насамперед моему вихованню і тим прикладам правди, простоти і честі, якими я був оточений... Я зобов'язаний моїм благодійникам більш ніж існуванням»⁴. Це дружнє коло часто відвідував дитиною і в молоді роки М. В. Гоголь, батько якого був далеким родичем і домашнім секретарем Трощинського.

Декабристи з великою повагою ставилися до В. В. Капніста — великого поета, драматурга, просвітителя. Капніст у молоді роки зазнав певного впливу творчості О. М. Радищева і пізніше ніколи не приховував своєї симпатії до видатного російського письменника-революціонера; він вважав, що «думки цієї освіченої людини в багатьох частинах гідні поваги»⁵. Не випадково кілька творів Капніста, спрямованих проти кріпосництва, в тому числі «Ода на рабство» (1783 р.), співзвучні з одою «Вольность» Радищева, створеною того ж року.

Члени таємних товариств високо цінували антикріпосницькі твори Капніста і, зрозуміло, знамениту «Ябеду», хоча, як свідчили сучасники, вступали у політичні спори з відомим поетом. «В. Капніст відомий колючою сатирою, комедією «Ябеда». Оди його дихають благородством думок», — писав О. О. Бестужев у статті «Погляд на стару і нову словесність у Росії»⁶. Про читання О. І. Одоєвським у 1820 р. творів В. В. Капніста повідомляє К. С. Сербінович⁷. Противником кріпосницького свавілля і беззаконня Капніст залишався до кінця життя. Так, у листі до полтавського військового генерал-губернатора М. Г. Репіна в 1817 р. він протестував проти віддання в солдати миргородського міщанина. Подібні вчинки відомого поета і громад-

¹ См.: Скалон-Капнист С. В. Воспоминания // Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов. — М., 1931. — Т. 1.

² Капнист В. В. Собр. соч.: В. 2 т. — М.; Л., 1960. — Т. 2. — С. 421—423.

³ Лорер Н. И. Записки декабриста. — Иркутск, 1984. — С. 209; Скалон-Капнист С. В. Указ. соч. — С. 313.

⁴ Лорер Н. И. Указ. соч. — С. 39.

⁵ Капнист В. В. Собр. соч.: В. 2 т. — Т. 2. — С. 218.

⁶ Полярная звезда, изданная А. Бестужевым и К. Рылеевым. — М., Л., 1960. — С. 16.

⁷ Нечаева В. С. Пушкин в дневнике К. С. Сербиновича // Литературное наследство. — М., 1952. — Т. 58. — С. 248.

ського діяча були добре відомі декабристам, як і його громадська позиція. В 1822 р. Капніст палко відгукнувся на боротьбу греків за національну незалежність, що було повністю співзвучно настроям членів таємних товариств.

Какой тиран возможен стать
Против стремления народу.
Там можно ль цепи налагать
Где рабство — смерть, где жизнь — свобода.
Друзья, пускай ваш острый меч
Тиранов кровью обагрится.
Тому отрадно в землю лечь,
Кто за свободу ополчится⁸.

Так писав Капніст, звертаючись до повсталого грецького народу. Тираноборчі настрої цього твору очевидні, як і його подвійний смисл і близькість до громадянської поезії декабристів, особливо К. Ф. Рилеева:

Известно мне: погибель ждет
Того, кто первый восстает
На угнетителей народа;
Судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода⁹.

Тема самопожертви заради загального добра — лейтмотив творів обох поетів різних поколінь. «Сповідь Наливайки», рядки з якої наведено вище, була опублікована Рилеевим у «Полярной звезде» в 1825 р.; твори Капніста, присвячені грецькому повстанню, видані лише в наші дні. Однак те, що поет-декабрист знав їх, не викликає сумніву, оскільки багато творів Капніста розповсюджувалося у списках. Слід враховувати також популярність літературного імені Капніста і особливий інтерес Рилеева до минулого України та її культури. Відзначимо, що цитований вище вірш Капніста дійшов до нас лише в альбомі К. Ф. Муравйової — матері декабристів Микити і Олександра, друга родини поета.

Певні дружні зв'язки існували між сім'ями Капніста і Пестеля. В посланні батьку декабриста поет в алегоричній формі підкреслював значення діяльності своїх молодих друзів, яка не була для нього таємницею:

Безмездный труд весы правдивы обретет
(В чертогах) доброго владыки,
Кто долг свой исполнял великий,
Наградой (вечной) превзойдет¹⁰.

З вірша Капніста, присвяченого у 1822 р. Є. М. Багреевій, очевидні дружні стосунки з великим ліберальним державним діячем М. М. Сперанським, який мав зв'язки з декабристами.

В архіві Капніста зберігаються широко розповсюджені в першій чверті XIX ст. копії знаменитих «поглядів» адмірала М. С. Мордвинова¹¹. Поет підтримував дружні стосунки з цим відомим ліберальним діячем, який, як і Сперанський, був тісно зв'язаний з декабристами. Поет надсилав адміралу свої нові твори і сподівався, що людина, яка «полюбляє вітчизняну славу», буде рада його творам¹².

Близькі друзі В. В. Капніста — брати Муравйови-Апостоли особливо дорожили спілкуванням з відомим поетом, який невдовзі став їх родичем (сестра декабристів Олена вийшла заміж за сина Капніста — Семена). Відомий лист С. І. Муравйова-Апостола поету, в

⁸ Капніст В. В. Собр. соч.— Т. 1.— С. 280.

⁹ Рилеев К. Ф. Полн. собр. соч.— М.; Л., 1934.— С. 250.

¹⁰ Капніст В. В. Собр. соч.— Т. 1.— С. 281.

¹¹ Архів Капністів // Україна.— 1925.— № 6(15).— С. 172.

¹² Капніст В. В. Собр. соч.— Т. 2.— С. 517.

якому він повідомляє про свій приїзд у Хомутець з Петербурга з величезною кількістю політичних новин, які можна розповісти лише віч-на-віч: «Найприємнішим обов'язком собі postanovляю приїхати в Обухівку, аби особисто засвідчити Вам, милостивий пане, щирю свою повагу..., а новин-то, новин! — цілий міх. Але ж вони важкі, не можна з нарочним вершником надіслати»¹³. Майбутній керівник повстання Чернігівського полку був присутній при кончині В. В. Капніста, до якого, за свідченням дочки поета, ставився як до найбільш близької людини¹⁴. Семен Капніст невдовзі адресував С. Муравйову-Апостолу книгу батька з дарчим написом: «Шановному Сергію Івановичу Муравйову-Апостолу, який проводив до могили батька мого, 1-го листопада 1823 року»¹⁵.

Члени таємних товариств з великою симпатією ставилися також до друга В. В. Капніста — І. М. Муравйова-Апостола, якого поряд з Мордвиновим і Сперанським планували ввести до складу тимчасового революційного уряду після перевороту, і до Д. П. Трошинського — державного діяча епохи Катерини II, Павла I і Олександра I. «Будинок Трошинського... був у Малоросії осередком для лібералів, — відзначав історик О. І. Михайловський-Данилевський, — «там... перебували постійно один з Муравйових-Апостолів, засланих потім на каторгу, і Бестужев-Рюмін, який закінчив життя на шибениці»¹⁶. Трошинський другу половину царювання Олександра I знаходився у відставці і його «неповажання», на думку декабриста В. Ф. Раєвського, стояло в ряду явищ, які «сильно збентежили, хвилювали людей», які бажали «оновлення, змін на краще, благоденства, зцілення тяжких ран своєї батьківщини»¹⁷.

Особливо тісно були пов'язані між собою представники молодого покоління родин Муравйових-Апостолів, Капністів, Лорерів. Про великий вплив на розвиток своїх поглядів С. І. та М. І. Муравйових-Апостолів розповідав на слідстві в 1826 р. Олексій Капніст: у Петербурзі «по старовинному дружньому зв'язку батьків наших, Муравйови прийняли мене ласкаво і перші дали мені відчуті необхідність занять і способи..., захоплюючись їх перевагою у знаннях й освіті, слідував за їх ідеями в політичних міркуваннях...»¹⁸. Олексій і Семен Капністи належали до Ізмайловської управи Союзу благоденства, члени якої знали про головну мету — «повалення існуючого в Росії стану речей і введення конституції», а, зустрічаючись, «міркували бувало про закони, правління, парламентські спори, іспанську й неаполітанську революції, якими... марили...»¹⁹. Про те ж згадував і М. І. Лорер: «Часто ми збиралися в Ізмайловському полку на квартирі Капніста, де говорили, міркували про сучасні питання, читали вірші молодого Пушкіна... «Полярную звезду» Бестужева»²⁰.

Діти В. В. Капніста успадкували від батька високе почуття власної гідності. У Петербурзі Олексій Капніст на одному з військових оглядів не дозволив принизити себе великому князю Миколі Павловичу, за що був змушений залишити гвардійський полк і перейти на службу в армію. Не випадково, що саме його взяв як ад'ютанта близький до декабристів генерал М. М. Раєвський, тоді начальник 4-го корпусу в Києві.

¹³ Павловский И. Ф. Из прошлого Полтавщины: К истории декабристов. — Полтава, 1918. — С. 19.

¹⁴ Скалон-Капнист С. В. Указ. соч. — С. 363.

¹⁵ Орлов В. Н. Из литературных отношений С. И. Муравьева-Апостола // Лит. наследство. — М., 1956. — Т. 60. — Кн. 1. — С. 531.

¹⁶ Русская старина. — 1900. — № 10. — С. 214.

¹⁷ Лит. наследство. — Т. 60. — Кн. 1. — С. 117.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 48, спр. 115, арк. 34 зв., 46.

¹⁹ Там же, арк. 28—28 зв.; Восстание декабристов. — М., 1984. — Т. 18. — С. 188, 241.

²⁰ Лорер Н. И. Указ. соч. — С. 59—60.

Згодом, формально не входячи до складу Південного товариства, брати О. і С. Капністи підтримували з його керівниками найтісніші стосунки, зустрічаючись з ними в Києві, Хомутці, Обухівці. До відомих в літературі двох листів С. І. Муравйова-Апостола до Семена Капніста слід додати ще два знайдені нами послання тому ж адресату від 25 лютого і 13 травня 1824 р. Вони мають такий само дружній характер, як і попередні. Інформуючи Капніста про новини, автор листа прохає його не забувати про «дуже люблячого (його) пустельника». Листи свідчать про велику дружбу між С. Капністом і другим керівником Васильківської управи Південного товариства — М. П. Бестужевим-Рюміним: в одному з листів Муравйов пише, що Бестужев «прохає обійняти Капніста від щирого серця»²¹. Залучений до слідства у середині січня 1826 р. Олексій Капніст відсидів у Петропавловській фортеці до кінця квітня і був випущений «із застосуванням арешту як покарання». Семена Капніста було «наказано залишити без уваги»²². Третій брат Капністів — Іван — підтримував знайомство з Пестелем, ім'я Івана часто згадувалося у захопленому властями в 1826 р. листуванні М. І. Муравйова-Апостола²³. Після грудня 1825 р. родина Капністів знаходилася під таємним поліцейським наглядом²⁴.

Інтерес до творчості В. В. Капніста не згасав у громадських і літературних колах Росії й після його смерті. Історик М. П. Погодін, який вирішив у 1825 р. видавати новий альманах, звернувся до сина поета О. В. Капніста з проханням надіслати йому невидані твори батька. Тоді ж другий син В. В. Капніста відправив Погодіну вірші, відзначивши, що йому дуже приємно «мати новий доказ, що є люди, які дорожать ім'ям батька»²⁵. Хоча у листі не вказувалося, який саме твір поета був надісланий Погодіну, нам вдалося встановити, що це був вірш, присвячений племінниці В. В. Капніста, дочці М. О. Львова, яку поет дуже любив. В «Уранії», виданій Погодіним у 1826 р., було опубліковано вірш Капніста «Милой Паше. При посылке ей своих сочинений»²⁶. В тому ж альманаху побачили світ твори О. С. Пушкіна, Є. А. Баратинського, Д. В. Веневітінова, П. А. Вяземського, О. І. Полежаєва, Ф. І. Тютчева, а також кілька українських пісень.

Репресії, яких зазнали передові кола суспільства після поразки повстання декабристів, обстановка, що панувала в країні, не ослабили узи дружби і політичного єднання прогресивних діячів Росії та України. Нові покоління продовжили спільну боротьбу з кріпосництвом і самодержавством, в ході яких, у свою чергу, зміцнювалися взаємозв'язки двох братніх народів.

Одержано 14.12.88

²¹ Держ. бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна.— Відділ рукописів, ф. 358, к. 411, спр. 11, арк. 1—4 зв.

²² Восстание декабристов.— Л., 1925.— Т. 18.— С. 91; Скалон-Капнист С. В. Указ. соч.— С. 368—372.

²³ Павловский И. Ф. Указ. соч.— С. 10; Сочинения гр. П. И. Капниста.— М., 1901.— Т. 1.— С. 33.

²⁴ Павловский И. Ф. Указ. соч.— С. 10.

²⁵ Держ. бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна. Пог/П, к. 46, спр. 26, арк. 1.

²⁶ Урания: Карманная книжка на 1826 год для любителей и любителей русской словесности, изданная М. Погодиным.— М., 1826.— С. 206—207.

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. Костомаров

Мазепа *

ГЛАВА ПЯТНАДЦАТАЯ

В половине февраля царь уехал в Воронеж, где постоянно устраивался его флот. По отношению к войне с Карлом Петр намеревался пустить несколько кораблей в Азовское и Черное море, чтобы внушить туркам уважение к своим силам в случае, если бы с турецкой стороны оказалось поползновение к нарушению мира **. В то же время царский посланник в Константинополе Толстой всеми средствами старался вооружить Диван *** против Карла XII и его союзников; он представлял, что предприимчивый Карл, если удастся ему победить Россию, оборотит свои завоевательные замыслы на Турцию ¹.

В Украине военными делами распоряжался главным образом князь Меншиков, состоявший в постоянной переписке с царем. С 1 апреля его постоянное пребывание было в Харькове, откуда он делал недолговременные разъезды для осмотра войск и для наблюдения над театром военных действий. Важнейшею задачею было удержать запорожцев в покорности государю и отклонить от соединения с Мазепою. Для усвоения запорожцев был послан в Сечу архимандрит межигорский Иродион Жураховский. С ним царские стольники и гетманский посланец повезли царское денежное жалованье и сверх того особые денежные подарки кошевому, старшинам и всем товарищам. По известию малорусского летописца, задорная толпа «гультаев» оскорбляла присланного к ним духовного сановника и гетманского посланца: их грозили сжечь или утопить ². Но такого рода обращение с лицами, которых запорожцы должны были уважать, было не редкостью в грубом запорожском обществе и составляло обычную выходку, часто не имевшую последствий. И в эту пору на некоторое время в сече взяла было верх партия старых козаков, всегда стоявшая на стороне спокойствия и покорности царю. Расположение к законности до того проявилось у сечевиков, что они послали к Мазепе письмо, в котором, именуя себя царским войском, извещали, что вместе с царскими ратями будут стараться об освобождении Украины от вторжения иноплеменников. Петр писал, что надобно всеми силами утвердить в верности к царю кошевого атамана, как главного начальника и руководителя запорожцев. Но этим кошевым атаманом был тогда Кость Гордиенко — непримиримейший враг московской власти, — и этот-то именно человек снова свел братию на противный путь ****. Мазепа послал к запорожцам воззвание, но Кость предупредил приезд мазепинских посланных в Сечу, собрал до тысячи единомышленников, взял с

* Продолжения. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1988.— № 8.— 12; 1989.— № 1—2, 4—9, 11; 1990.— № 1, 3.

** Туреччина формально зберігала тоді нейтралітет, але потай підтримувала Швецію. В разі наближення театру военных дій до Північного Причорномор'я її вступ у війну на боці Карла був можливий.

*** Рада з вищих сановників при султані.

¹ Голиков. Дополн. к Деян. Петра Вел., т. VIII, с. 207—208.

² Ригельман, ч. III, с. 57.

**** Основна маса запорожців, як бачимо, була настроєна проти Мазепиної зради цареві. Однак, як часто бувало, і не лише в далекому минулому, спритному демагогові вдалося повести за собою незначну частину козацтва, передусім заможного.

собою девять пушек и пошел к Переволочной³, которую Запорожская Сеча считала своею собственностью и держала там начальника, называемого полковником. В это время запорожским полковником в Переволочне был Нестулей. По зову Гордиенка он выехал к нему с 500 запорожцами, находившимися в Переволочне при полковнике; туда уже прибыли ехавшие в Сечу Мазепины посланцы — генеральный судья Чуйкевич, киевский полковник Мокиевский и бунчуковый товарищ Федор Минович, сын переяславского полковника.

12 марта, в субботу, собрали раду. Прочли длинное послание Мазепы. В нем излагались разные тягости, которые терпела Украина от московского ига, а для Запорожья эти тягости выставлялись еще чувствительнее. Мазепа уверял, что сам слышал, как царь говорил: «Надобно искоренить этих воров и злодеев запорожцев». У шведского короля, — объяснял Мазепа, — нет вовсе злых умыслов ни против Украины, ни против Запорожья. Король только преследует своих неприятелей — москалей, которые сами раздражили шведов, а теперь не в силах противостоят им и бросились на Украину, где поступают хуже, чем шведы, которых выставляют чужими неприятелями. Запорожцы вместе с малороссиянами должны радоваться прибытию шведского государя, потому что оно подает всем возможность свергнуть с себя московское ярмо и стать свободным, счастливым народом*. Затем в послании Мазепы приводилась прежняя сказка о намерении царя перевести малороссиян за Волгу.

Мазепины посланцы привезли кошевому деньги. Кость Гордиенко тотчас же стал раздавать их товарищам, и те, выслушавши письмо Мазепы, кричали: «За Мазепою, за Мазепою! Правда, — рассуждали тогда на этой раде, — царь прислал в Сечу деньги, но за это мы не должны служить царю против шведского короля и Мазепы: деньги, присланные к нам, были прежде отняты москалями у наших же братьев козаков». Вероятно, они разумели тут удержание назначаемого в Сечь жалованья по поводу бывшей жалобы турецкого паши за грабеж греческих купцов. Много подействовало на запорожцев и полученное письмо крымского хана: он подавал совет держаться гетмана Мазепы и обещал помогать запорожцам в нужде. Нестулей со своими товарищами, бывшими в Переволочне, несколько было поупрямился, но потом склонился на сторону Мазепы. Кость Гордиенко написал к шведскому королю, что все запорожцы на его стороне, испрашивают его покровительства, готовы на всякие усилия для восстановления своей свободы и молят Бога об успехах шведского короля⁴. По настоянию кошевого с письмом в таком смысле отправлена была депутация из запорожцев к шведскому королю. Депутаты прибыли в Будища⁵ 19 марта и были допущены к королевской руке. Им устроили угощение, но фельдмаршал Реншильд заметил, что запорожцы безобразно пьянствуют, и постановил с ними условие, чтобы десять из них, которые представляются королю при последней аудиенции, не напивались ранее обеда, потому что король пьяных не терпит. Запорожцы сдержали свое обещание, но с трудом⁶.

В то время, когда эти запорожские депутаты находились в шведском стане, другие их братья, возбужденные Костем Гордиенком и Нестулеем, начали неприязненные действия против русских. Сперва в Кобеляках напали они врасплох на 60 человек сонных и 40 из них

³ Ныне мест. Кобелякского уезда, при р. Днепре, близ устья Ворсклы.

* Мазепа, мабуть, забув про те гноблення й знущання, яких зазнавав український народ від нього самого та його помічників. Адже кріпацтво у селян, що належали особисто гетьманові, було найжорстокішим на Україні.

⁴ Nordberg, с. 284; Adlerfeld, франц. пер. С. 429.

⁵ Ныне большое местечко Зеньковского уезда.

⁶ Nordberg, с. 285; Adlerfeld, нем. пер., ч. III, с. 197 (Нічого казати, добрі були борці за волю України — такі самі пияки, як сам Гордієнко, аморальна і занепадала людина, не здатна до послідовної лінії поведінки. — М. К.).

изрубили, а на другой день в Цариченке⁷ напали на бригадира Кампеля, стоявшего там с тремя полками, и задали такой переполох, что Кампель едва убежал с 400 своих солдат; 115 человек были взяты запорожцами в плен⁸. Этот успех сразу ободрил низовскую удаль; набралось тысяч до пятнадцати сечевиков и гультяев; они овладевали городками по Орели и по Ворскле, прогоняли великороссийские гарнизоны, а жители того края, которые перед тем из боязни, не зная, к кому приставать, скрывались в лесах, теперь возвращались в свои жилища и, повинувшись запорожцам, доставляли запасы шведам⁹.

26-го марта прибыл к Будищам сам Кость Гордиенко со своими товарищами. Не допуская их за полмили до Будищ, Мазепа послал к ним на встречу каких-то двух полковников с отрядом в 2000 человек, чтобы их провести в Диканьку, куда приглашал Костя на свидание. Кость Гордиенко вступил в дом, где уже находился Мазепа (вероятно, то был дом Кочубея, которого хозяйка находилась тогда в Слободской Украине). Запорожских гостей встретили Мазепины старшины, — и Кость Гордиенко в знак уважения склонил перед ними свой бунчук. В другой комнате стоял Мазепа перед столом, на котором лежали знаки его гетманского достоинства. Гордиенко поклонился ему, склонил перед ним свой бунчук и говорил: «Мы, войско запорожское низовое, благодарим вашу милость за то, что вы, как и подобало главному вождю украинскому, приняли близко к сердцу судьбу, постигшую наш край, и предприняли освободить его от московского рабства. Мы уверены, что с этой целью, а не для ваших собственных выгод, не из каких-нибудь частных видов, решились вы прибегнуть к протекции шведского короля. Мы хотим верно вам содействовать, мы разом с вами будем жертвовать и кровию и жизнью своею, будем во всем повиноваться вам, лишь бы достигнуть желанной цели. Умоляем вашу милость понести на себе эту тяготу, а мы, по возможности, станем помогать вам нести ее. Благодарим вас равно и за то, что известили нас о намерениях и о благосклонности к нам шведского короля. Мы за тем сюда прибыли, чтобы испросить у его величества протекцию себе и надеемся получить ее при содействии вашей вельможности. Готовы перед Богом принести ему присягу в верности и повиновении вашей милости, но желаем, чтоб и ваша вельможность обязали себя присягою действовать в согласии с нами и оказывать нам содействие в деле спасения отечества».

Мазепа отвечал: «Благодарю вас, запорожцы, за доверие ко мне. Славлю ваше ревностное желание добра отчизне. Бог мне свидетель, что, отдаваясь в руки шведского короля, я поступал не по легкомыслию и не из частных видов для себя, а из любви к отчизне. У меня нет ни жены ни детей; я мог бы удалиться в Польшу или куда-нибудь и спокойно провести там остаток дней моей жизни; но, управлявши столько времени Украину с заботливостью и верностью (Петрові І.— М. К.), насколько доставало у меня способностей, я по долгу чести и сердечной любви не могу, сложа руки, оставлять этот край на произвол несправедливого угнетателя. Мне слишком хорошо известно, что царь намеревался переселить нас всех в иной край, а вас, запорожцы, всех повернуть в драгуны и ваши жилища разорить до тла. Если вы, запорожцы, еще сохранили вашу свободу, то этим обязаны только мне, Мазепе*. Если бы замысел царский осуществился, вы все были бы перевязаны, перекованы и отправлены в Сибирь. Уже Меншиков дви-

⁷ Ныне мест. Кобелякского уезда при р. Орели.

⁸ Adlerfeld, *ibid*; Гос. Арх. Кабинет. Дела. Отд. II, № 8.

⁹ Nordberg, с. 285.

* У науковому архіві Ленінградського відділення Інституту історії СРСР АН СРСР зберігається лист Мазепи до Меншикова, де він закликає царського фаворита — ні більше, ні менше! — знищити Запорізьку Січ, гніздо «гультайства» і «бунтарства». Такою була дійсна турбота гетьмана про козаків та їхню свободу!

гался с ужасающею силою войска, и нужно признать особое руководительство Провидения над нами, что в эту самую пору шведский король вступил в наш край и подал всем доброжелательным людям надежду на освобождение от угнетателей. Я счел своим долгом обратиться к шведскому королю и надеюсь, что Бог, избавивший нас недавно от опасности, поможет нам свергнуть с себя постыдное иго. Будемте заодно, запорожцы! Я обяжусь вам присягою, а вы со своей стороны присягните мне в неизменной верности и дружбе».

Все бывшие с Гордиенком слушали этот разговор. Запорожцы не позволили бы своему кошевому говорить с гетманом наедине без свидетелей. Ничто так не поддерживало независимости в запорожском товариществе, как обычай, всегда соблюдаемый, чтобы вождь не говорил ничего иначе, как от имени своих товарищей и в их присутствии. От этого — счастливый ли исход получали их предприятия или несчастливый, — никто за то единично не отвечал, потому что все принимали участие в совещании и каждый мог там свободно высказать свое мнение.

Не легко было воздержаться запорожцам от своих обычных приемов грубости и дикости*. После представления гетману запорожцев пригласили к обеду; кошевой и старшины сидели за одним столом с гетманом; всех равно угощали изобильно. В течение обеда они все хвалились своею привязанностью к гетману и готовностью во всем повиноваться ему; но когда опьянели и стали уходить из гетманского покоя в отведенное им помещение, то стали хватать и уносить с собою разную утварь. Дворецкий дома хотел не допустить такого бесчинства и обратился к запорожцам с жесткими замечаниями, хотя за обедом пил с ними не меньше прочих. «Вы,— говорил он запорожцам,— рады были бы ограбить этот дом; такой у вас обычай — делать подобное, куда вы только заберетесь». Запорожцы не стерпели таких замечаний от человека, которого происхождение считали низким, и пожаловались своему кошевому. Гордиенко вообразил, что обида была сделана умышленно ему лично и что сам Мазепа напустил дворецкого. В досаде Гордиенко приказал всем запорожцам седлать лошадей и хотел с ними уезжать, не простившись с гетманом. Но Мазепа узнал об этом в пору (вчасно.— М. К.) и послал к Гордиенку сказать, что сожалеет о случившемся беспорядке, а чтобы доказать свою невиновность в этом деле, готов им отдать дворецкого на расправу. Такая снисходительность утишила Гордиенка и его товарищей. Дворецкий был им выдан головою. Запорожцы повалили его на землю, топтали ногами, перебрасывали его между собою от одного к другому, наконец, один из них ударил дворецкого ножом в живот, и дворецкий умер под этим ударом**.

На другой день после того Гордиенко с 50 товарищами представлялся королю в Будищах. Все были допущены к королевской руке. Представили королю приведенных с собою 115 русских пленных, взятых в Цариченке. Гордиенко произнес речь, выражал благодарность королю за обещание покровительствовать им и всей Украине против общего врага. Государственный секретарь Гермелин от имени короля произнес им ответ на латинском языке, а комиссар Сольдан перевел его. В этом ответе уверяли запорожцев в неизменной благосклонности к ним короля и поставляли им на вид, как много хорошего они могут получить, если воспользуются представившимися обстоятельствами, чтоб утвердить свою старинную вольность: воздали, наконец, запорожцам хвалу за их храбрость, оказанную в Цариченке. «Мы,— ска-

* Даремно Костомаров поширює нориви поллічників Гордієнка на всіх запорожців. Сучасники в один голос відзначають, що кошового оточувала згряя розбійників, грабїжників і вбивць. Таким самим був і їхній пан.

** Звірячий вчинок гордієнківців викликає обурення й огиду,— та хїба кращим був Мазепа, що віддав на смерть людину, яка захищала хазяйське добро?!

зал Гордиенко,— уже послали с сотню москалей крымскому хану на показ и надеемся, что когда их увидят татары, то станут с нами заодно».

В продолжение нескольких дней по королевскому приказанию угощали запорожцев; те, которые воевали в цариченской битве, получили 1000 золотых в раздел между собою. Гордиенко и старшины получили еще особо суммы от короля при открытом письме, которое надлежало прочитать в Сече на раде: иначе сечевики стали бы домогаться, что и эти суммы следует разделить между всеми поровну, как обыкновенно у них делилась добыча. Мазепа от себя подарил запорожцам 50 000 золотых в раздел, а сечевым старшинам особо каждому немалые суммы. Запорожцы и украинские козаки заключали между собою обязательство действовать взаимно,— и Мазепа, как гетман, козацкий, за все украинское козачество присягнул на евангелии и на распятии, в которое вложены были частицы св. мощей. Мазепа сделался опять нездоров, не выходил из покоев и произнес присягу у себя. Запорожцы присягали в будищанской церкви¹⁰.

Тогда составлен был проект договора со шведами в четырех пунктах, и Мазепа представил его на утверждение королю. Король шведский обещал не заключать с царем мира иначе, как с тем условием, чтоб Украина и Запорожье навсегда были изъяты от московского владычества со своими древними правами и привилегиями, какими пользовались с незапамятных времен. Король обещал во все время пребывания шведов в пределах Украины размещать свои военные силы так, чтоб они занятием квартир не причиняли обывателям вреда. Король обещал прощение сельским жителям, покидавшим свои жилища и показывавшим вражду к шведам, если они возвратятся в места своего жительства и станут доставлять шведам продовольствие. Король даст своим войскам приказание по отношению ко всем малороссиянам соблюдать строгую дисциплину. Все это подписал король шведский.

Тогда запорожцы заявили перед королем желание, как бы открыт поскорее генеральный бой с неприятелем. На это от короля дан был им в таком смысле ответ: военные операции зависят от времени и от намерений неприятеля, заранее невозможно определять время и место для битвы; но король похваляет запорожцев за их воинственные побуждения и будет по возможности им содействовать. Запорожцы были довольны таким ответом и в знак удовольствия махали шапками и саблями¹¹. В последний день запорожцы были допущены к целованию королевской руки и приглашены к королевскому обеду на два стола¹². После того они уехали.

Гордиенко толковал с Мазепою и присягал в будищанской церкви с 50 человеками, как говорят шведские историки: то были, вероятно, куренные атаманы, но с ними приходил в королевскую квартиру немалый отряд сечевиков. По отходе от короля проезжали они мимо Полтавы. Русские, завидя их со стен, начали по ним палить. Тогда, по приказанию Гордиенка, сотня запорожцев подскочила к городским стенам, дала залп и повалила нескольких человек на стенах. Один запорожец ловко попал пулею в стоявшего на башне офицера царского войска в расшитом золотом мундире, и Гордиенко заметил провожавшим его шведам, что у него наберется 600 молодцов, умеющих так метко попадать из ружья. Запорожцы взялись провезти служившего в шведской армии волоха Сандула с письмами от Мазепы к сераскиру. Мазепа извещал последнего, что теперь самая удобная пора атаковать москалей. Король шведский был тогда очень недоволен медлительностью турецкого двора и говорил: «Турки ослепли: не видят случая воротить себе отнятые у них московитами провинции».

¹⁰ Adlerfeld, франц. пер., с. 430; нем. пер., ч. III, с. 199.

¹¹ Nordberg, с. 287 и 288.

¹² Adlerfeld, франц. пер., с. 436.

То обстоятельство, что запорожцы объявили себя за Мазепу, отчасти могло поднять его дело хоть на короткое время. Малороссийское посольство не любило гетмана Мазепу, издавна привыкши считать его ляхом, перекинувшись в козачество, но могло поддаться обаянию запорожцев, на которых издавна смотрело как на борцов за простой народ, и недаром князь Григорий Долгорукий писал царю от 3 апреля: «Вор кошевой яд свой злой продолжает и непрестанно за Днепр пишет, чтоб побивали свою старшину и к нему через Днепр переходили, и уже такая каналия за Днепром собирается и разбивает пасеки»¹³.

Наказным атаманом в Сече, за отсутствием Гордиенка, был Яков Симонченко. Неутомимый миргородский полковник прислал в Сечь козаків с письменным увещанием не слушать Гордиенка и пребывать в верности государю. Симонченко приказал прочитать письма Апостола в «раде» и спрашивал совета — что делать. Запорожцы закричали: послать кошевому «лист» миргородского полковника, а тех, что привезли этот лист, приковать за ноги к пушке. Немногие стали говорить, что не нужно поступать таким образом, но голоса их оказались в меньшинстве. Перекричали сторонники Гордиенка, приковали к пушке козаків и послали письмо Апостола к Гордиенку, совершенно отдаваясь на волю последнего. Через пять дней воротился в Сечу аскул, ездивший к Гордиенку, и тогда козаків миргородских приковали к пушкам за шен, а не за ноги, и сказали им, что наказной кошевой Симонченко хочет их расстрелять. Но ловкие козаки ночью разломали друг у друга оковы и ушли из Сечи к своему полковнику. Они сообщили, что в Сече осталось запорожцев не более тысячи: из них козаки старые не хотят изменять царю, но верный товарищ Гордиенка Симонченко и с ним вся «сирома» склонны к бунту против царя и ненавидят москалей¹⁴.

Вообще, однако, запорожское братство стояло на такой тряской нравственной почве, что нельзя было поручиться за долговременность ни такого, ни иного направления: сегодня в Сече возьмет верх одна партия, на другой день пересилит ее противная. Не могли слишком полагаться и шведы на обещанные Гордиенком единодушие и горячку готовность запорожцев идти в бой против москалей. Сам Гордиенко, ворочаясь от короля и Мазепы в Сечу, говорил на пути жителям: «Разглядел я этих шведов,— полно при них служить! Мне теперь кажется, лучше нам по-прежнему служить царскому величеству». У него то было обычное запорожское «вередование» (капризничанье): часто запорожец говорил вслух совсем противное тому, что думал. Но действительно в Сече не совсем еще бессильна была партия старых козаків, нерасположенных вообще к крутым переменам. Еще не успел вернуться Гордиенко в Сечу, как к нему прибыло 17 человек с письмом, в котором запорожцы писали своему кошевому: «Как ты делал, так и отвечай; ты без нас вымышлял, а мы верные слуги царского величества, выберем себе вместо тебя другого кошевого»*. Об этом известился 5 апреля Меншиков, находившийся в Харькове, а 12 апреля в Харьков пришло известие, что в Сече «рада» отрешила Гордиенка и выбрала в кошевые атаманы Петра Сорочинского¹⁵. Этот человек правительственными лицами считался благонамеренным, и когда известили царя Петра о таком выборе, он отвечал Меншикову: «Сорочинский человек добрый, я его сам знаю»¹⁶. Сначала этот новый ко-

¹³ Госуд. Арх. Кабинет. Дела, № 9.

¹⁴ Арх. Ин. Дел, 1709 г. Подлинн. Допросы лиц, прикосновенных к измене Мазепы.

* Авантюра Гордиенка зазнала краху: Січ за ним не пішла. І не тому, що була такою вже відданою цареві, а тому, що вважала блюзнірським і нелюдським вчинок кошового, котрий радів з приходу іноземних завойовників і підлабузнювався до них.

¹⁵ Гос. Арх. Письма Меншикова.

¹⁶ Голиков. Дополнение к Деяниям Петра Великого, т. VIII, с. 235.

шевой таким действительно и показал себя: он отправил универсал к запорожцам, находившимся при Гордиенке, и своею властью приказывал им покинуть отрешенного кошевого, воротиться в Сечу и оставаться в верности государю. Но в Сече затем собирались рады за радюю и на этих радах происходили междоусобные драки; подробностей мы не знаем, но изо всего вышло то, что хваленый Петро Сорочинский передался на сторону Мазепы и по его поручению отправился лично в Крым просить у хана помощи против москалей¹⁷.

Еще в феврале царь послал к шведскому королю генерал-аудитора предлагать размен пленных. Русским особенно хотелось освободить из плена русского резидента в Швеции Хилкова, арестованного при самом начале войны в Стокгольме, тем более, что царь уже отпустил на свободу шведского резидента в России Клипперкрона. Карл не согласился отпускать Хилкова, представляя, что Клипперкрон несколько лет сряду прежде был резидентом в Москве, а Хилков приехал и задержан тогда, когда уже царь начал войну. Царский посланник привез письмо от Головкина к Пиперу с предложением съезда уполномоченных для заключения мира с тем условием, чтобы России уступлена была часть Карелии, издавна составлявшая часть Русской державы, и часть завоеванной в Ингрии полосы, где находился Петербург; за это, однако, изъявлялось желание дать Швеции вознаграждение деньгами. Сверх того царь хотел, чтобы обе стороны обязались не вмешиваться в дела Польши, предоставив ей самой устроиться. Но такие предложения были не новы для короля, и Карл сказал: «Это предложение делается нам только для того, чтобы раздуть огонь войны. Пусть царь заплатит нам все убытки, нанесенные Швеции войною, которую он поднял»¹⁸. Такие убытки ценили тогда шведы до миллиона рублей¹⁹. После этого в марте приехал к царю в Воронеж по делу о размене пленных посланник от короля шведского и между прочим просил у царя от имени Карла позволение купить лекарств и вина для шведского войска. Петр не только дозволил, но велел отпустить то и другое безденежно²⁰.

Между тем, шведы, занявши Украину, нашли там своих единоплеменцев, взятых в плен, между которыми были женщины и дети. Иные с радостью обращались к соотечественникам и просили их взять с собою, но были и такие, что, живучи долгое время в чужой земле, приняли православную веру, завели семейные связи, а некоторые, будучи невольниками, полюбили своих господ и не хотели с ними разлучаться²¹. Не зная, что такое шведы, ненавидя Мазепу, приставшего к ним, и возбуждаемые царскою стороною, малороссияне с первого раза относились к ним враждебно; но когда с ними ознакомливались, то начинали относиться к ним иначе. И это было заметно по окраинам Полтавского полка в соседстве с запорожцами, которые всегда имели на жителей этого края нравственное влияние. Со своей стороны, русские военачальники не слишком мягко относились к тем малороссиянам, которые приставали к шведам. Генерал Рен, русской службы немец и лютеранин, посылал народу универсал, угрожая бедою тем, которые будут оказывать расположение шведам, и честил последних неверными. Другой русский военачальник, также немец, Кампель взял городки Маячку²² и Нехворощу²³ и в обоих городках истребил всех

¹⁷ Госуд. Арх. Письма Меншикова.

¹⁸ Nordberg, с. 295.

¹⁹ Катифора. Житие Петра Вел., кн. IV, с. 248.

²⁰ Голиков. Дополн. к Деяниям Петра Вел., т. VIII, с. 222 (Миркувания Голикова з приводу особи посланця Карла знято.— М. К.).

²¹ Nordberg, с. 291.

²² Ныне местечко Кобеяк. уезда, при реке Орели.

²³ Ныне мест. Константиноградского уезда, при реке Орели.

жителів²⁴. За то запорожцы овладели Новым Санжаровым²⁵ и другими городками вдоль Ворсклы до ее устья у Переволочны²⁶ и просили шведов выгнать москалей с полтавской территории, чтобы открыть сообщение с Запорожьем. Король, в содействие запорожцам, послал туда с отрядом генерала Крузе. Шведы и козаки перешли Ворсклу у Соколки²⁷ вплавь и 12 апреля нанесли поражение генералу Рену²⁸.

Но этот успех был недолговременен. Шереметев отправил полковника Яковлева с двумя тысячами солдат на Келеберду²⁹. Приплывши к этому местечку 16 апреля, Яковлев послал требование, чтобы жители покорились царю. Келебердинцы, поджигаемые запорожцами, «учинились противны»³⁰. Тогда Яковлев приказал идти на приступ. Келебердинский сотник предлагал покорность, но она показалась Яковлеву неискреннею, и он приказал солдатам продолжать приступ. Сотник и жители успели уйти; сотник убежал в Переволочну. Яковлев сжег Келеберду, пощадивши только церковь. Это сделано было в отместку за то, что прежде келебердинцы доставляли провиант Мазепе и запорожцам, а свои семьи отправили под защиту запорожцев. 18 апреля Яковлев прибыл к Переволочной. Там находился запорожский полковник Зинец с тысячею сечевиков. Ему повиновались тамошние обыватели и набежавшие в Переволочну люди из окрестных селений в числе двух тысяч. В местечке Переволочне был замок с гарнизоном из 600 запорожцев и достаточно запасов, так что можно было держаться несколько дней. Яковлев, по данному ему наказу, прежде всего послал предложение сдаться и признать власть царя; запорожцы отвечали выстрелами из пушек и ружей. Запорожцы считали себя искуснее в военном деле, но ошиблись. Русские военные люди были многочисленнее и искуснее защитников Переволочной: они ворвались в местечко, рассеяли защищавших его козаків и стали метать в замок ядра и бомбы; защитники отстреливались, но ничего не могли сделать. После двухчасового дела замок был взят, запорожцы в числе 1000 человек побиты, иные засели обороняться в избах и сараях и были там сожжены вместе с их убежищами; прочие все бросились спасаться бегством, но попали в Ворсклу и в Днепр и потонули. Взято было в плен только 12 человек; солдаты в погоне за беглецами без разбора всех убивали, не щадили ни женщин ни детей. В Переволочной была самая удобная переправа через Днепр, и потому там находился большой запас судов, на которых сразу можно было переправить через реку до 3000 человек. Полковник Яковлев приказал все эти суда сжечь, также велел истребить в местечке мельницы и все хормное строение, которого там было немало, потому что Переволочна считалась в Украине городом богатым, торговым, где существовала и таможня, с которой доход шел в войсковой скарб Запорожской Сечи³¹. Неудача в Переволочне до такой степени навела уныние на запорожцев, что они стали покидать городки на Ворскле, где уже разместили свои гарнизоны.

Исключительно только там, где находились запорожцы, проявлялось до некоторой степени в народе расположение к шведской стороне. Во всех других местах Украины народ продолжал выказывать вражду к шведам. В апреле, как только началась теплая погода, мужики, составляя шайки, уходили в только что развившиеся леса и оттуда выскакивали на партии шведских солдат, ездивших за фуражом, а

²⁴ Госуд. Арх. Письма Меншикова.

²⁵ Большое мест. Кобелякского уезда, при реке Ворскле.

²⁶ Мест. Кобеляк. уезда, при реке Днепре, близ устья Ворсклы.

²⁷ Ныне мест. Кобелякского уезда, при реке Ворскле.

²⁸ Nordberg, с. 297; Adlerfeld, франц. пер., т. III, с. 434.

²⁹ Ныне мест. Кременчуг. уезда, при реке Днепре.

³⁰ Гос. Арх. Письмо Меншикова. Донесение Яковлева Меншикову.

³¹ Там же; Nordberg, с. 298.

самые смелые даже беспокоили шведов в их квартирах; как только офицеры и солдаты выйдут за чем-нибудь из своих помещений, так внезапно и нападут на них мужики; не было возможности помешать таким набегам после того, как из Гадяча и Зенькова удалились шведские войска. Напрасно Мазепа рассылал свои универсалы и в них убеждал собиравшихся в леса мужиков возвратиться в свои дворы, уверял, что шведы люди добрые, за каждую малую услугу щедро вознаграждают, что, наконец, напрасно хозяева прячутся в лесных трущобах, потому что шведы могут там удобнее их истребить и овладеть всем, что они туда сносят, тогда как во дворах шведы с хозяевами ничего дурного не делают. Малороссийские мужики выходили из своих лесных берлог только за тем, чтобы красть шведских лошадей или убивать шведских солдат *. Некоторые были пойманы шведами и казнены. В Решетилровке³², где стоял генерал Крейц, схватили двух мужиков, которые подкладывали огонь под избу; им отрезали уши и носы и в таком виде отправили к Шереметеву³³. Но эти примеры не прекратили повсеместной партизанской войны малороссиян против шведов. В самой главной квартире короля и Мазепы Будищах делалось опасно, ожидали ночных нападений, а смелый король, презирая всякие опасности, не заботился учреждать караулы.

Шведское войско, не пополняемое свежими силами, умалилось и начинало деморализоваться. Хотя короля своего все уважали, но повиновение генералам ослаблялось. Возникали сомнения в счастливом исходе войны, а служившие в шведском войске чужеземцы стали мало-помалу переходить к русским³⁴. В военном совете генералов происходила рознь. Некоторые по-прежнему советовали отступить за Днепр в польскую территорию. Пипер был того же мнения, представляя, что тогда король может соединиться со Станиславом и с корпусом генерала Крассова, стоявшим в Польше. Мазепа более всех противился этому и добивался прежде всего овладеть Полтавою, дабы иметь опору в Украине и находиться в постоянном сношении с Запорожьем. Карлу казалось, что Полтаву взять легко, потому что она укреплена не особенно искусно, а работы осадные предоставлялись запорожцам. Тогда генерал-квартирмейстер Гилленкрок, вообще не расположенный оставаться в Украине и постоянный противник Мазепы, иронически сказал своему королю: «Если с нами не станется какое-нибудь чудо, то ни один из нас не выйдет из Украины; потеряет король и свое войско и свое государство и будет несчастнейший из государей в истории»³⁵.

Еще 17 апреля Карл отправил часть своего войска держать в блокаде Полтаву. Копанье траншей возложено было на запорожцев и на малороссийских мужиков, которых согнали туда поневоле. 24 апреля по приказанию короля вышел из Решетилковки генерал Крейц, счастливо избежал преследования от Шереметева и примкнул к королевскому войску³⁶. 1 мая Меншиков из Харькова прибыл с частью царского войска к Полтаве и установился по левому берегу Ворсклы, против Опошны, до Котельвы. Шереметев 19 апреля стал между Сорочинцами и Голтвою и находился в постоянной коммуникации с Меншиковым, для чего учреждена была почта; письма передавались через мужиков генералу Рену, стоявшему с кавалериею на берегу Ворсклы, ниже Полтавы. Несколькo времени не было никаких действий между

* Так почалася всенародна визвольна війна українського народу проти шведських окупантів та їх прислужників: Мазепи і Гордієнка з купкою зрадників. Ця війна була вирішальним фактором, що схилив шальку терезів воєнної фортуни на бік Росії.

³² Ныне большое местечко Полтав. уезда, при реке Голтве.

³³ Nordberg, с. 279 и 292.

³⁴ Ibid., с. 302.

³⁵ F r u x e l, нем. пер., ч. I, с. 158.

³⁶ Госуд. Арх. Письма Шереметева; Nordberg, с. 305.

неприятельними воєнними силами, яких розділяла река Ворскла. Но у самої Полтави проходила діяльна робота: копались траншеї, насипались шанці, в Полтаву бросались понемногу бомби³⁷. По временах посилались партії для ловлення язвків.

Между тем, из шведского стана и из мазепинского кружка приходили перебежчики. Так, к миргородскому полковнику пришли два ротмистра с двумя волоскими хоругвями (частинами.— М. К.) и Мазепин конюший³⁸, а потом от Мазепы ушел какой-то полковник с 80 козаками — человек, в котором Мазепа был так уверен, что сказал: теперь не знаю, кому верить³⁹.

1-го мая шведский король переехал в Жуки поближе к Полтаве. Мазепа с обозом оставался в Будищах. Король наблюдал за ходом осады.

7 мая, когда шведская артиллерия действовала против Полтавы сильнее, чем прежде, Меншиков созвал генералов на военный совет. Порешили: для отвлечения неприятеля от Полтавы отправить вниз по течению Ворсклы сильный отряд под начальством генерала Беллинга, перейти Ворсклу, обойти Полтаву и направиться к Опошне, а другой отряд, под начальством генерал-квартирмейстера Гольца, послать вверх по течению Ворсклы, переправиться через мост против Опошни и из этого отряда послать к Будищу часть кавалерии под командою генерала Шаумбурга и полковника Кропотова. Переход через Ворсклу в обоих пунктах совершился ночью с большими трудностями: конница принуждена была переходить через безмерные болота и вплавь через глубокие воды. Посланные вверх по течению Ворсклы, по переходе ее, встречены были сперва огнем из ретраншемента, устроенного на берегу, а потом натиском трех конных и двух пеших шведских полков, выдвинувшихся из Опошни на выручку сидевшим в ретраншементе; но русские отбились, заставили неприятеля уйти в Опошню и зажгли предместье за нею. Неприятель заперся в замке. Если бы генерал Беллинг мог подоспеть, — замечал в своем донесении Меншиков, — то ни одного бы человека не ушло тогда от русского оружия; но Беллинг не мог поспеть впору и действовать на неприятеля из тыла, потому что ему пришлось совершить большой обход ночью. Тем не менее, русские успели взять в плен 750 шведов и освободить несколько сот малороссийских мужиков, согнанных шведами из разных селений на работы к Полтаве. Между тем, из Будищ поднималось шведское войско; сам король шел на помощь к своим с графом Реншильдом. Русские благополучно отступили через мост, разрушивши его за собою. Цель была достигнута. Неприятель встревожился, стал отступать от Полтавы. Комендант Келин сделал вылазку; изрубили многих шведов, оторвали часть шведского обоза, а на другой день перекопали неприятельский подкоп, веденный под часть полтавских укреплений, называемых Мазурским валом, и выбрали подложенный шведами порох⁴⁰.

После этого шведы оставили Будища и разрушенную Опошню — и все шведское войско приблизилось к Полтаве. Главная квартира короля и Мазепы заложена была в Жуках.

Русское войско перешло реку Мерду и стало прямо против Полтавы. Почва, где оно расположилось, была болотиста; русские устроили себе род мостовой из фашии и возвели несколько батарей; против них король приказал устроить два редута с четырьмя орудиями⁴¹.

Полтавский гарнизон умалаялся. Надобно было пустить в город свежие силы. Меншиков приказал в разных местах насыпать новые

³⁷ Гос. Арх. Письма Меншикова (Цей переказаний у тексті лист Меншикова опущено.— М. К.).

³⁸ Госуд. Арх. Письма Меншикова.

³⁹ Nordberg, с. 303.

⁴⁰ Госуд. Арх. Письма Меншикова.

⁴¹ Nordberg, с. 307.

редуты и строят мосты, показывая вид, будто намерен переправлять войско. Но то были ложные атаки, предпринимаемые и вверх и вниз по течению Ворсклы, чтобы привлечь туда внимание шведов. Между тем, при помощи малороссийских поселян, знавших хорошо местность, насыпана была в ином месте плотина, и ночью с 15 на 16 мая по этой плотине благополучно проведен был бригадир Головин с 1200 солдат⁴² (а по иным сведениям с 900) и со всею потребною амунициею в Полтаву. Но за этим удачным событием, по оплошности того же Головина, произошло другое событие, неприятное для русских. 18 мая, когда между шведскими и русскими редутами шла горячая перестрелка, Головин из Полтавы сделал вылазку с 400 человек, но так неудачно, что шведы две роты положили на месте, а сам бригадир Головин был взят в плен с сорока солдатами; остальные, «приведенные в великую конфузию», ушли в Полтаву⁴³.

В то же время совершилась окончательная расправа с Запорожьем. Полковник Яковлев 28 апреля получил из Харькова от Меншикова царский указ и поплыл по Днепру в Старый Кодак. Запорожский полковник, начальствовавший в этом городке, не сопротивлялся с большинством товарищества и принес повинную, но некоторые удалые убежали на острова. Яковлев всех покорившихся законной власти отправил в Новобогородск, а против убежавших на острова послал погоню. Спасаясь от погони, многие из бежавших ушли из островов в степь. Русские успели нескольких побить и взяли в плен 11 человек, из которых трое оказались беглыми великороссийскими солдатами из Киева; были там и бабы с детьми — остатки жителей, убежавших из Украины в Запорожский край*.

30 апреля Яковлев переплыл через Кодацкий порог; разбило у него два судна, но людей на них не погибло никого. Причиною такой потери было то, что лоцманов, умевших проводить суда через пороги, не было: все кодацкие жители разбежались, а место их на судах заняли новобогородские стрельцы. Тут стали приходиться к Яковлеву запорожцы с повинною, но Яковлев заметил, что это делается неискренно: взятые в плен на островах показали, что приезжавшие к ним запорожцы уговаривали их, чтоб они не склонялись на царскую сторону, а шли бы в Сечу чинить отпор царскому войску. Полковник Яковлев приказал сжечь Старый и Новый Кодак с их предместьями, с тою целью, чтобы там уже не было более пристанища «ворам». Он отправил в обе стороны от Днепра в степи отряды, в одну сторону — царского войска подполковника Барина и козацкого полковника Кандыбу, в другую — царского войска подполковника Башмакова, и приказал истреблять без остатка бежавших мятежников. Скоро затем подошла конница, отправившаяся по берегу Днепра в то время, как пехота села на суда. Тогда полковник Яковлев сообразил, что теперь плывущие по Днепру будут обезопасены от внезапного нападения противников с берега, и плыл далее.

7 мая приплыл Яковлев со своим отрядом к Каменному Затону, к городку, построенному близ самой Сечи. Вступать в городок было небезопасно: слышно было, что там есть люди, хворающие заразительною болезнью. Яковлев расположился близ городка и послал в Сечу козака Сметану с увещательным письмом князя Меншикова к запорожцам. Сметана не возвратился. Пойманный запорожский козак сказал, что посланца, привезшего письмо, вместо ответа, бросили в воду. Яковлев попытался послать в Сечу другое письмо, уже лично от себя,

⁴² Adlerfeld, франц. пер., с. 440—441; Госуд. Арх. Письма Меншикова; Голицев. Деяния Петра Вел., т. III, с. 94.

⁴³ Госуд. Арх. Письма Меншикова; Adlerfeld, франц. пер., с. 441; Nordberg, с. 307.

* Як і завжди, Запоріжжя давало притулок людям, що тікали від панського гніту й соціальної несправедливості, — як бачимо, і українцям, і росіянам.

применяясь к прежде посланному письму князя Меншикова. Пришел от запорожцев ответ,— не известно, словесный или письменный,— в таком смысле, что запорожцы не бунтовщики, держатся стороны царского величества, но царских посланных близко не допускают. Между тем, один запорожец, подвергнутый допросу, сообщил, что кошевой Петро Сорочинский и Кирик Менько ездили в Крым, и потом хан прислал из Крыма в Сечу 15 татар, которых запорожцы отправили к Мазепе, а сами с часу на час ожидают вспомогательной татарской силы. Яковлев послал сделать осмотр, как бы ему проникнуть в Сечу. Оказалось, что по случаю сильного половодья вся Сечь была окружена водою и многие курени затоплены. Невозможно было пристать к Сече судами, а по степи, где обыкновенно в другие времена года был сухой путь, глубокая вода захватила пространство сажен на тридцать. Яковлев послал офицеров, переодетых в козацкое платье, рассмотреть, откуда бы можно приступить к Сече. Они сообщили, что вода нигде не допускает проходить. Посланная на лодках партия солдат напала на запорожский отъезжий караул; русские перебили и потопили многих запорожцев, привели живьем одного пленника и тот показал, что все запорожцы, как один человек, не хотят склоняться к царскому величеству. «Замерзло воровство во всех», выразался Яковлев в своем донесении Меншикову.

Яковлев приказал насыпать шанцы и ставить на них орудия, но стрелять приходилось трудно на далекое пространство через воду, а сухопутьем никак нельзя было приблизиться к Сечи. Приступ начали на лодках; он пошел неудачно для царских сил. У Яковлева было убито от 200 до 300 человек, а раненых было еще больше, в том числе офицеров; те, которые попадались запорожцам в плен, были подвергаемы бесстыдным истязаниям и мучительной смерти⁴⁴.

Но вдруг поворотилось дело иначе. Явился присланный от генерал-майора Волконского компанейский полковник Игнат Галаган со своим полком и с драгунами, поверенными ему от генерала Волконского. Галаган не был незнаком с запорожцами. Он провел молодость в Сече, отличался много раз в удачных козацких подвигах; его избирали даже в кошевые. Воротившись от Мазепы, он получил царское прощение и милость, стал верно служить своему государю и теперь, исполняя царскую волю, шел громить Сечу, ему когда-то близкую и, так сказать, родную. Он знал все входы и исходы этой Сечи; все козацкие «звычайи» сечевой братии были ему известны. Сначала запорожцы, увидя идущую к ним новую ратную силу, думали: не татары ли это, которых обещал хан прислать. Но потом, когда узнали, что за гости прибыли к ним, пришли в смятение. Русские ворвались в город и начали избиение. Галаган кричал: «Положите оружие и сдавайтесь, будет вам пощада!» Запорожцы впоследствии говорили, что Галаган дал тогда присягу, и только доверившись такой присяге, запорожцы покорились. 300 человек было взято в плен; в числе их были старшины запорожского коша. Яковлев приказал знатнейших из пленников заковать, а прочих казнить на месте «по достоинству» (хто чого заслужив.— М. К.). Запорожцы впоследствии говорили, что казни эти сопровождалась страшною свирепостью⁴⁵. Все пушки, военные принадлежности и войсковые клейноты были описаны и взяты. Яковлев, исполняя царский указ, сжег все курени и всякое строение в Сече,

⁴⁴ «...А которых живьем они изменники побрали и тех також срамно и тирански рубали» (Гос. Арх. Письма Меншикова. Донесение Яковлева).

⁴⁵ «...Тое учинилося у нас в Сечи, где по присязе Кгалагановой и московской товариству нашому головы лулено, шню до плахи рубано, вешано и иные тиранские смерти задавано, а надто що и в поганстве за древних мучителей не поводилося — мертвых из гробов многих не тилко товариства, но и чернецов откопувано, головы оным утынано, шуры лулено и вешано» (Арх. Ин. Дел, 1710 г., № 3. Письмо кошевого Стефаненка гетману Скоропадскому).

«чтоб оное изменниче гнездо весьма искоренить», а Галаган, в ревности к исполнению царской воли (1— М. К.), не остановился только на этом *, но отправился в погоню за разбежавшимися запорожцами, ловил их и отдавал на расправу войсковому русскому начальству⁴⁶.

Петр, получивши известие о разорении Сечи, был чрезвычайно доволен, потому что считал Запорожье важнейшим корнем измены и всякой смуты в Украине⁴⁷. Он издал манифест ко всем малороссиянам, излагал в нем вины запорожцев, их коварство, с каким они в последнее время старались обмануть русское правительство, прикидываясь покорными, и в то же время вели вредные для России сношения с неприятелями. Царь оповещал, что запорожцы сами виновны в своей гибели, приказывал ловить убежавших из Сечи и доставлять полковникам и сотникам для отсылки на расправу. Но тем из них, которые сами явятся с повинною и принесут раскаяние, обещалась пощада⁴⁸.

27 мая к войску, стоявшему напротив Полтавы, прибыл Шереметев, а 1-го июня приехал туда же давно ожидаемый царь и привел с собою свежие военные силы.

С этих пор сторона шведская заметно стала оказываться слабейшею в сравнении с русскою. У русских беспрестанно прибывали силы, и скоро у них было, как говорили, до 80 000; шведы, между тем, беспрестанно теряли свои силы от большого числа побитых в боях и умерших по причине болезней и всякого рода лишений. Все чаще и чаще становились случаи перебега к русским. Добывание Полтавы не удавалось так легко, как думал вначале король, поддаваясь советам Мазепы и своего фельдмаршала Реншильда, который надеялся, что русские, неучи и варвары, не сумеют вести правильной защиты и скоро сдадутся. Осада затянулась. Попытки небольших приступов были отражены. Шведам удавалось иногда взобраться на крепостной вал: тогда из Полтавы бежали отбивать их не только царские воины, но и жители со всяким оружием, даже старики, женщины и полу-взрослые ребята. Шведы подводили под крепостной вал мины, но один унтер-офицер из шведского войска, похитивший ротные деньги и страшившийся за то кары, убежал к русским и открыл им, куда ведется мина, а русские по его указанию устроили контрмину и выбрали порох, подложенный к шведской мине. Король со своею обычною отвагою и стойкостью употреблял всякие усилия, чтобы воодушевить воинов собственным примером. Он приказал устроить помещение для себя близко полтавского вала, так что до стен домика, построенного для короля, долетали неприятельские пули. Все это поддерживало высокое уважение в шведах к своему государю, но делу не могло помочь настолько, чтобы дать шведам перевес в войне. У шведов уже чувствовался недостаток пороха и боевых запасов, и шведские солдаты подбирали на поле неприятельские пули, чтобы снова заряжать ими свои ружья. Почти все инженерные офицеры были у них побиты и их заменяли офицерами из строевых полков, мало сведущими в инженерном искусстве. Запорожцы, работавшие в траншеях, после нескольких

* Немає підстав, як це роблять націоналістичні історики, зображувати знищення Січі «геноцидом», вчиненим росіянами над українцями. Операція була проведена жорстокістю були вчинені українським полковником, ще й колишнім кошовим, що докладав холуйських зусиль вислужитися перед царем, і руками українських козаків-компанійців. З погляду російського командування зайняття ворожої йому Січі було воєнною необхідністю: з години на годину туди могла вступити закликана кошовим татарська орда. Що ж до жорстокостей, то вони, як свідчать наведені документи, були з обох боків.

⁴⁶ Арх. Ин. Дел, 1710, № 3. Письмо кошевого Стефаненка Скоропадскому (Цитата знята.— М. К.).

⁴⁷ Гос. Арх. Письма Петра; Голиков. Деяния Петра Великого, т. III, с. 90; Дополнение к Деян. Петра Вел., т. VIII, с. 241 (Уривок з листа Петра I опущено.— М. К.).

⁴⁸ Чт. МОИ и Др., 1858, т. 1, с. 221—227; Ригельман, ч. III, С. 78.

поражений, нанесенных им вылазками осажденных, стали покидать свои земляные работы и кричали, что копать в земле — дело мужицкое, недостойное их рыцарского звания. Уже в шведском стане чувствовался и недостаток в съестных припасах; истощился небольшой округ окрестностей Полтавы, где размещалось шведское войско; солдаты питались кониной и плохим хлебом, а кружка водки у маркитантов продавалась от семи до десяти талеров. Бедные голодные солдаты вопили, или смерти, или хлеба!

Петр на другой стороне Ворсклы ошанцовал свой стан и устроил на берегу редуты, откуда беспрепятственно палили на шведское войско, стоявшее вдоль другого берега Ворсклы, а между русским войском на левой стороне реки и осажденною на правом берегу Полтавою не прерывались сношения. Русские передавали между собою известия посредством писем, заложенных в пустых ядрах и картечах⁴⁹. Вскоре после своего прибытия к войску, 4-го июня, Петр послал в пустой бомбе к полтавскому коменданту письмо, извещал о своем приезде, благодарил весь гарнизон за стойкость и утешал его скорым освобождением. Таким способом переброшено было в Полтаву несколько списков и к солдатам и к горожанам. Это возбудило в Полтаве такую бодрость, что по прочтении царского письма дали в соборной церкви присягу защищаться до последней капли крови и заранее объявляли изменником всякого, кто захочет поступать противно этой присяге. Один *благоразумный* обыватель на сходке стал толковать, что, в ввиду ослабления сил и недостатка средств для осажденных, не лучше ли будет сдать Полтаву, выговорив у неприятеля льготные условия. Полтавцы, услышавши такое слово от своего земляка, пришли в неистовство, тотчас позвали протопопа, приказали ему напутствовать оратора причащением св. Тайн, а когда дело духовное было исполнено, вывели из храма и побили камнями и дубинами⁵⁰. В русскую армию слались из Полтавы таким же способом письма с извещениями о положении гарнизона⁵¹. Кроме того, малороссияне с правой стороны Ворсклы бесстрашно переплывали реку и приносили русским известия о том, что делается у шведов, так что русским известны были все движения их неприятелей.

14-го июня шведы потеряли городок Старый Санжаров⁵², лежавший вниз по Ворскле, покоренный ими еще в апреле и с тех пор служивший пунктом опоры шведской линии и связи с запорожцами, которых притон с кошевым Гордиенком находился несколько ниже по течению Ворсклы в городке Новом Санжарове. В Старом Санжарове поставлен был немногочисленный шведский отряд, но туда отправлены были в качестве военнопленных русские, составлявшие веприкский гарнизон, сдавшийся шведам. В числе пленных был там подполковник Юрлов. Он через шпиона дал знать в русский стан, что шведов, охраняющих Старый Санжаров, немного; стоит только послать поскорее войско и можно будет овладеть им, потому что содержащиеся там пленные русские тотчас помогут соотечественникам. По этому сообщению Петр отрядил туда генерал-поручика Гейкинга с семью полками, который прежде прогнал шведского генерал-майора Крузе, потом 14-го числа напал на Старый Санжаров. Русские пленные перебили своих караульных и способствовали Гейкингу овладеть городом. Шведы, однако, оборонялись упорно; 800 пало в битве, а остальные сдались в числе 300 человек. Освобождено было 1200 русских пленных. Эта победа стоила русским убитыми и ранеными до двухсот с лишком человек⁵³.

⁴⁹ Фгухел, нем. пер., ч. I, с. 161.

⁵⁰ Голиков. Дополнение к Деян. Петра Вел., т. XV, с. 314—315.

⁵¹ Там же (Цитата знята.— М. К.).

⁵² Ныне мест. Старый Санжаров Полтавского уезда, в 23 верст. от Полтавы.

⁵³ Голиков. Дополнение к Деян. Петра Вел., т. XV, с. 300.

В половине июня, к довершению неудобств для шведов, стоявших под Полтавою, наступили чрезвычайные жары, которые усиливали болезненные страдания раненых. Король собрал военный совет затем, чтобы подумать, как далее вести дело. Шведские генералы находили, что всего лучше оставить осаду Полтавы и уйти за Днепр в польские владения. Но теперь это не так-то легко было: позади стоял гетман Скоропадский с малороссийским войском в Сорочинцах, а к нему примкнул князь Григорий Долгорукий с шестью полками и с 4000 калмыков и волохов. Далее фельдмаршал-лейтенант Гольц вступил на правый берег Днепра, двинулся на Волынь и соединился с польским войском Огинского, противника Станислава. Они в половине мая одержали победу над сторонником Станислава, старостой бобруйским Сапегою, при реке Стыри, недалеко Берестечка⁵⁴. Поэтому возвращение Карла назад, в виду большого русского войска, стоявшего за Ворсклой, было предприятием слишком отважным и небезопасным.

В таком положении Карл начал сходитьсь с генералом Левенгауптом, на которого косился за неудачную битву под Лесным. 16-го июня вечером, когда Левенгаупт, не раздеваясь, лег на постель, неожиданно вошел к нему король, много дней уже не говоривший с ним, и стал спрашивать совета — что делать. Левенгаупт отвечал, что не может дать никакого ответа. Король стал ходить взад и вперед и потом снова стал его спрашивать с особенно ласковым видом. Левенгаупт сказал: «Остается оставить осаду Полтавы и ударить всеми силами на неприятельский стан». Но генерал тогда же заметил, что королю этот совет не понравился. Ударило 11 часов. «Я слышал, — сказал король, — что русские хотят переходить через реку; поедем вместе верхом к реке».

Поехали. Король стал ездить взад и вперед по берегу неизвестно зачем, и так прошла ночь. Стало рассветать. Наступил день 17 июня — день рождения короля. Тут король спустился еще ниже к реке, из-за реки засвистали пули русских, увидевших неприятелей, совершающих рекогносцировку. Карлу такая прогулка под неприятельскими пулями составляла приятнейшее удовольствие. Это у него носило название: *amusement à la moutarde* (займаться дурнициями. — М. К.) — и он нередко любил таким образом проезжаться со своими генералами, чтобы показать врагам удалство и отвагу шведов. «Ваше величество, — сказал ему Левенгаупт, — не оставайтесь здесь так долго. Безо всякой причины нельзя выставлять на убой простого солдата, а не то что королевскую особу»*. Вдруг в это время неприятельская пуля убила под Левенгауптом лошадь. «Ваше величество, — кричал падающий Левенгаупт, — ради самого Бога оставьте это место!» — «*Bagatelle!* (дрібниця. — М. К.) — воскликнул Карл, — вы получите другую лошадь».

После этих слов Карл спустился еще ниже к реке и стал ездить взад и вперед, явно издеваясь над опасностью. Левенгаупту привели другую лошадь. Его беспокоила безрассудная дерзость короля, он подъехал к нему, пытался еще раз отвлечь его и сказал ему в дружеском тоне: «Ваше величество! Нельзя бесполезно губить и солдат, не то что генералов. Я поеду своей дорогой». И с этими словами он повернул свою лошадь. Королю стало неловко: выходило, что он подвергает опасности безо всякой цели не только себя, но и своих верных генералов. Он поехал за Левенгауптом, но ехал медленно. Вдруг король завидел или услышал, что неприятель пытается переходить Ворсклу. Встретились ему свои воины, и он приказал им ехать с ним отгонять русских. Русских не было: быть может, королю неверно показалось, что

⁵⁴ Там же, с. 294; Гос. Арх. Кабинет. Дела, № 9.

* Запальний і нерозсудливий характер Карла дуже шкодив справі, заважав генералам вести операції. У програній кампанії 1708—1709 рр. найбільше винен сам шведський король. Він зовсім не був полководцем, а відчайдушом-рубакою, здатним вести за собою хіба що ескадрон драгунів.

они переходили, или, быть может, они уже отступили, сделавши ложное движение. Король снова стал ездить по берегу то назад, то вперед; наконец, когда он повертывал свою лошадь, чтобы удалиться от реки, вдруг неприятельская пуля задела ему пятку левой ноги, прошла вдоль подошвы и застряла между ножными пальцами. Король держал себя так, как будто с ним ничего не произошло. Служитель, провожавший его верхом, заметил, что у него из сапога выступает кровь. Карл не тревожился, но стал ослабевать и бледнел. Подогнали его лошадей, чтобы скорее он мог достигнуть стана. На пути встречает его Левенгаупт. «Ах, ваше величество! — произнес он, — случилось таки то, чего я так боялся и что предрекал». «Ничего, — отвечал король, — это только в ногу; пуля в ноге застряла, но я велю ее вырезать». Несмотря на свое ослабление, он поехал не к себе, а к траншеям, раздавал приказания своим генералам Спарре и Гилленкроку и не раньше, как через час, вернулся в свое помещение. Рана между тем произвела воспаление, так что нога разбухла и нельзя было снять сапога; пришлось его разрезать — и это причинило королю жестокую боль. Много костей в ступне оказались раздробленными. Хирург производил глубокие взрезы и вынимал осколки костей. Карл не кричал от боли, но ободрял хирурга, говоря: «Режьте живее, — это ничего». Он даже не допустил никого из присутствующих помогать себе и собственными руками поддерживал изуродованную ногу. Когда после того явились к нему генералы Реншильд и граф Пипер, Карл увидел в их чертах соболезнование и стал их утешать: «Не беспокойтесь за меня, — говорил он, — рана вовсе не опасна; я через несколько дней опять буду ездить верхом».

Однако, как ни бодрился отважный король, а рана заставила, против его воли, пролежать несколько дней в постели. После первой операции появилось дикое мясо; хирург боялся употреблять в дело инструмент и хотел выжигать больное место ляписом. Король не допустил этого, взял у него из рук ножницы и собственноручно, по указанию хирурга, обрезывал себе дикое мясо * Была сильная жара, — все боялись, что образуется гангрена и придется королю отнимать ногу. Медики оставляли уже ему какие-нибудь сутки жизни. Это состояние постигло короля на пятый день после получения раны. Только тогда уговорили его принимать предписываемые врачами лекарства, так как он всегда не терпел лечиться. Когда его, наконец, принудили принять медикамент, он заснул, и после того ему становилось лучше. В продолжение того времени, когда раненый должен был оставаться в постели, его «тафельдекер» Гутман потешал больного короля рассказами о старых скандинавских битвах героических времен; особенно королю понравилась сага о Рольфе Гетрегсоне, который одолел русского волшебника на острове Ретузари, покорил своей власти русскую и датскую земли и через то приобрел себе славу на всем севере. Очевидно, Карлу хотелось тогда сделаться таким сказочным богатырем ⁵⁵.

Підготовка тексту до друку й примітки М. Ф. Котляра
(Далі буде)

* Воістину спартанська мужність і самовладання Карла XII вражають. Та коли подумати, що цю рану король одержав з власної примхи й поставив тим під загрозу долю головної в його житті Полтавської баталії, — не знаєш, захоплюватися чи знизувати плечима!

⁵⁵ Fguxel, нем. пер., ч. I, с. 165; Nordberg, нем. пер., ч. III, с. 308; Adlerfeld, франц. пер., ч. III, с. 450.

Л. А. Нагорная.

Ленинские уроки правды.

К.: Политиздат України, 1989.—208 с.

Сьогодні, коли відроджується творче починання гуманного, демократичного соціалізму, інтерес до ідейно-теоретичної спадщини В. І. Леніна, його економічних, політичних, філософських, правових, етичних та естетичних поглядів надзвичайно зростає. Нового осмислення вимагають багато його теоретичних положень, які донедавна сприймалися здебільшого однобічно, а деякі з них навіть замовчувалися. А тому проникнення в сутність ленінської думки, оволодіння ленінськими принципами аналізу протиріч дійсності є актуальним питанням теорії і практики перебудови.

В. І. Ленін залишив нам неперевершені зразки мистецтва ведення полеміки, вміння аналізувати аргументи опонентів, відшукувати розумні рішення, що поєднуються з послідовним відстоюванням людських цінностей соціалістичної ідеології та моралі. «В гущі подій, бурхливих катаклізмів,— пише М. С. Горбачов у статті «Соціалістична ідея і революційна перебудова»,— Ленін міг учитися в життя, чутливо вловлювати потреби мас, узагальнювати факти і робити теоретичні висновки з процесів, які відбуваються в суспільстві»¹.

У цьому плані заслугоує на увагу науково-популярна книга Л. П. Нагорної. В ній автор на основі глибокого осмислення ленінської теоретичної спадщини та праць опонентів, сучасних партійних документів, зокрема рішень XIX Всесоюзної партійної конференції, показує, як утверджувалися при житті В. І. Леніна традиції послідовної боротьби за правду партії, правду буття.

Характерною рисою рецензованої книги є новизна підходів до аналізу ленінських ідей і теоретичних положень, їх тісний зв'язок з проблемами сучасної перебудови суспільства. Увага в ній акцентується на розкритті становлення ленінських принципів дискусії і діалогу через особистісну полеміку. Такий ракурс аналізу ленінської спадщини з цієї проблеми в літературі майже не зустрічається. Перевага саме такого підходу полягає в тому, що автору, як нам здається, в значній мірі вдалося поєднати історію виникнення ленінських ідей і історію людей, показати їх долі, характери, настрої. Читач знайде в книзі і ряд цікавих фактів. Мова йде про те, що В. І. Ленін завжди був у колі живих людей, які не лише йшли разом з ним, а й сперечалися з різних питань, послідовно і рішуче відстоювали свою точку зору.

Читач має можливість простежити розвиток ленінської думки, відчутти, що кожна

з них була продуктом свого часу, що сам Ленін як марксист з роками теж мінявся, щось уточнював у своїх поглядах, від чогось відмовлявся. Важливим є застереження автора від абсолютизації окремих теоретичних положень ленінського вчення, від статичного чи догматичного ставлення до нього.

Привертають увагу наведені в книзі факти про ленінську полеміку з головним оповісником ліберального народництва М. К. Михайловським. В книзі відзначається конструктивність ленінської критики народництва, оскільки вона врятувала революційний рух від безвихідних орієнтацій. В усній і друкованій полеміці, інших формах політичної боротьби викристалізувалося розуміння шляхів революційної перебудови суспільства.

З нових позицій аналізується полеміка з одним із лідерів II Інтернаціоналу Е. Бернштейном, який виступив в кінці минулого століття з критикою теорії марксизму як «застарілої». Блискуче проведена Леніним полемічна атака проти бернштейніанства, підкреслює автор, дала можливість не лише захистити марксизм як наукову теорію, але й збагатити її новими висновками і положеннями.

На багатьох сторінках книги простежується еволюція ленінської полеміки з меншовиками. Головну увагу автор приділяє з'ясуванню значення ідейного спору між двома видатними теоретиками російської соціал-демократії В. І. Ленінін і Г. В. Плехановим для сьогоденніших дискусій з багатьох питань перебудови. Ця суперечка виходила за рамки особистої полеміки між ними. Ленінські уроки в прямому розумінні слова пішли на користь й іншим його опонентам.

Повчальними є, на наш погляд, простежені в книзі гострі філософські суперечки з ідеологами групи «Вперед»: О. О. Богдановим, Г. О. Алексінським, А. В. Луначарським, під час яких В. І. Ленін захистив філософські основи марксизму. На жаль, автору не вдалося повністю позбутися стереотипів щодо оцінки партій II Інтернаціоналу, які склалися в історико-партійній літературі. Адже відповідно до них більшовики жорстко протиставлялися партіям II Інтернаціоналу. Останні оголошувалися опортуністичними, схильними до зради інтересів робітничого класу, хоча це і не відповідало їх оцінці Ленінін до 1914 року.

До дрібнобуржуазних опортуністичних партій з самого початку їх виникнення також зараховувалися і меншовики. Вони протиставлялися більшовикам протягом усєї історії РСДРП. Механічне запозичення в В. І. Леніна термінів і епітетів, які він використовував в конкретних ситуаціях ідейних дискусій, але ніколи не зводив до абсолюту, відігравало й свою негативну роль.

¹ Рад. Україна.— 1989.— 28 лист.

Наприклад, праця Леніна «Крок вперед, два кроки назад» віддзеркалює всю гостроту і складність ситуації, яка існувала в той час у партії. Але те, що було написано в конкретних історичних умовах, в обстановці пристрастей політичної боротьби, стало розглядатися як еталон ленінського розуміння ряду кардинальних питань партійного життя вже в наступні роки, особливо після смерті В. І. Леніна, хоча сперечався В. І. Ленін тоді, як відомо, не з ворогами, а з товаришами. До речі, готуючи в 1907 р. цю працю до перевидання, В. І. Ленін вважав за необхідне зняти ряд полемічних моментів. Це повчальний урок й для нинішніх дискусій за перебудову нашого суспільства.

Розглядаючи інтернаціональний, об'єднуючий характер марксистсько-ленінського вчення, Л. П. Нагорна, зокрема, детально зупиняється на полеміці між В. І. Леніним і одним із ідеологів РСДРП Л. Юркевичем. Тут вірно звернуто увагу на ленінське вміння відрізнити форму від суті, чітко розставити акценти, співвіднести класове і національне, національне і націоналістичне. Саме з цього усім нам варто винести відповідні уроки, з гарячих дискусій, які іноді трапляються, особливо у середовищі творчої інтелігенції.

Відзначимо аналітичність підходу автора до з'ясування питання, завдяки чому велась полеміка між В. І. Леніним і Р. Люксембург. У книзі вдало показано уважне ставлення В. І. Леніна до соратника по революційній боротьбі, доброзичливий підхід до критики його хибних поглядів. Цей приклад гідний для наслідування на нинішньому етапі життя нашої країни.

Заслужують також на увагу авторські роздуми про значення ленінських уроків правди для сучасного осмислення діалектики національного і інтернаціонального. «У розумінні Леніна, — говорив на вересневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов, — інтернаціоналізм включає обов'язкове врахування національних інтересів, поважання самобутності кожної нації, визнання рівноправності всіх народів, непримирне ставлення до будь-яких форм національного гноблення»². На жаль, ця ленінська позиція не знайшла в книзі достатнього висвітлення.

В монографії є розділ, присвячений аналізу досвіду революційного новаторства В. І. Леніна щодо вибору шляхів суспільного розвитку після Лютневої революції. Показано, що революційна істина народжувалася в гарячих дискусіях, у протиставленні ідей і підходів. Тут зроблена, на наш погляд, в цілому вдала спроба показати, як полеміка рухала вперед революційну ідею. Водночас з позицій правди життя наголошено, що монополії на істину не було ні в кого, в тому числі й у Леніна.

Л. П. Нагорна правомірно підкреслює, що в гострій полеміці з меншовиками і есе-рами більшовики-ленінці відстояли ідею соціалізму як альтернативний шлях розвитку Росії. Соціалізм обгрунтувався як єдино можливий вихід з кризового стану суспільства, з становища, в якому опинилася Ро-

сія через тривалу своєкорисну політику експлуататорських класів.

В актив автора слід віднести й те, що книга містить розгорнуту картину полеміки В. І. Леніна з К. Каутським — відомим теоретиком II Інтернаціоналу. В ній робиться акцент на глибину ленінської аргументації, підкреслюється, що підхід В. І. Леніна до критики каутськіанства дає ключ до визначення тих граней, де закінчуються наукові дискусії і починається викриття фальсифікаторських хитромудростей. Це надає монографії особливої актуальності сьогодні, коли частина радянологів на Заході намагається відродити каутськіанські міфи про «передчасність» і «незакономірність» Жовтня.

Переконливо у рецензованій книзі показано, що головною зброєю В. І. Леніна в ідейному протиставленні була діалектика. Автор змушує читачів замислитися над гострими питаннями революційної перебудови нині: марксистсько-ленінізм і історія соціалізму, ідея соціалізму і соціалістична практика, смисл і призначення перебудови, перебудова і нове бачення соціалізму.

Звертає увагу також і думка автора про те, що нове політичне мислення передбачає свіжий, не скучий пропагандистськими обмеженнями погляд на теоретичні домисли зарубіжних опонентів. В цьому і буде проявлятися наслідування ленінським традиціям в ідейних дискусіях.

З позицій сьогодення набуває особливої актуальності авторський аналіз суті ленінської полеміки з М. І. Бухаріним, яка тривала з 1915 р. до кінця життя Ілліча. Читач має змогу ознайомитися з тим, як принципівість у відстоюванні ідеалів марксизму, твердість і непохитність в ідейній боротьбі поєднувалися у В. І. Леніна з терпимістю, з повагою до іншої думки. Разом з тим книга виграла б, якби Л. П. Нагорна більш широко зупинилася на розкритті сутності принципової суперечки між В. І. Леніним і Л. Троцьким. Адже відомо, що останній залишив після себе велику публіцистичну спадщину, яка дає змогу виявити еволюцію його світогляду в тісному зв'язку з розвитком російського і світового революційного процесу. Бажано було б ширше показати не тільки те, що роз'єднувало Леніна і Троцького на різних етапах їх політичної діяльності, а й те, що їх зближувало. Гадаємо, що книга була б ще змістовнішою, якби автор зуміла залучити й проаналізувати ширше коло праць опонентів В. І. Леніна.

Викликає великий інтерес полеміка В. І. Леніна з однопумцями і друзями. Про благотворний вплив на М. Горького ленінських ідей і думок написано багато. А що стосується зворотного зв'язку, то лише нині, в умовах гласності і розквітності думки, він стає надбанням суспільної свідомості. Сторінки книги, присвячені з'ясуванню на-самперед цієї проблеми, є, мабуть, найцікавішими. До цього додамо, що дослідження теми «революція і насильство» не буде об'єктивним і науковим без співставлення з проблемою «контрреволюція і насильство». Саме таке висвітлення в історико-партійній літературі останнім часом зустрічається рідко.

² Там же. — 20 верес.

Наведені Л. П. Нагорною факти і положення свідчать про глибоку віру Леніна в гуманістичний потенціал Жовтня. Навіть в роки громадянської війни він робив все можливе для реалізації гуманістичного потенціалу революції, оскільки був переконаний, що пролетарським революціонерам почуття помсти чуже, навіть по відношенню до класових ворогів. Цілком справедливо робиться наголос: ніяка велика мета не може виправдати негідних вчинків для її досягнення. Це один з важливих уроків, які нам дала історія.

В полі зору автора знаходиться також характеристика тих засобів, які допомагали Леніну отримувати перемогу в ідейних поєдинках. Важливою запорукою цих перемог, вказується в дослідженні, була абсолютна чесність в полеміці. Вчитуючись у сторінки книги, ми проходимо шлях від постановки питання, через заперечення опонентів, співставлення доказів і контрдоказів до логічно обгрунтованих висновків.

*Поступь Великого Октября:
Из истории революционных
и трудовых традиций советского
рабочего класса Юга Украины
/Под ред. З. В. Першиной.*

К.; Одесса: Выща шк., 1989.— 208 с.

Нещодавно побачила світ колективна монографія одеських учених, які зробили спробу висвітлити весь процес становлення, розвитку й збагачення революційних і трудових традицій робітничого класу на матеріалах Півдня України (сучасних Одеської, Миколаївської, Херсонської та Кіровоградської областей). Автори даної книги спираються на досягнення своїх попередників, широко використовують дослідження, присвячені як загальносоюзним, так і республіканським, місцевим темам. Проте дуже вже стисло подали вони огляд наявної літератури, який має характер скоріше бібліографії, ніж історіографії. Трохи докладніше зроблено джерелознавчий огляд, але й тут бракує належної фундаментальності. Тим чином дослідникам було що сказати, оскільки вони використали широке коло джерел, виявлених не тільки в місцевих державних і партійних архівосховищах, а й у чотирьох всесоюзних і кількох республіканських. Саме така багата джерельна основа й дала можливість авторському колективу створити оригінальне наукове дослідження.

Вчені творчо підійшли до вивчення, пропаганди й використання традицій радянського робітничого класу, прагнули розглядати їх становлення і збагачення як складний, діалектично суперечний і тривалий процес, не сумісний з формалізмом, догматизмом і псевдодоваторством. Дослідники справедливо наголошують на необхідності чітко дотримуватися марксистських принципів історизму і партійності у підході до традицій.

Особливою темою в книзі, яка присутня в усіх її розділах, а особливо в заключній частині, є значення ленінських уроків правди для теорії і практики перебудови і нового бачення соціалізму. В процесі перебудови, цілком логічно стверджує автор, нам Ленін особливо потрібен. «Ми діємо за Леніном,— підкреслив М. С. Горбачов.— А діяти за Леніном, значить досліджувати, як майбутнє виростає з нинішньої дійсності. І відповідно до цього будувати свої плани»³.

Рецензована книга — серйозна спроба заглянути в творчу лабораторію В. І. Леніна. Узагальнений в ній образ Леніна — полеміста збуджує думку, змушує замислитися. Все це надає роботі Л. П. Нагорної актуального значення, робить її співзвучною нинішнім реаліям перебудови.

О. Д. ЗУБАЛІЙ (Київ),
М. В. ТРАФ'ЯК (Тернопіль)

³ Там же — 28 листопада.

Автори вміло і доказово полемізують з окремими своїми попередниками, зокрема з В. Д. Плаховим, який писав про те, що класові традиції пролетаріату стають революційними тільки з часом, «з розвитком класової свідомості й революційної теорії, яка дедалі більше оволодіває розумом робітників»¹. Вони визнають важливу роль усвідомлення робітничим класом своєї історичної місії та поєднання масового пролетарського руху з теорією наукового соціалізму. Водночас дослідники показують нерозривний зв'язок зародження революційних традицій пролетаріату з початковим етапом робітничого руху, коли відбувається визрівання тих його рис і якостей, які підготували трудящих Росії до сприйняття ідей наукового соціалізму, обумовили небачено швидкі темпи цього процесу. Переконливим свідченням цього є історія створеного в Одесі «Південноросійського союзу робітників» (1875 р.), який мав революційний, політичний, а не реформістський, тредюніоністський характер. Автори досить докладно висвітлюють діяльність цієї організації. Однак чомусь вони зовсім не згадали пізніші пролетарські об'єднання — «Союз миколаївських робітників», Одеський і Миколаївський комітети РСДРП. Ні слова не сказано в монографії про I з'їзд РСДРП, який став основоположним в історії КПРС.

Дальший розвиток революційних і бойових традицій робітничого класу проходив на пролетарському етапі визвольного руху. Визначальну роль у цьому процесі відіграла марксистська партія пролетаріату Росії. Автори на численних прикладах показують активну участь робітників промислових центрів Півдня України у першій російській революції, розгортання творчої са-

¹ Цит. за: Плахов В. Д. Традиции и общество: Опыт философско-социологического исследования.— М., 1982.— С. 139.

модіяльності пролетарських мас, що виявилось у створенні Рад робітничих депутатів і профспілок, проведенні демонстрацій, мітингів і страйків солідарності з виступами трудящих столиці. Однак дещо ширше й повніше слід було, на наш погляд, висвітлити питання про початок формування бойових традицій пролетаріату, коли перші робітничі дружини брали участь у збройних сутичках з поліцією та чорносотенцями в жовтневі дні 1905 р., і почали готуватися до збройного повстання, яке не відбулося на Півдні України з вини меншовиків та інших непролетарських партій.

У зв'язку з цим, очевидно, варто було б і до підзаголовку монографії включити згадку щодо пролетарських бойових традицій, бо вони займали важливе місце у боротьбі робітничого класу за краще майбутнє. В радянській науковій літературі формування передових традицій пролетаріату завжди розглядається як триєдиний процес. Авторі ж намагаються твердити про яесь трансформування революційних традицій у бойові, коли завоювання Жовтня довелося захищати в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн, а також у трудові — в період соціалістичного будівництва (с. 73). Проте всі ці традиції існують у комплексі, нерозривній єдності, хоча й виявляються не однаковою мірою, а залежно від обставин, конкретних умов буття.

Важливим етапом у випробуванні міцності революційних традицій робітничого класу став Великий Жовтень. У монографії показано високу згуртованість, політичну самосвідомість, дисциплінованість, героїзм пролетаріату, який під керівництвом більшовиків вів самовіддану боротьбу за встановлення влади Рад, проти внутрішньої контрреволюції, зокрема на Півдні України. Авторі підкреслюють значення допомоги у цій справі Центрального Комітету більшовицької партії та особисто В. І. Леніна. Варто було б згадати і про додаткові труднощі цієї боротьби, пов'язані з певною слабкістю сил більшовиків у даному регіоні. Це пояснюється, зокрема, тривалим періодом їх спільного перебування з меншовиками-оборонцями в єдиних організаціях РСДРП. У книзі відзначається, що «в червні 1917 р. відбулося організаційне розмежування більшовиків і меншовиків у містах Півдня України» (с. 57). Тим часом у червні таке розмежування відбулося тільки в Одесі, а в Миколаєві воно сталося у серпні, Єлисаветграді та Херсоні — у вересні 1917 р.² В інших невеликих містах більшовики відділилися від меншовиків ще пізніше.

Після переможного закінчення громадянської війни почалася нова сторінка в історії збагачення передових традицій робітничого класу, коли на перший план постали нові завдання, здійснення ленінського плану соціалістичного будівництва. Авторі показують наростання трудової активності

робітників, наводять імена передовиків, які ще в 1922—1923 рр. були удостоєні високого звання Героя праці та нагороджені орденами Трудового Червоного Прапора УСРР. У монографії містяться факти про організацію ударних бригад, розгортання масового соціалістичного змагання, стахановського руху. Разом з тим відзначаються і негативні моменти в цьому процесі, штучне завищення числа ударників і стахановців, погоня за окремими рекордами, створення «теплих» умов для деяких передовиків тощо. Наприкінці 20 — на початку 30-х років було допущено відступ від ленінських принципів соціалістичного будівництва, в умовах культу особи Сталіна створювалась атмосфера загальної підозрливості, ворожнечі, нетерпимості, яка штучно підігрівалася псевдонауковою теорією про заострення класової боротьби у ході будівництва соціалізму.

Значна увага в книзі приділяється формуванню інтернаціональних традицій робітничого класу, висвітленню діяльності у цій галузі партійних, профспілкових і комсомольських організацій, секцій МОДР, зміцненню міжнародних зв'язків, організації допомоги республіканській Іспанії. Слід було, однак, докладніше висвітлити питання боротьби робітників проти агресивних дій фашистських держав в Європі, Азії та Африці, а не обмежуватися загальними фразами про організацію зборів і мітингів протесту. В цьому зв'язку неприємним виглядає висновок про те, що дана традиція робітничого класу одержала дальше продовження в його підтримці діяльності КПРС і Радянської держави на світовій арені в нинішніх умовах (с. 99). Крім того, докладний аналіз цього питання допоміг би авторам довести неспроможність сучасних зарубіжних політологів, які заперечують всесвітньо-історичну роль пролетаріату, його вплив на суспільний розвиток, зв'язок і спадкоємність досвіду й традицій різних поколінь трудящих.

Належне місце у монографії відведено висвітленню передових традицій робітничого класу в найтяжчий період історії нашої країни — роки Великої Вітчизняної війни. Підкреслюючи його провідну роль у той час, автори розкривають вірність робітничого класу революційним традиціям, його згуртованість, непохитну віру в перемогу над ворогом. Однак, хоч автори і провели певну роботу по виявленню нових документальних джерел, їх зусилля не можна вважати задовільними з цієї проблеми, бо вони використали в основному вже давно відомі читачеві факти. Недостатньо наведено узагальнюючих даних по регіону, який досліджується. Так, наприклад, висвітлюючи трудовий героїзм робітничого класу під час проведення евакуації промислових підприємств, автори користуються даними щодо цього в цілому по СРСР і по УРСР, а потім лише по Одесі (с. 108). Безумовно, такий підхід до висвітлення цієї важливої проблеми не може задовольнити вимогливого читача.

На конкретних прикладах у книзі показано, що передові традиції робітничого класу стали вирішальною умовою при відбудові й дальшому розвитку народного

² Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. В 2 ч. — Киев, 1977. — Ч. 1. — С. 424, 432, 553.

господарства республіки у післявоєнний період. Підкреслюється, що саме робітниками в тяжких умовах розрухи виступили активними борцями за втілення у життя всіх найважливіших заходів партії, спрямованих на відбудову народного господарства, підвищення життєвого рівня трудящих. Багато уваги автори приділили новим формам організації праці, передовим методам роботи, дальшому збагаченню трудових традицій, вихованню молодого покоління робітників. Вони показали, як міцніли інтернаціональні зв'язки робітничого класу, ширилося соціалістичне змагання з підприємствами-суміжниками країн — членів РЕВ, навели яскраві приклади трудового суперництва міст-побратимів Одеси та Варни (с. 152—153). Не обходять автори й негативних явищ у житті виробничих колективів, проявів утриманських настроїв, психології «зрівнялівки», безвідповідального ставлення до праці. Проте слід було про ці недоліки, особливо в застійні роки брежнєвщини, сказати вагоміше.

На завершення аналізу становлення й розвитку передових традицій робітничого класу автори приділяють певну увагу і останньому періоду революційної перебудови. Вони назвали їх важкими й складними роками пошуку нових шляхів і методів удосконалення нашого суспільного ладу, часом переосмислення і переоцінки всього минулого, коли ми нерідко виявляли революційне нетерпіння і забігали наперед. Однак, незважаючи на недоліки, робітничому класу є чим пишатися. Його революційні, бойові та трудові традиції й нині збагачуються, слугують перебудові.

Її швидкий темп вимагає оцінки нових явищ, які нелегко здійснити у книзі, що готується тривалий час. Авторський колектив відчував цю вимогу часу і в деяких місцях свого дослідження вніс відповідні уточнення, однак цього явно не досить. Монографія перевантажена подекуди фактичним матеріалом без глибокого його ана-

лізу, не завжди рівномірний розподіл зібраних фактів і прикладів між областями регіону (хоч Одеса закономірно відігравала і відіграє у ньому провідну роль), відсутнє чітке визначення всіх тих загонів робітничого класу, які є об'єктом вивчення. Внаслідок цього героїзм і трудові подвиги робітників ряду галузей народного господарства (легкої, харчової промисловості, морського, річкового та автомобільного транспорту) лише згадуються побіжно чи й взагалі випали з поля зору.

Зустрічаються у книзі й окремі редакційні огріхи, друкарські помилки. Неправильно названо ленінську статтю «Початок революції в Росії» (с. 40), більшовицьку газету «Вперед» (с. 42), орган Херсонського губернського комітету сільських організацій РСДРП «Письма к крестьянам» (с. 48). Помилково приписується Миколаївському та Одеському комітатам партії перевидання ленінської листівки «Перше травня» (с. 41). Вони підготували і видали свої власні першотравневі листівки, що й підтверджує наведене джерело. Є помилки у написанні прізвища відомого більшовика П. П. Сафронова (с. 37), ініціалів К. О. Левицького (с. 35), Г. М. Шкапіна (с. 36), В. О. Дьогтя (с. 47), П. П. Мизикевича (с. 62). При переліку міст Півдня України поряд з Одесою, Херсоном, Миколаєвом, Єлисаветградом названо Кременчук (с. 34), хоча він ніколи до південних міст республіки не належав. Представник ЦК РСДРП В. В. Воровський помилково названий головою ЦК (с. 52).

У цілому ж рецензована монографія підготовлена на належному науковому рівні. Вона стане корисним посібником для всіх, хто цікавиться історичним минулим робітничого класу Радянської України.

П. М. ШМОРГУН (Київ),
Л. Я. ЛУК'ЯНЧУК (Київ)

Одержано 24.10.89

Проблеми исторической демографии СССР: Сб. науч. трудов.

Київ: Наук. думка, 1988.—164 с.

Рецензована книга — збірник наукових праць, підготовлених на основі матеріалів V Всесоюзного семінару з історичної демографії, який відбувся у Львові в листопаді 1985 р. Це не перша публікація подібного роду: матеріали попередніх чотирьох зустрічей учених-демографів, які проводяться з 1974 р., відображені в опублікованих уже п'ятьох збірниках статей.

Історична демографія — галузь суспільствознавства, яка має важливе науково-прикладне значення. Вона дає можливість повніше і всебічніше вивчати проблеми історії, глибше їх розуміти. Актуальність демографічних процесів особливо зростає на сучасному етапі розвитку радянського суспільства, коли вчені шукають нові підходи до аналізу історичного досвіду нашої

країни, використанню його в соціальній практиці. Тому опублікування даної книги безперечно викличе інтерес наукової громадськості.

В рецензованому збірнику, адресованому дослідникам, викладачам і студентам історичних та економічних факультетів, зібрані матеріали, присвячені методології й методиці питань народонаселення, демографічній політиці. В статті Ю. Ю. Кондуфора та Ю. О. Курносова, наприклад, розглядаються проблеми взаємозв'язку демографічних процесів і змін у соціально-класовій структурі суспільства на прикладі Української РСР. С. М. Бібіков та П. П. Толочко висвітлили деякі аспекти палеодемографії у зв'язку з археологічними дослідженнями. Ряд статей збірника охоплює широке коло проблем. Вони присвячені питанню про зменшення населення у нашій країні після Великої Вітчизняної війни (А. Л. Кваша), біологічним і соці-

ально-психологічним аспектам історичної демографії (П. В. Василик, А. Г. Вишневський), історії демографічної думки у XVIII ст. й після 1917 р. (С. І. Пирожков, А. Л. Перковський). Р. М. Пуллат уперше в СРСР у своєму дослідженні застосував метод поєднання графіка та діаграм для зображення демографічних процесів. Однак при тематичній різноманітності вищезгадані матеріали мають деяку строкатість і невпорядкованість.

У книзі вміщені також матеріали із загальних та регіональних проблем народонаселення СРСР. Значна увага при цьому приділяється поглибленому вивченню окремих демографічних процесів на матеріалі деяких, невеликих регіонів країни.

Привертають увагу насичені фактами статті В. Б. Жиромської та С. А. Погодіна, в яких розглядаються зміни кількості, складу й розміщення міського населення СРСР на початку 20-х років та у 50-ті роки. Вказані праці цікаві й своєю порівняльністю. Однак у них, на жаль, зустрічаються деякі неточності. Так, В. Б. Жиромська пов'язує процес декласування робітничого класу наприкінці громадянської війни тільки з його відтоком на село (с. 97), хоча цей процес був багатограннішим. Неточності є і в загалом цікавому матеріалі О. М. Вербицької, присвяченому динаміці кількості колгоспного селянства РРФСР у 50-ті роки.

Цікавий наведений І. М. Кисельовим джерелознавчий аналіз кількості населення в СРСР на 1923 р., який дає можливість по-новому подивитися на вже відомі дані з цього питання.

Зростає увага науковців до динаміки демографічних процесів в окремих районах країни. У збірнику містяться дослідження цієї проблеми у Буковині, Прикарпатті, загалом в УРСР, а також у Закавказзі, Латвії, Естонії й Молдавії. Важливо і те, що розширюються рамки досліджень історії народонаселення на регіональному матеріалі. Хронологія деяких статей збірника

охоплює демографічні процеси від XVII—XVIII ст. до середини 80-х років XX ст. В. А. Пірко, наприклад, навів вражаючий аналіз кількості населення Прикарпаття та його соціального складу на рубежі XVII—XVIII ст. Стаття Л. В. Чуйко присвячена динаміці й структурі шлюбності населення Української РСР у 60—80-ті роки.

Посилилася увага дослідників і до етнічних аспектів історичної демографії. Ці питання розглядаються в статтях В. С. Зеленчук та І. В. Табак (на матеріалах Молдавської РСР) і Н. В. Чорної (на матеріалах української імміграції в Канаду).

Стаття одного з найстаріших українських учених П. І. Пустохода є першою в радянській історичній демографії розробкою з проблеми відтворення сільського населення України за феодалізму. Шкода при цьому, що матеріал, присвячений цікавій проблемі дожовтневої історії й написаний майже 40 років тому, опублікований тільки тепер.

Таким чином, у збірнику представлено досить широке коло питань історичної демографії СРСР. Наведені матеріали відображають не тільки досягнення, а й недоліки цієї науки. Поза дослідженнями залишилися проблеми демографічних процесів другої половини 20—30-х років. Там, де ці питання якимсь чином висвітлюються (стаття С. І. Пирожкова), гострі проблеми обійдені. Ряд положень і форма викладу фактичного матеріалу нині застаріли (наприклад, оцінка В. З. Дробіжевим демографічної політики в 70-ті—першій половині 80-х років). Спроби деяких авторів «осучаснити» матеріали, підготовлені до 1985 р., виглядають дещо штучними.

Загалом, незважаючи на вказані недоліки, матеріали збірника викликають інтерес. Вони стануть у нагоді дослідникам, які займаються проблемами економічної та соціальної історії народів СРСР.

Г. В. КАСЬЯНОВ (Київ)

Одержано 07.07.88

В. А. Широков.

Бурам навстречу.

Київ, 1987.—196 с.

Використовуючи документи багатьох партійних і державних архівів країни, автор рецензованої книги висвітлює незабутні події 1917—1918 рр. на Чорноморському флоті та у Криму, боротьбу матросів, солдатів і робітників за владу Рад на півдні нашої країни.

У книзі підкреслюється, що ця боротьба мала свої особливості. Після придушення революції 1905—1907 рр. царизм доклав чимало зусиль для перетворення Чорноморського флоту у свій південний оплот. Більшовицькі організації на заводах і фабриках регіону, в армії й на флоті були знекровлені. Скрізь існувало засильє есерів, меншовиків та інших контрреволюційних

елементів. Робітничий клас був нечисленним. Ці та інші причини зумовили жорстоку боротьбу за встановлення влади Рад на Півдні.

Починаючи з подій у лютому 1917 р. в Севастополі, автор розкриває контрреволюційну діяльність закоренілих монархістів, есерів, меншовиків, татарських та українських буржуазних націоналістів, зокрема командуючого Чорноморським флотом Колчака, татарської «Директорії» й буржуазної «Ради народних представників» — влучно прозваної трудящими «Радою народних зрадників».

В. О. Широков наводить численні імена більшовиків-ленінців, показує їхню самовідданість, хоробрість, патріотизм, підкреслює, що вони з честю виконали завдання ЦК РСДРП(б) по перетворенню Севастополя в центр революційних сил регіону.

Висвітлюючи діяльність загонів револю-

ційних моряків Чорноморського флоту по встановленню Радянської влади, автор не обмежився вузькими географічними рамками Криму та півдня України. Він показав їхню військову допомогу робітникам Ростова-на-Дону, Таганрога, Маріуполя, Новоросійська, Олександрівська, Києва, Харкова, Одеси. Моряки-чорноморці, як зазначає автор, брали участь у переможних боях з календінями, корніловцями та іншими збройними загонами контрреволюції.

Необхідно відзначити також якість стилю книги. Популярною мовою В. О. Широков пише про важливі й складні процеси підготовки та здійснення соціалістичної революції на півдні країни.

Разом з тим деякі положення автора, наведені у книзі, є на нашу думку, спірними або недостатньо розкритими. Так, відзначаючи нечисленність більшовиків у перші дні Лютневої революції 1917 р. в Севастополі та на Чорноморському флоті, автору слід було детальніше обґрунтувати причини такого становища.

Навряд чи можна погодитися з твердженням про те, що Севастопольський військово-революційний комітет, створений 16 грудня 1917 р., протягом півтора місяця

виконував функції губерньської влади. Адже 18 грудня того ж року Севастопольська Рада була переобрана й очолена більшовиком М. А. Пожаровим взяла владу в свої руки у місті й на флоті. Більше того, 17 січня 1918 р. Сімферопольський ВРК прийняв декрет про розпуск буржуазно-націоналістичної Директорії, в якому підкреслювалося, що Радянська влада має задовольнити інтереси усіх націй Криму.

На жаль, В. О. Широков зовсім не згадав у своїй книзі про Радянську соціалістичну республіку Тавриди, проголошену в березні 1918 р. Бажано було б висвітлити і революційну боротьбу моряків Чорноморського флоту на Кавказі у той час. Вважаємо, що інтерес читачів викликав би й матеріал про долю героїв книги після перемоги Радянської влади в країні.

Незважаючи на окремі недоліки, рецензована книга, безумовно, викличе інтерес у широкого кола читачів.

С. Г. КАЩЕНКО (Сімферополь),
А. М. ВІКТОРОВ (Сімферополь),
О. А. ШАПОВАЛОВА (Сімферополь)

Одержано 12.05.88

Н. Н. Ансімов.

Борьба большевиков против политической тайной полиции самодержавия (1903—1917 гг.).

Свердловск: Изд-во Уральского университета.— 1989.— 152 с.

Вихід у світ книги М. М. Ансімова є новим кроком на шляху подолання застою в історичній науці, висвітлення «білих плям», зокрема, в історії більшовизму, показ якої часто-густо страждає від конструктивізму та ортодоксальності. Актуальність праці зумовлюється тим, що наукова громадськість та широкий читачський загал чекають від учених більш об'єктивного і ґрунтовного дослідження питань історії КПРС.

За своїм характером рецензоване видання є конкретно-історичним. Водночас виклад фактів і подій, боротьби більшовицької партії з таємною політичною поліцією органічно поєднується з теоретичними узагальненнями, розкриттям закономірностей і специфіки діяльності РСДРП у 1903—1917 рр.

Автор драматично зображує перипетії цієї жорстокої боротьби, що нерідко йшла із змінним успіхом. Разом з тим зібраний у книзі матеріал свідчить про своєчасне вироблення РСДРП стратегії і тактики, методів протидії терорів політичної поліції, що допомогло більшовикам перемогти. Вже у передмові (с. 6) автор сміливо відходить від стереотипів, що склалися давно, і зазначає: «Досить міцно ввійшло до наукового обігу твердження, що провокаторство в рядах більшовиків було явищем або випадковим, або дуже рідкісним. Документи стверджують протилежне». На

підтвердження цієї тези у рецензованому виданні наводяться факти, що свідчать про провокаторську діяльність лідера соціал-демократичної фракції III Державної думи Р. Малиновського, відповідального секретаря газети «Правда» Чорномазова, секретаря московського комітету РСДРП А. Романова, завідуючого транспортною групою ЦК РСДРП М. Брендинського та інших.

М. М. Ансімов зробив спробу пояснити своєрідний «феномен» культу особи Сталіна, пов'язавши це з темою своєї праці. «Все найгірше,— пише він,— з чим доводилося боротися більшовикам, було ексгумовано з вкритої мороком практики царських часів. Мається на увазі недовір'я, необґрунтована підозрілість, доноси, репресії, чим була створена обстановка, за якої партія була поставлена на межу самознищення» (с. 6).

Автор спочатку стисло розглянув історію та основні методи підривної діяльності політичної поліції царського самодержавства, а потім внесок В. І. Леніна у розвиток організаційних принципів боротьби з нею. Він детально висвітлив конспіративну роботу центральних та місцевих парторганізацій, питання пов'язані з викриттям провокаторів, поводженням більшовиків на жандармському дізнанні тощо.

Варто виділити й таку деталь: дослідник не впадає в ейфорію уславлення та перебільшення успіхів більшовиків на цьому шляху. Він наголошує, що «для багатьох діячів соціал-демократичного руху боротьба з політичною поліцією виявилася не під силу» (с. 53), а «переважна більшість робітників, що вели партійну роботу в умовах підпілля, надзвичайно погано володіла конспіративною технікою» (с. 70).

Автор книги водночас прагнув проаналізувати дві проблеми — дослідити форми й методи боротьби партії з поліцією, а також, за його визначенням, «показати механізм придушення охранкою духовного життя: переслідування преси, вільного слова, освіти, розмах ідеологічних диверсій, підривної агітації...» (с. 11). Якщо з першим завданням він упорався, то ряд питань діяльності охранки, на наш погляд, потребує більш поглибленого вивчення. Зокрема, це стосується соціального портрета провокатора, ставлення охранки до інших політичних партій тощо.

Відійшовши від багатьох штампів і переключень, М. М. Ансімов все ж таки не зміг позбавитися від тягаря старих оцінок. Так, він кілька разів твердить, що «зусилля таємної поліції були спрямовані передусім на ленінську партію» (с. 6). Як свідчать архівні документи (і як згадували самі діячі політичного розшуку), головні агентурні сили департаменту поліції і охранки тривалий час, принаймні до початку нового революційного піднесення, були спрямовані насамперед проти партії есерів.

Не зовсім ґрунтовне знання автором специфіки роботи карального апарату царизму призвело у ряді випадків до прикрих помилок. Наприклад, він пише, що діяльність охранки помітно активізувалася з початком першої світової війни (с. 30, 131), «ліквідувати нелегальну літературу було мрією кожного охранника» (с. 84), і що «кожний секретний співробітник «працював» в одній революційній партії» (с. 23). Однак охранки були ліквідовані в 1913 р., а мрія кожного охранника було передусім виявлення лабораторії бомб або друкарні. Таємні співробітники нерідко працювали в 3—4 партіях. Згадується в книзі «оренбурзька охранка» (с. 94) та «повітові поліцейські жандармські управління та відділення» (с. 19), які ніколи не існували. Автор твердить, що царських сановників «приваблювала сміливість» «зубатовщини» (с. 89).

Інколи користується невдалою термінологією — «конспіративні сили» (с. 3). Зрідка трапляються й прикри друккарські помилки — Голова Ради міністрів Коремикін (потрібно — Горемикін, с. 20). Перекручено назву статті В. І. Леніна: замість «Помятное направление в русской социал-демократии» (с. 42) слід — «Помятное...» тощо.

Відзначаючи позитивні риси рецензованого дослідження, треба сказати й про те, на що автору слід було б звернути більш

пильну увагу. Так, історіографічний огляд літератури з проблеми надто вже лаконічний і до нього не включено праці зарубіжних історіографів. Бажано було б значно поповнити й розділ «З досвіду попередників пролетарської партії в Росії» фактичним матеріалом про початок боротьби з політичною поліцією. Так, у Лондоні в 1897 р. з ініціативи князя Кропоткіна і Черкезова була створена «Інтернаціональна поліцейська ліга» для протистояння з таємною поліцією¹. У газеті «Наше дело» — органі соціал-демократичного «Союзу миколаївських робітників» — у 1897 р. друкувалися статті, де розглядалися питання боротьби з провокацією². Харківський комітет РСДРП у 1899 р. видав гектографічним способом «Правила конспірації»³. Аналогічних фактів можна навести чимало.

На жаль, автор майже не приділив увагу ролі першої російської революції у справі нагромадження партією більшовиків значного досвіду протидії царській таємній поліції. Між іншим, саме в ті роки охранка майже «начисто» прогнала свій поєдинок з революційними організаціями. Ось кілька фактів. 28 листопада 1905 р. начальник харківської охранки доповідав департаменту поліції, що озброєна робітничая міліція у Харкові планує приступити «до суду та вибити сищиків і чинів поліції».

10 грудня 1905 р. він же телеграфував, що «міліція переслідує поліцію». А 21 червня 1906 р. переляканий охранник рапортував, що «очікується напад революційних бойових дружин на Харківське губернське жандармське управління та охоронне відділення з метою розгромити ці установи»⁴.

В цілому ж автор книги зробив свій посильний вклад у вивчення цікавої, недостатньо розробленої теми. На наш погляд, потрібно видати аналогічну працю, підготовлену на матеріалах діяльності більшовицьких організацій України.

О. Ф. ОВСІЄНКО (Київ)

Одержано 16.11.89

¹ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 403, арк. 150—173.

² Там же, ф. 419, оп. 1, спр. 2684, арк. 26.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 00, 1898, спр. 5, ч. 12, л. Б, арк. 6—10.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 71, арк. 4; спр. 79, арк. 49; спр. 119, арк. 71.

С. В. Виднянский.

Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества.

Киев: Наук. думка, 1989.—352 с.

Логіка суспільного розвитку потребує комплексного, об'єктивного аналізу потенціалу робітничого класу — провідної соціальної

сили перебудови й оновлення соціалізму. Без вивчення реальних, складних процесів, що розгортаються в робітничому середовищі, суспільствах країн — членів РЕВ, неможливо зрозуміти як нинішнє становище робітничого класу цих країн, так й науково передбачити майбутнє цієї провідної суспільно-політичної сили.

Рецензована монографія, яка є одним з перших в СРСР фундаментальним до-

слідженням багатоманітних процесів інтернаціонального взаємозближення робітничого класу країн — членів РЕВ, заслуговує уваги й детальної оцінки, особливо з точки зору того, якою мірою автору вдалося відійти від застарілих стереотипів й спрощень у висвітленні цих складних процесів. С. В. Віднянський поставив за мету проаналізувати в ній такі основні питання: об'єктивні та суб'єктивні фактори наростання соціально-економічного потенціалу робітничого класу цих країн, соціальна активність робітничих мас, їх інтернаціональна взаємодія в процесі реалізації завдань соціалістичної економічної інтеграції. При цьому основну увагу він приділив показу реальної ролі робітничого класу країн соціалізму у 70 — 80-ті роки в контексті загального історичного розвитку соціалістичної співдружності. Саме акцент на діалектичних моментах під час аналізу проблем цього класу і є важливою позитивною рисою монографії. Більш чітко у зв'язку з цим простежується й основна ідея дослідження — закономірність поступового зближення робітничого класу країн соціалізму на сучасному етапі та його активна роль не тільки як об'єкта, а й суб'єкта цього динамічного взаємозближення.

Основні принципи авторської позиції з питань методики й методології дослідження сформульовані у ґрунтовній теоретичній преамбулі праці — «Зближення робітничого класу країн соціалістичної співдружності як об'єкт історичного дослідження (замість вступу)». С. В. Віднянський вже тут намагається відійти від спрощених поглядів на процеси взаємозближення робітничого класу, підкреслюючи, що вони, як і зближення братніх країн в цілому, ведуть не до уніфікації, а до різноманітності й багатогранності соціального розвитку, поліваріантності виявів інтернаціональних закономірностей та збагачення національної специфіки (с. 8, 9, 12, 14—16).

Зважений підхід автора рецензованої праці до висвітлення порушених проблем базується на критичному аналізі й використанні широкого кола джерел (офіційна статистика органів РЕВ, кожної з країн — учасниць, матеріали архівів, конкретних соціологічних досліджень, в тому числі й спільних міжнародних порівняльних соціологічних проектів, присвячених аналізу розвитку робітничого класу в європейських країнах РЕВ, преса тощо). Разом з тим слід зазначити, що він не мав змоги одержати всі необхідні матеріали для дослідження, а це, природно, не могло не відбитися на деяких з положень і висновків праці. Детально розглянув автор більшість з наявних радянських і зарубіжних публікацій по темі дослідження, об'єднавши їх у три групи. Щодо основної з них — праці з питань соціального розвитку і життєдіяльності робітничого класу, — то автор підкреслює плідність синтетичних, порівняльно-історичних досліджень, перехід до яких особливо простежується останнім часом у спільних працях учених країн соціалізму (с. 19 — 20). В свою чергу С. В. Віднянський наголошує на перевагах ком-

плексного історичного дослідження сучасних процесів розвитку робітничого класу країн — членів РЕВ на базі міждисциплінарного підходу та стадіального аналізу соціальних процесів (с. 29—30).

Виходячи з рівня вивчення проблем інтернаціонального зближення робітничого класу країн соціалістичної співдружності, джерельної бази та методики, автор рецензованої монографії, на наш погляд, вдало сформулював основні напрями і структуру дослідження. Праця складається з шести розділів, присвячених розвитку соціалістичної співдружності у 70 — 80-ті роки, головним фактором провідної ролі робітничого класу на сучасному етапі, спільним рисам й тенденціям його соціального розвитку, соціальній активності робітничих мас, в тому числі і в сфері міжнародних відносин, взаємодії робітничого класу країн — членів РЕВ у ході реалізації завдань соціалістичної економічної інтеграції.

Не вдаючись до детального аналізу всього комплексу питань, розглянутих у монографії, необхідно спинитися на ключових моментах концепції автора й деяких теоретичних положеннях і висновках праці, в тому числі й дискусійних. Найбільш вдалим у теоретичному й практичному плані слід вважати ті сторінки книги, де дослідник аналізує конкретіно-історичну діяльність робітничого класу країн соціалістичної співдружності, форми, напрями й проблеми соціальної активності робітничих мас (розділ IV). С. В. Віднянським вперше чітко сформульовано питання про суть та специфіку активності робітничого класу країн соціалізму в сфері міжнародних відносин. Поряд із загальноприйнятими в науковій літературі трьома напрямками соціальної активності цього класу (у сфері виробничо-трудова діяльності, суспільно-політичного життя, духовної культури й побуту), автор виділяє як окремі, самостійний напрям життєдіяльності робітничого класу на сучасному етапі — його активність у сфері міжнародних відносин (с. 216—217). Наведені у праці конкретні факти вияву такої активності робітничих мас, на нашу думку, вагомо аргументують це нове положення. Варто додати, що воно відображає й основні тенденції та закономірності розвитку сучасного цілісного та взаємозв'язаного світу — демократизацію міжнародних відносин та зростання ролі народних мас в їх здійсненні.

Автор зробив порівняльний аналіз соціально-економічного розвитку країн — членів РЕВ протягом останніх двох десятиліть, що є об'єктивною основою змін у соціально-класовій структурі та середовищі робітничого класу цих держав. Разом з тим відображено наростання проблем у їхній економіці, соціальному житті, наявність факторів гальмування та необхідність переходу до інтенсивної моделі зростання як складової частини перебудови та оновлення соціалізму в цілому. Характеристика в праці суспільно-політичного життя країн соціалістичної співдружності на етапі 70—80-х років, на жаль, не розкриває повністю всіх тих проблем та складних процесів, які розгортаються на наших очах (дається

взнаки, мабуть, і часовий розрив між написанням та виходом з друку книги, що характерно для академічних видань). Проте з історії неможливо викинути жодної сторінки. І автор справедливо не оминув розгляду концепції будівництва розвинутого соціалізму, положення якої були закріплені в програмних документах деяких братніх марксистсько-ленінських партій. Правда, авторська позиція щодо цих гострих питань викладена не зовсім чітко (крім окремих зауважень і невеликих підрядкових приміток на сс. 43—44, 52—53, 80).

Певний схематизм характерний для аналізу С. В. Віднянським взаємозв'язку «робітничий клас — марксистсько-ленінська партія — держава — громадські організації». Зокрема, динамічні й складні суспільно-політичні процеси в країнах соціалізму останнього часу ставлять під сумнів положення рецензованої книги, що «розвиток країн соціалістичної співдружності в цей період (70-ті — перша пол. 80-х років. — *Ред.*) свідчить про достатню стабільність й усталеність їх політичних систем» (с. 65). І хоча далі автор зазначив, що «закладені конституціями в політичних системах соціалістичних країн можливості дійсно широкої й активної участі трудящих мас в управлінні справами суспільства та держави реалізуються ще далеко не повністю» (с. 72), все ж, на наш погляд, це питання розглядається ним не досить критично.

В цілому, соціально-політичні аспекти активності робітничого класу країн — членів РЕВ, проблеми піднесення ролі цієї провідної сили суспільства та становлення його партії в нових умовах заслужують дальшого глибокого наукового аналізу й об'єктивної оцінки. Потребують осмислення, як зазначає і автор рецензованої праці, питання пасивності й навіть так званої негативної активності трудящих в кризових умовах (с. 165). На жаль, підкреслює С. В. Віднянський, значне коло негативних моментів й проблем, що стримували зростання активності робітничих мас, своєрідно «інтернаціоналізувалися», ставши характерними тією чи іншою мірою для всіх братніх держав в силу панування командно-адміністративних методів керівництва економікою, надмірної бюрократизації суспільного життя (с. 212).

В контексті аналізу проблем розвитку робітничого класу країн соціалістичної співдружності важливий матеріал містить спеціальний розділ дослідження, присвячений інтернаціональним закономірностям і тенденціям соціального становлення національних загонів робітничого класу. Автор розглядає кількісні та якісні зміни в його середовищі у 70—80-ті роки, шляхи зростання його соціально-економічного потенціалу, зазначає, що саме в той період зростання робітничих рядів, особливо в галузях, зв'язаних з науково-технічним прогресом і соціальною сферою, привів до того, що в європейських країнах — членах РЕВ в середовищі населення утворилася своєрідна «робітнича більшість» (с. 129). Розглянута специфіка розвитку робітничого класу в СРВ, МНР та Республіці Куба.

Проаналізовано зміни в структурі та складі провідного класу країн соціалізму, динаміку основних галузевих загонів, розширення сфер діяльності робітничих мас в економіці. В книзі наведені таблиці, що наочно підтверджують висновки автора з цього питання. Не оминув він й такі групи, як «мятниківі мігранти» й «робітничі селяни». Була б, однак, корисною й авторська оцінка місця й ролі робітничих груп в кооперативному й приватному секторі зарубіжних соціалістичних країн, який дістав нові імпульси для розширення в останні роки, специфіки інтересів, соціального розвитку й потенціалу різних груп та прошарків всередині самого класу.

Значним конкретним фактичним матеріалом насичений заключний сюжет рецензованої праці, який порушує питання взаємодії робітничого класу країн — членів РЕВ у ході матеріалізації програм інтеграційного співробітництва в рамках економічної організації. С. В. Віднянський розглянув і теоретично узагальнив практично всі наявні напрями, види, форми та рівні співробітництва робітничого класу країн соціалізму на сучасному етапі у виробничій сфері. Показано роль прямих зв'язків, спільних підприємств та інших нових форм інтеграційного співробітництва у підвищенні ефективності інтернаціональної взаємодії робітничих мас, проблеми й труднощі у цій справі. Не обійшов автор своєю увагою й питання, пов'язані з інтернаціональним соціалістичним змаганням, масовими трудовими ініціативами та починами. Хоча з точки зору нинішнього етапу розвитку подій у Східній Європі ці сюжети звучать непереконливо.

Слід також відзначити, що в книзі зустрічаються сюжетні повтори (які хоча й неминучі при комплексному аналізі теми дослідження, але все ж їх слід було б звести до мінімуму), а інколи й положення, що суперечать одне одному. Останнє зауваження зумовлене багато в чому тим, що книга С. В. Віднянського вийшла з друку на переломному рубежі розвитку країн соціалізму та становлення нових підходів історичної науки до розуміння і вивчення їх досвіду й сучасного становлення і є свого роду відображенням цих об'єктивних процесів. У ній співіснують як нові, новаторські, так і в ряді випадків застарілі підходи до досліджуваних проблем, які спростовуються реаліями сучасного розвитку світового соціалізму. Тому, як визнає й сам автор у передмові до монографії, він не претендує на конкретизацію й детальну розробку всіх аспектів теми, а її зміст «багато в чому слід розглядати як підхід до важливої наукової проблеми, що становить, безперечно, і великий практичний інтерес» (с. 32).

В цілому рецензована монографія є певним вкладом українського дослідника у вивчення важливої теоретичної й практичної проблеми — інтернаціоналізації всіх сфер суспільного життя в сучасних умовах. Разом з тим вона є своєрідною спробою у переломний період розвитку країн — членів РЕВ розкрити роль і місце робітничого класу цих країн у той час, коли нагро-

маджувалися складні сучасні проблеми, які почали розв'язуватися в процесі значних змін у державах Східної Європи. Наукове і практичне значення праці С. В. Віднянського полягає, нарешті, і в тому, що в ній простежуються основні тенденції розвитку

провідного класу, шляхи створення нових умов для його активнішої дійсової участі в революційній перебудові суспільства.

ПШМАНЬКО Г. І. (Ужгород),
СЮСЬКО І. М. (Ужгород)

Одержано 24.10.89

Ю. И. Шаповал

Контраргумент — правда.

Київ: Вид-во при Київ. держ. ун-ті «Вища школа», 1989. — 120 с.

Чимало, на наш погляд, справедливих нарікань висловлюється на адресу істориків з приводу їх недостатньо активної участі у буквально всенародному обговоренні уроків минулого, що стало однією з характерних рис гласності.

Однак останнім часом ситуація змінилася на краще. Приємно відзначити, що серед нових видань, які відповідають сучасним вимогам, є праці науковців нашої республіки.

Гострі питання радянської історії, що дискутуються в численних публікаціях на сторінках як радянської, так і зарубіжної преси, ґрунтовно аналізуються в книзі Ю. І. Шаповала «Контраргумент — правда», для якої характерні цікава, сучасна композиція, широке зіставлення альтернативних точок зору, аргументоване обґрунтування авторської позиції. Автору вдалося в значній мірі уникнути традиційної форми подачі матеріалу за принципом «істини в останній інстанції», не згасити полемічного характеру винесених на обговорення актуальних питань.

Аналітичне спостереження автора охоплює досить широке коло питань. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує центральний сюжет, в якому в популярній формі йдеться про перші підсумки перебудови в радянській історичній, зокрема історико-партійній науці. Чи не шкодить нам наша власна відвертість; чи не корисно надіти на неї своєрідну вузду обачності; чи не ослаблює наші ідеологічні позиції ліквідація в історії «фігури умовчання»? Принципова і відверта позиція Ю. І. Шаповала у цьому питанні не тільки дає можливість використати для розкриття проблеми перебудови в історичній науці цікавий фактичний матеріал, показати, які небезпеки, справжні та уявні, підстерігають нас на складному шляху переосмислення минулого, але й спонукає до роздумів.

В розділі «Яка мудрість потрібна гласності і перебудові» Ю. Шаповал неупереджено простежує еволюцію поглядів науковців, пов'язаних зі складним, а часом і суперечливим осмисленням ленінської концепції соціалістичного суспільства. В зв'язку з цим він підкреслює важливість проблеми співвідношення теоретичної моделі і реальної практики соціалістичного суспільства (с. 51). Важливою, характерною рисою книги, що рецензується, є, безперечно, полемічне висвітлення перебудови суспіль-

ствознавчої науки в ідеологічному протиборстві з буржуазними ідеологами. Автор має рацію, коли стверджує, що антикомунізм «збиратиме свій врожай» і в період перебудови, використовуючи на свою користь гострі публікації нашої преси (с. 49).

Як одне з вихідних положень для дискусії автор наводить відому думку про те, що будціто потрібен якийсь баланс «доброго» і «поганого», дозування «світлого» і «темного» (с. 38). Тут, на наш погляд, не завадило б (хоча розумію, що це завдання не з легких) включити відповідні міркування методологічного характеру, відкрити читачу секрети «дослідницької кухні», адже без цього не можна сподіватися на перебудову в історичній науці.

Заслуговує на особливу увагу третій розділ книги «Переосмислення минулого: небезпеки справжні та уявні», присвячений змістовному аналізу науковцями такого вкрай складного явища, як сталінізм. Важливо підкреслити, що автор наголошує не лише на спробах суспільствознавців і публіцистів визначити усю жахливість наслідків культу особи, а передусім на прагненні науковців серйозно осмислити «питання про причини культу особи» (с. 67). Якщо розглядати цю проблему в аспекті відповідних дискусій з західними радянологами, важливість спростування їхніх намагань ототожнювати соціалізм з сталінізмом набуває особливої актуальності. Саме такий висновок випливає із логічної низки міркувань Ю. І. Шаповала, який підкреслює, що «КПРС не ставить знак рівності між Сталіним і всією партією» (с. 68).

Відомо, що перебудова в суспільствознавстві — складний процес. Специфічність суспільствознавства вимагає враховувати той факт, що на істинність знань в цій галузі впливає багато взаємозв'язаних факторів. Б. М. Кедров, наприклад, розглядає наукову творчість у взаємодії трьох факторів (кліматів): глобального (створюється розвитком самої науки), макроклімату (створюється умовами часу, місця і обставин), мікроклімату (створюється індивідуальністю вченого)¹. Характерно, що сьогоднішня партія враховує саме сукупність різних факторів, що впливають на наукову творчість суспільствознавців. Саме з цих позицій розглядалася проблема відповідних досліджень на XIX Всесоюзній конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. Політична атмосфера і глибокий зміст роботи конференції, як справедливо зазна-

¹ Науки в их взаимодействии. История. Теория. Практика. // Б. М. Кедров, В. Л. Рабинович, А. П. Огурцов и др. — М., 1988. — С. 12—13.

чає автор рецензованої книги, переконливо засвідчили той факт, що жива, розкута думка є неодмінною умовою прискорення (с. 4), гарантом перебудови суспільствознавчих досліджень.

Одна із складових перебудови в суспільних науках — вироблення нових концептуальних підходів. Цього неможливо досягти без обов'язкового подолання догматизму і консерватизму, відриву теорії від практики. Довгий час створювалась така суспільствознавча теорія, що не помічала навколишньої реальної дійсності. І це демагогічно називалося «діалектикою». Але діалектика сама по собі, без глибокого знання практики та її теоретичного узагальнення не існувала і не може існувати. За образним виразом П. Л. Капиці «вона начебто є скрипкою Страдіваріуса, найдосконалішою із скрипок, але щоб на ній грати, треба бути музикантом і знати музику. Без цього вона буде так само фальшивити, як і звичайна скрипка»².

Без чітких методичних орієнтирів, тут зрозуміло, не обійтись. Незважаючи на те, що методологічні проблеми активно обговорювались навіть в застійні роки, сьогодні їх актуальність незаперечна, «тим більше, що, як показав досвід, розмови про методологічну принципівість в минулому нерідко дивним чином уживались з відступом від неї. З'являлися, (в котрий раз!) уміль-

ці писати не як **було**, а як **«треба»**³. Значною мірою цьому сприяло помилкове уявлення про характер єдності наукової об'єктивності і комуністичної партійності, про взаємовідносини, взаємодії цих корінних властивостей, законів марксистсько-ленінської суспільної науки. Такі «перетворення» чинилися і з іншими методологічними орієнтирами. Суспільствознавство поступово втрачало наукові принципи історизму, об'єктивності, партійності. Таким чином, без підвищення теоретико-методологічного і конкретно-наукового рівня суспільствознавчих досліджень в них не відбудеться істотні зрушення. В цьому плані незаперечною вбачається думка Ю. І. Шаповала про те, що без розв'язання фундаментальних проблем суспільствознавчої науки, зокрема історико-партійних досліджень, науковці знову можуть приректи себе на новий тур схоластики (с. 87).

Отже, серйозне оволодіння марксистсько-ленінською методологією, на наш погляд, — надійна основа для вироблення та утвердження нових концептуальних підходів в історико-партійній науці, остаточного руйнування, використовуючи влучну метафору автора рецензованої книги, гранітних берегів догматизму і заборонства, фундаменти яких все ще виглядають зі сторінок наших видань.

Н. В. МАКОВСЬКА (Київ)

² Капица П. Л. Эксперимент. Теория. Практика.— М., 1974.— С. 95.

³ Варшавчик М. А. Главный ориентир — правда истории // Вопр. истории КПСС.— 1987.— № 10.— С. 79.

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздруку» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 10 крб. 80 коп., на півріччя — 5 крб. 40 коп.

І. П. Дудко (м. Городня Чернігівської обл.)

Там, де друкувалася праця Ілліча

Відомо, що чи не найпершою перевиданою на Україні працею В. І. Леніна була «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів». Вона була надрукована в 1894 р. у с. Комарівка Борзнянського району Чернігівської області приїжджим студентом Петербурзького університету К. Минятовим та його дружиною Н. Ягдовською. Тираж цієї статті становив 100 примірників.

Трудящі поліського села свято берегли для наступних поколінь будиночок, який став історичним пам'ятником. У 1981 р. на ньому з'явилася меморіальна дошка з написом: «В цьому будинку першою на Україні восени 1894 року друкувалася праця В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів».

Напередодні дня народження Володимира Ілліча в 1989 р. поруч з нею з'явився ще один напис — «Меморіальний будинок Ленінської ідейної спадщини». Цей своєрідний музей-меморіал розповідає не тільки про історію видання праці В. І. Леніна, а й поширення ленінських ідей на Чернігівщині.

З нагоди відкриття меморіалу на майдані перед будинком зібрались ідеологічні активісти області, сотні жителів с. Комарівки та навколишніх сіл Борзнянського району. Вони поклали квіти до пам'ятника В. І. Леніну, оглянули експозицію меморіального музею.

Тими ж днями в сільському будинку культури відбулася науково-практична конференція «Ленінська ідейна спадщина і сучасність», в якій взяли участь секретарі райкомів партії та первинних парторганізацій, лектори партійних комітетів і товариства «Знання», вчені, викладачі-суспільствознавці вузів і технікумів, працівники засобів масової інформації та вчителі історії загальноосвітніх шкіл.

З доповідями й повідомленнями на конференції зокрема виступили зав. кафедрою історії КІРС і наукового комунізму Чернігівського педінституту ім. Т. Г. Шевченка, доцент, канд. іст. наук В. К. Молочко, доцент Ніжинського педінституту, канд. іст. наук В. Й. Томек, ст. наук співроб. Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна В. Й. Невідомський, перший секретар Борзнянського райкому Компартії України М. І. Яценко, голова колгоспу «Путь Ленина» Семенівського району М. Д. Рубан, директор Чернігівської середньої школи № 2 ім. В. І. Леніна Т. І. Касаткіна та ін.

Науково-практична конференція затвердила рекомендації, спрямовані на активізацію перебудови наукової та ідейно-політичної роботи в області.

Одержано 10.05.89

Г. Д. Казьмирчук (Київ), О. С. Каревін (Київ)

Науково-практична конференція, присвячена декабристському руху

14—16 грудня 1989 р. у Києві відбулася науково-практична конференція, присвячена декабристському руху. Вона була організована кафедрою історії народів Росії Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, Музеєм історії міста Києва, Київською обласною організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Державною історичною бібліотекою УРСР. Вступним словом конференцію відкрив д-р іст. наук проф. Я. М. Серіщев.

В її роботі взяли участь 47 дослідників з Києва, Москви, Іркутська, Гродно, Караганди, Пензи, Ніжина та інших міст. Се-

ред них — відомі вчені-декабристознавці, а також студенти, працівники музеїв, бібліотек, учителі шкіл.

На пленарному засіданні, що проходило у приміщенні КДУ, з доповіддю «Декабристи і Французька революція кінця XVIII ст.» виступила ст. наук. співроб. Інституту історії СРСР АН СРСР, канд. іст. наук Г. В. Семенова. Вона проаналізувала ставлення декабристів до революційних подій кінця XVIII ст. у Франції, показала вплив прогресивних західноєвропейських політичних та філософських учень на перших російських революціонерів і наголосила, що правомірно говорити не про

запозичення, а про критичне осмислення декабристами досвіду Великої французької революції.

Творчість декабристів-літераторів під кутом зору трактування ними проблеми народності проаналізувала у своїй доповіді д-р філол. наук проф. З. В. Кирилюк (Ніжинський педінститут).

Нові біографічні відомості про В. К. Тізенгаузена, в тому числі витяги з ряду документів, що стосуються життя та діяльності цього представника декабристського руху, надела у своєму повідомленні лікар з Москви Т. В. Тізенгаузен — одна з його нащадків.

Про декабристів — братів Поджіо розповіла представниця цього роду канд. іст. наук, доц. Київського педін-ту іноземних мов Д. Г. Поджіо. Після її доповіді виникла цікава суперечка: в коротких виступах аспірант Московського університету А. І. Серков та студент Московського історико-архівного інституту Я. В. Леонт'єв критикували доповідачку за обожнювання декабристів. Вони зазначили, що в біографіях багатьох діячів цього руху можна знайти епізоди, які з точки зору моралі не дають підстав вважати їх найчеснішими людьми та виставляти як приклад для наслідування. Зокрема, автори цих реплік посилалися на поведінку декабристів під час слідства, їх надто відверті свідчення. Відповідаючи опонентам, Д. Г. Поджіо

підкреслила, що не можна міряти поведінку дворянських революціонерів мірками сьогодення. Що ж до слідства у справі декабристів, то, на думку доповідачки, П. І. Пестель та інші підслідні дали відверті свідчення, бо й думки не припускали, що Микола І може їх стратити за ідеї.

Продовжувалася конференція у Державній історичній бібліотеці УРСР. Було утворено три секції: історичну, історіографії та краєзнавства, літературознавства. З доповідями і повідомленнями на них виступили канд. іст. наук, доц. Гродненського університету В. В. Швед — «Військовий суд у Могильові над офіцерами-чернігівцями», ст. наук. архівіст ЦДВІА СРСР В. А. Генічев — «Соціально-економічна суть пропозицій М. О. Фонвізіна про визволення селян, викладених у записці «Про кріпосний стан хліборобів у Росії», д-р іст. наук, проф. Пензенського педінституту М. А. Шарошкін — «Декабристи-пензенці» та ін. Цікавим було новітнє учня Яблунівської середньої школи Івано-Франківської області А. В. Зеленого «Декабрист П. Х. Граббе у Закарпатті», де містилися відомості про участь П. Х. Граббе у визволенні міста Рахова під час російсько-турецької війни 1828—1829 рр.

Всі учасники були запрошені на наступну конференцію, яка відбудеться 1990 р. в Києві.

Одержано 02.01.90

М. Я. Петухов (Київ)

Фотодокументи розповідають

У процесі добору фотоілюстративних матеріалів до багатотомної серії нарисів історії класів і соціальних груп населення Української РСР, зокрема присвячених історії інтелігенції, вдалося виявити у фондах Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР численні фотографії (понад 150), що розповідають про еволюцію історичної науки на Україні, починаючи з кінця XIX ст. і до наших днів.

Серед фотодокументів дожовтневого періоду та пореволюційних років значний інтерес становлять фотографії, що стосуються життя та діяльності таких визначних українських істориків, як акад. АН СРСР і акад. АН УРСР М. С. Грушевський, академік АН УРСР Д. І. Багалій, Д. І. Яворницький та В. С. Іконников, відомий спеціаліст з питань етнічної історії чл.-кор. Петербурзької Академії наук, акад. АН УРСР В. М. Гнатюк, викладач історії України на Бестужевських вищих жіночих курсах у Петербурзі, перша жінка в Росії, якій було присуджено вчений ступінь почесного доктора історії, — О. Я. Єфименко та інші.

Фотодокументи допомагають проілюструвати ряд моментів, пов'язаних з науковою, педагогічною й громадсько-політич-

ною діяльністю визначних істориків-марксистів академіків АН УРСР В. П. Затонського і М. О. Скрипника, партійного діяча, історика М. М. Попова та інших представників української і вітчизняної історичної науки 20-х — 30-х років.

Пізнавальну цінність мають фотодокументи, що розповідають про становлення та перші роки існування Інституту історії АН УРСР, створеного у 1936 р. Як відомо, писемні архівні джерела того часу у багатьох випадках не збереглися. Тому значення цих матеріалів значно зростає. Так, на одному з таких фото зафіксовано велику групу представників першої генерації науковців інституту — учасників ювілейної виїзної наукової сесії, що відбулася у липні 1939 р. у Полтаві й була присвячена 230-річчю Полтавської битви. На інших сфотографовано, зокрема, першого директора Інституту історії АН УРСР канд. іст. наук С. М. Білоусова, чл.-кор. АН УРСР М. Н. Петровського, докторів історичних наук, професорів В. А. Дядиченка, Ф. Є. Лося, М. А. Рубача, д-ра іст. наук К. І. Стецюк та інших.

Блок фотодокументів стосується наукової і громадсько-політичної діяльності вче-

них, що прийшли до інституту в перші післявоєнні роки. Багато хто з них був учасником Великої Вітчизняної війни, бився з ворогом на її фронтах або самовіддано кував перемогу, працюючи в тилу. Згодом з їх середовища вийшла ціла плеяда українських радянських істориків — лауреатів Державних премій СРСР та УРСР, талановитих дослідників.

Робота по виявленню фотодокументів

триває. Після її завершення сектор історії інтелігенції відділу історії соціалістичного будівництва разом з радою ветеранів війни та праці, первинною організацією Спільки журналістів СРСР і місцевкомом планують влаштувати їхню виставку, а в майбутньому використати для створення експозиції музею історії інституту.

Одержано 20.01.90

В. І. Кузнецов (Київ)

Зустріч в Інституті історії АН УРСР з головним редактором газети «Уорлд в'ю» [Шрі Ланка] Д. Пірісом

5 січня 1990 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч з Д. Пірісом. Директор інституту академік АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор розповів гостеві про те, чим займається керована ним наукова установа, які її структура й напрями діяльності.

Д. Піріса найбільше цікавили проблеми міжнаціональних відносин у республіці. Ю. Ю. Кондуфор інформував його про створення Центру АН УРСР по вивченню цих питань, зупинився на відродженні культури, національної самосвідомості, рідної мови українського народу та людей інших національностей, які живуть у республіці, на заходах, що вживаються для виправлення помилок, допущених у цій сфері в минулому.

Гість попросив охарактеризувати відносини між українцями й росіянами до і після Жовтневої революції. Ю. Ю. Кондуфор

коротко висвітлив це питання, зокрема реакційну політику російського царизму щодо України, переслідування ним української мови та культури, зупинився на ленінських принципах національної політики КПРС, дав оцінку сталінської деформації національного питання в УРСР.

У свою чергу Д. Піріє розповів про внутрінаціональні проблеми в Шрі Ланка, складні відносини з Індією, про тамільське питання й проблеми національної автономії різних народностей, які населяють країну.

В зустрічі взяли участь заступник директора Інституту історії АН УРСР, канд. іст. наук І. М. Хворостяний та головний редактор «Українського історичного журналу», зав. відділом інституту, д-р іст. наук, проф. М. В. Коваль.

Одержано 10.12.89

Теми дисертацій і монографій

21 грудня 1989 р. президія Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми таких дисертацій і монографій:

ДОКТОРСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Карабанов М. М. (Київ) — Перебудова внутріпартійної роботи: досвід, проблеми (на матеріалах парторганізацій промислових підприємств України).

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Білогурова Н. К. (Дніпропетровськ) — Революційна, партійна і державна діяльність Г. Я. Сокольникова.

Буйкевич С. В. (Харків) — Діяльність

політorganів і парторганізацій Радянської Армії по підбору й вихованню комсомольських кадрів в умовах перебудови.

Ватолін В. Б. (Київ) — Партійне керівництво територіально-міліційним будівництвом Збройних Сил країни у 20-ті рр. (На матеріалах України).

Верменич Я. В. (Київ) — Твори В. І. Леніна у книговидавничій і бібліографічній практиці Української РСР (1924 — 1941 рр.).

Гавриленко О. А. (Харків) — М. Л. Рухимович: історико-партійний нарис життя і діяльності (1883—1938 рр.).

Гаврилів І. Є. (Львів) — Організаторська та ідейно-політична діяльність Комуністичної партії Західної України у 1934—1939 рр.

Ганжуров Ю. С. (Київ) — Партійно-радянська преса України як джерело вивчення політичної системи радянського суспільства (1956—1970 рр.).

Гвоздик В. С. (Запоріжжя) — Географія розміщення і склад російської соціал-демократичної еміграції (1883—1917 рр.).

Гусев Ю. В. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по ідейно-політичному вихованню військових моряків (1945—1956 рр.). (На матеріалах Чорноморського флоту).

Дідух П. М. (Київ) — Більшовики і буржуазні партії на Україні (лютий 1917 — лютий 1918 рр.).

Дмитрієва А. Ю. (Київ) — Революційна і партійна діяльність М. М. Хатаєвича.

Евменчик В. Г. (Київ) — Ідейно-політичне виховання комуністів Червоної Армії (20-ті рр.). (На матеріалах політорганів і парторганізацій Українського військового округу).

Єфіменко В. С. (Київ) — Діяльність КПРС по патріотичному і інтернаціональному вихованню молоді (друга половина 70-х — 80-ті рр.). (На матеріалах парторганізацій культурно-освітніх закладів Української РСР).

Жиленкова І. М. (Київ) — Здійснення демократичних принципів діяльності місцевих Рад народних депутатів в умовах перебудови (досвід Компартії України).

Кардаш А. А. (Харків) — З досвіду партійних організацій України по розвитку нових форм праці у промисловості у 80-ті рр.

Карпо В. Л. (Київ) — Історіографія створення Комуністичної партії Західної України.

Карпак О. М. (Дніпродзержинськ) — Взаємовідносини КП(б)У з меншовіками та есерами в роки громадянської війни (1918—1920 рр.).

Коваленко О. М. (Київ) — Комуністична партія — організатор матеріально-технічного забезпечення Червоної Армії в роки іноземної військової інтервенції та громадянської війни (на матеріалах України).

Коваль І. Г. (Київ) — Формування ідеологічних кадрів в умовах перебудови (з досвіду парторганізацій України).

Колесник М. П. (Київ) — Масово-політична робота в трудових колективах в умовах перебудови (На матеріалах парторганізацій України).

Корнієвський О. А. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по перебудові системи марксистсько-ленінської освіти молоді (1986—1990 рр.).

Лавров С. Ю. (Київ) — Боротьба більшовицьких організацій України проти ліквідації історіографії проблеми.

Логінов М. М. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по підготовці кадрів для партизанських формувань (1941—1945 рр.).

Лужанська Т. П. (Київ) — Партійно-радянська преса 20-х — початку 30-х років як джерело вивчення історії Жовтневої революції і громадянської війни на Україні.

Мазур В. І. (Київ) — Методологічні і методичні проблеми аналізу та узагальнен-

ня партійної роботи в умовах перебудови (на матеріалах Компартії України).

Майстренко О. М. (Київ) — КПРС і суспільно-політичне життя села: досвід, проблеми (на матеріалах України, 1971—1980 рр.).

Маслова О. І. (Харків) — Історіографія V (Лондонського) з'їзду РСДРП.

Морозов В. П. (Київ) — Діяльність контрольно-ревізійних комісій місцевих органів КПРС по відбудові і втіленню ленінських принципів внутріпартійного контролю в умовах перебудови (на матеріалах України).

Непінко Л. П. (Харків) — Ідейна боротьба в партії і її вплив на становлення політичної культури суспільства в період НЕПу.

Прядко В. М. (Харків) — Діяльність Компартії України по розвитку гласності в колективах промислових підприємств в умовах перебудови.

Паталай О. В. (Київ) — Діяльність національних секцій комітетів КП(б)У (1921—1930 рр.).

Радіонов В. Г. (Донецьк) — Партійне керівництво органами внутрішніх справ та народними формуваннями в боротьбі з озброєним націоналістичним підпіллям в західних областях України (1945—1952 рр.).

Рябіко В. В. (Київ) — Твори І. В. Сталіна як джерело вивчення деформацій ленінської концепції партії.

Свідина М. П. (Харків) — Діяльність партійних організацій України по формуванню політичної культури господарських кадрів в умовах перебудови.

Ставіцька Н. П. (Київ) — Діяльність парторганізацій України по ідейно-політичному вихованню трудящих села (1953—1958 гг.).

Степанов Л. А. (Київ) — Діяльність первинних парторганізацій по здійсненню радикальної економічної реформи. (На матеріалах парторганізацій промислових підприємств України).

Цепенда І. Є. (Івано-Франківськ) — Діяльність КПРС по підвищенню ролі загальноосвітніх шкіл та профтехучилищ в соціально-економічному розвитку суспільства (1984—1990 р.). (На матеріалах України).

Чорний В. Є. (Дніпропетровськ) — Партійно-політична діяльність М. С. Хрущова на Україні.

Чумак С. М. (Дніпропетровськ). — Листівки закордонних організацій РСДРП як джерело по історії внутріпартійних відносин (1906 — січень 1912 рр.).

Шайкан В. О. (Кривий Ріг) — Діяльність комісарів у партизанських з'єднаннях України в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.).

Шаров І. Ф. (Кіровоград) — Діяльність Комуністичної партії по розвитку початкової та середньої освіти на Україні в 1921—1925 рр.

Шибірін О. Я. (Київ) — Ідейно-політична боротьба в КП(б)У по проблемах соціалістичного будівництва в 1921—1927 рр.: історіографія проблеми.

Шерман Ісай Львович

15 грудня 1989 р. на 78 році життя помер відомий український радянський історик Ісай Львович Шерман.

За 60 років трудової діяльності він пройшов шлях від слюсаря луганського заводу до професора Харківського державного університету ім. О. М. Горького. З 1936 р. до останніх днів життя І. Л. Шерман працював викладачем у вищих навчальних закладах Москви і Харкова. В 1943 р. він захистив кандидатську дисертацію, а в 1964 р.— докторську.

З 1945 р. І. Л. Шерман працював у Харківському університеті, причому з 1965 р.— професором кафедри історіографії та джерелознавства, а в 1972—1984 рр. очолював її.

Професор І. Л. Шерман — автор понад 100 наукових і науково-популярних праць, присвячених переважно різним проблемам історіографії Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни в СРСР, іншим значним подіям вітчизняної історії. Серед них — монографії і навчальні посібники «Советская историография гражданской войны в СССР», «В. И. Ленин — историк советского общества» (у співавторстві з В. І. Астаховим), «Русские исторические источники X—XVIII вв.»

І. Л. Шерман очолював Харківську зональну секцію Наукової ради з проблем «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР. Під його керівництвом підготовлено близько 30 кандидатів наук.

Член партії з 1932 р. І. Л. Шерман багато уваги приділяв комуністичному вихованню молоді, брав активну участь у громадському житті вузу.

Життя І. Л. Шермана було віддане вихованню нових поколінь радянських людей.

НОВІ КНИГИ

- Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 19—20 сент. 1989 г.— М.: Политиздат, 1989.— 255 с.
- Горбачов М. С.** Перебудова — партія — соціалізм: Промова у Києві на Пленумі ЦК Компартії України, 28 верес. 1989 р.— К.: Політвидав України, 1989.— 15 с.
- Горбачов М. С.** Про скликання чергового ХХVIII з'їзду КПРС: Виступ на Пленумі ЦК КПРС, 19 верес. 1989 р.; Про національну політику партії в сучасних умовах: Доп. і заключ. слово на Пленумі ЦК КПРС, 19, 20 верес. 1989 р.— К.: Політвидав України, 1989.— 45 с.
- Аврех А. Я.** Царизм накануне свержения.— М.: Наука, 1989.— 254 с.
- Арутюнов С. А.** Народы и культуры: Развитие и взаимодействие.— М.: Наука, 1989.— 246 с.
- Археология Украинской ССР: Библиогр. указ., 1918—1980.— К.: Наук. думка, 1989.— 240 с.
- Бокарев Ю. П.** Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы.— М.: Наука, 1989.— 312 с.
- Боханов А. Н.** Коллекционеры и меценаты в России.— М.: Наука, 1989.— 188 с.
- Брайчевский М. Ю.** Утверждение христианства на Руси.— К.: Наук. думка, 1989.— 296 с.
- Василевський О. М.** Справа всього життя.— К.: Політвидав України, 1989.— 590 с.
- Воз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.— К.: Наук. думка, 1989.— 483 с.
- Воронцов В.** Судьба китайского Бонапарта: (Чан Кайши).— М.: Политиздат, 1989.— 336 с.
- Воспоминания крестьян-толстовцев, 1910—1930-е гг.— М.: Книга, 1989.— 480 с.
- Древние славяне и Киевская Русь: Сб. науч. тр.— К.: Наук. думка, 1989.— 200 с.
- Емельянов Ю. В.** Заметки о Бухарине: Революция. История. Личность.— М.: Мол. гвардия, 1989.— 320 с.
- Ключевский В. О.** Сочинения: В 9 т. Т. 6.— М.: Мысль, 1989.— 477 с.
- Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скормый С. А.** Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион).— К.: Наук. думка, 1989.— 335 с.
- Козлов В. П.** История государства Российского Н. М. Карамзина в оценках современников.— М.: Наука, 1989.— 223 с.
- Костомаров Н. И.** Исторические произведения; Автобиография.— К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989.— 735 с.
- Культурне будівництво в Українській РСР, червень 1941—1950: Зб. документів і матеріалів.— К.: Наук. думка, 1989.— 574 с.
- Мальков В.** Мир и война: новое мышление: Заметки воен. ученого.— М.: Воениздат, 1989.— 191 с.
- Мельникова А. С.** Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого: История рус. денежной системы с 1533 по 1682 г.— М.: Финансы и статистика, 1989.— 318 с.
- Народне господарство Української РСР у 1988 році: Стат. щорічник.— К.: Техніка, 1989.— 470 с.
- Народное хозяйство социалистических стран в 1988 году: Сообщения стат. упр.— М.: Финансы и статистика, 1989.— 240 с.
- Непролетарские партии России в трех революциях: Сб. ст.— М.: Наука, 1989.— 246 с.
- Октябрьская Р. Ф.** Штормовые годы: Рассказ об адм. Ф. С. Октябрьском.— К.: Политиздат Украины, 1989.— 240 с.
- Открывая новые страницы...: Междунар. вопр.: события и люди.— М.: Политиздат, 1989.— 432 с.
- Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции, XIX—XX вв.— М.: Наука, 1989.— 271 с.
- Прасолов С. И.** Чехословакия в европейской политике, 1935—1938 гг.— М.: Наука, 1989.— 231 с.
- Расы и народы: Ежегодник. Вып. 19. 1989.— М.: Наука, 1989.— 262 с.
- Скрынников Р.** Далекий век: Иван Грозный. Борис Годунов. Сиб. одиссея Ермака.— Л.: Лениздат, 1989.— 636 с.
- Сливка Ю. Ю.** Сторінки історії КПЗУ.— Львів: Каменяр, 1989.— 93 с.
- СССР и ближневосточное урегулирование, 1967—1988: Докум. и материалы.— М.: Политиздат, 1989.— 511 с.
- Толочко П. П.** Древнерусский феодальный город.— К.: Наук. думка, 1989.— 256 с.
- У братній сім'ї: Докум. і матеріали, 1939—1980.— Львів: Каменяр, 1989.— 224 с.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- 120-летие со дня рождения В. И. Ленина*
Орлов В. М. Интернациональная природа марксистско-ленинской партии 3
Громов А. В. Роль В. И. Ленина в разработке концессионной политики Советского государства (1918—1920 гг.) 14
Гребенников В. Н. Большевики в борьбе против влияния реакционной идеологии на пролетариат (1907—1914 гг.) 23

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Тараник В. П. Мемуары о деятельности В. И. Ленина в ноябре 1917 г. 32

СООБЩЕНИЯ

- Из исследований в области специальных исторических дисциплин*
Гломозда К. Е., Яневский Д. Б. Исторические гербовые отличия и цвета флагов Украины 43

Вопросы исторического краеведения

- Рыбаков М. А. Вигуровщина — Троещина — окраина Киева 55

* * *

- Княн А. И. (*Кировоград*). Сотрудничество Н. И. Костомарова в исторических журналах пореформенной России 63
Беттяр И. А. (*Москва*). Создание ООН и США 73

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Коваль М. В. Украинская ССР в период восстановления и развития народного хозяйства (1945—1955 гг.) 80

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

- Кравченко В. В. (*Харьков*), Д. Н. Бантыш-Каменский 88

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Убийство Л. Пятакова 95

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

- Кот С. И. Восстановление памятников архитектуры на Украине в 1943—1945 гг. 100

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Волковинский В. Н. Нестор Махно: извилистые тропы политического авантюриста (*продолжение*) 108

ПОИСКИ И НАХОДКИ

- Ралле И. В. Страница из истории Маринского дворца в Киеве 120
Семенова А. В. Семья Капнистов и движение декабристов 121

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Костомаров Н. И. Мазепа (*продолжение*) 126

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Зубалий А. Д., Трафяк М. В. (*Тернополь*). Л. А. Нагорная. Ленинские уроки правды 142
Шморгул П. М., Лукьянчук Л. Я. Поступь Великого Октября 144
Касьянов Г. В. Проблемы исторической демографии СССР 146
Кашенко С. Г. (*Симферополь*), Викторов А. М. (*Симферополь*), Шаповалова О. А. (*Симферополь*). В. А. Широков. Бурям навстречу 147
Овсиенко А. Ф. Н. Н. Ансимов. Борьба большевиков против политической тайной полиции самодержавия (1903—1917 гг.) 148
Шманько Г. И. (*Ужгород*), Сюсько И. Н. (*Ужгород*). С. В. Виднянский. Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества 152
Маковская Н. В. Ю. И. Шаповал. Контраргумент — правда 152

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Дудко И. П. (*г. Городня Черниговской обл.*). Там, где печаталась работа Ильича 154
Казьмирчук Г. Д., Каревин А. С. Научно-практическая конференция, посвященная декабристскому движению 154
Петухов Н. Я. Фотодокументы рассказывают 155
Кузнецов В. И. Встреча в Институте истории АН УССР с главным редактором газеты «Уорлд вью» (*Шри Ланка*) Д. Пирисом 156
Темы диссертаций и монографий 156
Шерман Исай Львович 158